

RECENSIONS

La Ciència en la Història dels Països Catalans. Vol. II. *Del naixement de la Ciència moderna a la Il·lustració*. Joan VERNET i Ramon PARÉS (dirs.), Barcelona i València, Institut d'Estudis Catalans i Universitat 2007, 774 pp. i 160 de taules, figures i il·lustracions.

El deu de juliol del 2007 es presentà el segon volum de *La Ciència en la Història dels Països Catalans*. *Del naixement de la Ciència moderna a la Il·lustració* a la seu central de l'IEC. Cal recordar que en el mateix lloc fou presentat el primer, *Dels àrabs al Renaixement*, sobre el qual hom pot veure la recensió d'aquestes pàgines d'«ATCA», XXV (2006), 580-587. Tal com és normal en obres d'aquesta amplitud, la seva publicació ho sols és fraccionada en volums diversos, ans encara l'edició d'aquests té lloc de forma intermitent en molt de temps. En aquest cas, potser més que en altres, això debilita l'efecte afegit que pot produir l'obra vista de cop com un tot, perquè de cap manera no es tracta d'un resultat purament additiu de les seves parts.

D'acord amb el pla general de l'obra, exposat tant al lllindar del volum primer com del segon, aquesta es divideix en tres parts: *El Renaixement als Països Catalans*, la *Revolució científica* i *La Il·lustració*, que vénen a correspondre respectivament als segles XVI, XVII i XVIII. Cada una d'elles és precedida d'un detallat índex desenvolupat dels seus capítols, primer en català, després en anglès. Com en el Vol. I, trobem aquí una nota i un mapa abans de la primera part i, pel que fa a la segona i terça, un breu marc històric seguit d'un quadre sinòptic dels protagonistes més rellevants del període arreu del món, que els directors han considerat adient per a facilitar la comprensió del text pròpiament dit al lector poc coneixedor. A continuació tenim el capítol introductori de cada part, i després els diferents capítols i annexos monogràfics. Hom pensa que el lector pot fer una primera lectura de les notes dels directors i dels capítols introductoris abans de submergir-se en els temes dels altres capítols de cada part, o simplement d'aquells, dels quals vol conèixer el contingut més a fons, saltant-se sense inconvenient els altres que, vist l'índex desenvolupat, poden tenir-li menys interès. Ja publicada la totalitat de l'obra, aquest tipus de lectura seria segurament la més recomanable per a fer-se'n càrrec sense afeixugar-se, essent allò que s'ha deixat de banda un bon document a l'abast d'altres qüestions específiques, per les quals el lector té un interès menor.

En el capítol introductori de la primera part relatiu al Renaixement, V. Navarro i J. M. López Piñero presenten una revisió general de la trajectòria dels estudis històrics sobre la ciència al nostre país. És interessant d'adonar-se que situen els primers estudis seriosos al començament del segle XX. Consideren que els treballs anteriors, amb poques excepcions, es reduïen a biografies laudatòries d'homes il·lustres, detalls sobre qüestions esparses, cavalcades sobre els antecedents d'una àrea particular del coneixement o bé proclames arriscades al voltant de l'anomenada 'polèmica de la ciència espanyola', bé sigui de la banda dels retòrics triomfalistes, o de la d'un negativisme radical. D'altra part, hom s'adona que així com el primer volum de *La Ciència en la Història dels Països Catalans* pot considerar-se un merescut homenatge a l'aportació moderna de l'Escola de Barcelona, que comença amb J. M. Millàs Vallicrosa, i segueix al llarg de tres generacions, el segon ho seria de l'Escola Valenciana de García Ballester, López Piñero, Víctor Navarro i dels seus continuadors. En aquest mateix capítol introductori trobem una adient visió general del fenomen del Renaixement, abans de passar al perfil sinòptic dels temes que es tractaran en els capítols monogràfics que segueixen.

El capítol primer, dels mateixos autors que l'introductori, detalla els grans corrents intel·lectuals del Renaixement que es generaren a Europa i que feren possible un nou tipus humà per als temps que vindrien. Destaquen així la nova valoració de la tècnica com a base del concepte de progrés, la crítica de l'autoritat i la preocupació per a esbrinar els veritables significats de l'experiència i de la força de la raó. Naturalment, Joan Lluís Vives serà un paradigma en el nostre àmbit, en el qual la nova monarquia hispànica, on es va integrar tot el territori de

la Corona d'Aragó, determinaria canvis essencials per a comprendre l'activitat científica que es desenvolupà en aquesta època i les seves conseqüències posteriors. Afegint als anteriors el capítol segon, de V. Navarro i V. L. Salavert, es pot establir un interessant paral·lelisme entre els tres primers capítols del volum I i II, per fer-nos càrrec del diferent context d'allò que podem anomenar 'societat catalana' en cada una de les dues èpoques.

En el capítol terç, V. L. Salavert ofereix de forma molt documentada el panorama de l'edició científica en les terres de parla catalana en el segle XVI, durant el desplegament de la impremta, atès que el coneixement científic tenia necessitat de disposar d'un saber escrit fiable, fàcil d'acumular i de difondre. Ben aviat la literatura mèdica i filosòfica ocuparien un lloc important en les terres catalanes, si bé menor que el dels grans centres d'impressió. En el segle XVI la major importància de València és ben palesa, malgrat el brillant inici a Barcelona. Tal com assenyala Salavert, quan arribaria el segle XVII es manifestaria una decadència conjunta indubtable per causes molt diverses, ací detallades. En el període incunable trobem el cas de l'avinyonenc mossèn Pere Posa a Barcelona, figura interessantíssima, magníficament tractada de forma monogràfica en l'Annex del capítol terç, escrit per Enric Tormo, que n'és un coneixedor d'excepció. La impressió de l'*Aritmètica* de Santcliment és la segona al món, tal com estableix amb detall el capítol cinquè.

Els complexos corrents de pensament sobre Filosofia natural en el segle XVI són analitzats per V. Navarro en el capítol quart, començant pels anomenats doctors parisencs, que inclouen molts espanyols, entre els quals destaca Joan de Salaia, que més tard arribaria a rector de la Universitat de València. Tot seguit trobem l'obra del mallorquí Pere Olesa dins el corrent averroista. També és considerat el lul·lisme a Barcelona i a Mallorca, l'aristotelisme de Pere Joan Nunyès, l'escolasticisme contrareformista de Benet Perera i Dídac Mas, tots dos valencians i potsers els més estudiats d'aquest període dins l'àmbit global de la cultura catalana. És feta al·lusió a la cosmologia de Jeroni Munyós, tal com podrem veure més tard en els capítols cinquè i sisè i en l'annex a aquest darrer capítol, la figura més important en els camps de les matemàtiques i de l'astronomia.

Els capítols següents sobre el Renaixement presenten els continguts més específics de ciència i de tècnica en aquest període, d'acord amb allò que ha estat possible d'esbrinar fins ara. El capítol 5, també de V. Navarro i V. L. Salavert, fa referència a les matemàtiques: hi trobarem les figures més destacades en el creu de la geometria i de la perspectiva o òptica a la Universitat de València en el segle XVI. Les *Aritmètica* i *Geometria* de Tomàs Duran, de Joan Montsó i de Jeroni Munyós, eren comparables a les que s'ensenyaven a les universitats europees de l'època. Es basaven sobretot en Euclides, Ptolemeu i els grans matemàtics àrabs, encara que amb afegits o comentaris d'altres matemàtics renaixentistes. En relació amb l'òptica, també hi ha referència a la família Roget, que situà Catalunya dins l'escena de la invenció de les ulleres de llarga vista o telescòpics refractors (no pas 'reflectors', com per error diu la p. 70). Aquest capítol descriu també el gran desplegament de l'aritmètica mercantil als Països Catalans en el segle XVI, independentment de la matemàtica ensenyada en els Estudis Generals; ací trobem la cèlebre *Summa de l'Art d'Aritmètica*, de Francesc de Santcliment, ja esmentada abans, el segon manual d'aritmètica imprès al món, després del de Treviso. Aquest llibre manifesta una gran assimilació dels coneixements dels matemàtics italians i francoprovençals. De fet, fou l'origen d'una tradició important, que podríem anomenar matemàtica mercantil catalana, al llarg del segle XVI, i així el capítol informa dels principals representants d'aquest corrent tant a Catalunya com a València, i després de l'enginyeria, de l'arquitectura i de l'artilleria en aquells temps, i de la important obra cartogràfica del segle XVI, principalment d'escola mallorquina. També fa referència a les importants contribucions de Munyós i de Girava a la cartografia i a la geografia. El capítol acaba amb una sinopsi d'allò que podríem anomenar la geografia humanista. Sorprenen el gran nombre de figures rellevants en tots els aspectes de les matemàtiques i de les seves aplicacions, malgrat que algunes altres no hagin estat prou estudiades.

El capítol sisè, de V. Navarro i J. Chabàs, és molt relacionat amb l'anterior, encara que específicament es refereixi a l'astronomia i astrologia en els Països Catalans durant el Renaixement.

ment. Sembla ésser que el panorama general hauria estat semblant al de la resta d'Espanya, ambdós integrats en el corrent europeu de l'època. Hi és exposada la importància del fenomen de la medicina astrològica i la vinculació generalitzada entre l'astrologia i l'astronomia, incloent-hi el misteri de les *Taules astronòmiques* en llengua catalana de mossèn Joan Pere, suposadament publicades el 1489, de les quals molts parlen, malgrat no haver-les pogut retrobar. També hi tenim el *Llunari* de Bernat de Granollacs, un incunable català de 1489, dels més antics que es coneixen. Cal reconèixer que hi és exposada una magnífica sinopsi de la literatura de pronòstics, llunaris i almanacs del segle XVI, en la qual destaquen les figures de Jeroni Cortès, Thomàs Roca i Bartomeu Antist. El tema del cometa del 1577 ens porta a les dues figures més importants en aquest camp en aquell període: Josep Micó i Jeroni Munyós. També entrem en el tema de la reforma del calendari, també en el de tots els progressos en cosmografia i en l'art de navegar, propis del Renaixement. També en aquella època aparegué el moviment tridentí d'il·legalització de l'astrologia i d'altres supersticions, en el qual té un lloc representatiu el jesuïta valencià Benet Perera. Jeroni Munyós és estudiat amb detall com l'astrònom més important dels Països Catalans en el segle XVI; i en l'annex del capítol sisè, V. Navarro, coneixedor excepcional d'aquella figura, li dedica una magnífica monografia.

Les observacions de la supernova de 1572 a la constel·lació de Casiopea i les del cèlebre cometa del 1577 són dues fites importants en la història de l'astronomia. S'hi mouen al voltant tots els astrònoms de l'època, entre els quals destaca Thyco Brahe, que coneixia i valorava Munyós. No obstant això, aquest, com altres grans astrònoms de l'època, no va acceptar l'heliocentrisme de Copèrnic. Estàvem en una època de grans canvis en la visió general del món físic, també d'altres aspectes de la religió i de la política i, pel que fa a la societat catalana, dins la particular complexitat de l'Espanya de Felip II. N'és il·lustrativa la referència que ens dona V. Navarro (213), d'una carta de J. Munyós adreçada a l'astrònom vienès Bartholomaeus Reischaeus, queixant-se de la misèria intel·lectual espanyola, potser iniciant així un pessimisme radical, que hauria arribat als nostres dies. Hi afirma que «Hom es pot consolar perquè ni les alegries són només per als rics, ni va viure malament el qui en la vida i en la mort passà inadvertit».

Després d'un breu esquema del curs del galenisme i de la introducció a Europa pels àrabs, potser massa al marge d'allò que 'in extenso' es troba en el volum I, J. M. López Piñero ens col·loca davant el panorama de la medicina renaixentista, també dels seus satèl·lits, la cirurgia i la farmàcia. Ens parla del seu ensenyament i, en particular, de les singularitats de la Universitat de València i del Col·legi d'Apotecaris de Barcelona, amb les dues cèlebres *Concordia*. Fruit en gran part dels seus propis estudis al llarg de molts anys, podem conèixer les principals figures del galenisme arabitzant de l'època: G. Torrella, P. Pintor, J. Almenar, P. Olesa, Ll. Alcanys, J. Mantino i D. Carbó. Constitueix un resum d'allò que ja s'havia publicat en monografies, detall d'agrair en una obra de caràcter general, però que potser és la causa d'algunes incorreccions, com les referències a Pere Pomar (232) i del mateix P. Olesa (237), que ens remeten a punts inexistents o erròniament indicats. També sobre la polèmica entorn el lloc d'origen de la sífilis, trobem una afirmació no prou justificada.

Un dels trets característics del Renaixement és el moviment vesalià. L'estreta relació de la Corona d'Aragó amb Itàlia afavorí la seva entrada immediata, tot i que d'altres novetats renaixentistes ja havien arribat abans, com és el cas de la pràctica de la dissecció de cadàvers humans. J. M. López Piñero descriu molt bé el procés d'introducció de la medicina humanista. Tenim, d'una banda, la influència francesa amb P. J. Esteve, i de l'altra els pròpiament vesaliàns, com P. Gimeno i Ll. Collado. El primer fou deixeble directe de Vesal, passant més tard a la Universitat de València, on, en ésser cridat a la d'Alcalá, fou substituït per Collado. També és exposat extensament el problema de la relació entre astrologia i medicina en aquell moment de retorn contrareformista a la medicina escolàstica i, al final, el dels canvis socials que determinaren en el segle XVI un desenvolupament peculiar de la sanitat i l'atenció als pobres. Trobarem encara el tema dels paracelsistes, potser un pèl difuminat per efecte de la supressió de paràgrafs en el resum; per la mateixa raó, en la p. 231 trobem la representació de l'home astrològic

de la *Cirurgia* del valencià Joan Calvo, obra de la qual no hi ha cap referència fins a la pàgina 262 i encara sense al·ludir a la figura.

En el capítol vuitè, sobre la vessant històriconatural en el Renaixement, J. M. López Piñero ens descriu molt bé el rol dels catedràtics d'*Herbes* a la Universitat de València, referint-se a l'estada a Espanya de Clusius i a la seva relació amb el nostre professor Joan Plaça. Segueix J. H. Pomar com a successor de Plaça en la càtedra d'*Herbes* i el seu cèlebre *Codex* d'animals i plantes del Vell Món i d'Amèrica, així com la seva relació personal amb Felip I (II de Castella). Tot seguit López Piñero ens exposa l'obra de Francesc Micó, punt de partida de la tradició botànica catalana, el compendi d'història natural de Juan Lorenzo Palmireno i altres naturalistes del segle XVI, com J. Cortès i F. Franco. Tot plegat permet d'establir un cert paral·lelisme entre el nostre país i els d'Aldrovandi i Rondeler. Som a l'època de la introducció de la quina, la dels lullians i el ressò del moviment paracelsista, molt ben representat per Ll. Coçar, que potser és l'inici del corrent iatroquímico que continuarà el segle vinent.

* * *

Després del corresponent marc històric i quadre dels protagonistes rellevants de la Revolució científica, en el capítol introductor i a la segona part d'aquest volum II, Víctor Navarro dona una visió general, molt documentada, sobre el segle de l'esmentada Revolució. Col·locada en el context propi de l'obra, constitueix de bell antuvi una bona justificació de la semblança entre allò que fou en la part d'Espanya de parla catalana i en l'altra, així com d'una decadència comuna respecte a la vitalitat renaixentista, però en cap cas no es tractaria d'haver-se convertit en un panorama desèrtic. També Itàlia i Polònia decaigueren en el segle XVII, però la visió pessimista es deuria a una comparació implícita, basada en l'apreciació moderna del fenomen de la Revolució científica en funció de les escenes, on tingueren lloc els esdeveniments més rellevants. En el capítol primer de V. Navarro i J. M. López Piñero es pot apreciar millor que, de fet, en el segle XVII l'activitat científicotècnica i matemàtica fou relativament escassa en els regnes hispànics, i els seus protagonistes de no massa relleu. En el capítol segon, de V. Navarro i E. Recasens, s'analitza allò més estudiat d'aquesta època relatiu al cultiu de les disciplines físicomatemàtiques, on destaquen les figures de Vicenç Mut a Mallorca i Josep Saragossà a València, especialment en relació a l'astronomia en el primer cas, i al coneixement dels matemàtics alexandrins tardans, desconeguts dels àrabs, i també del moviment cosista, en el segon. El capítol terç és dedicat a J. B. Corachan i altres deixebles de Saragossà i, finalment, a les figures més importants entre els prenewtonians del segle XVII a Espanya, en particular a la de Tomàs Vicent Tosca. Tot i que s'hi fa justa referència, hom pensa que potser encara hi manquen d'altres jesuïtes matemàtics de l'època al nostre país, que no podien ésser gaire diferents dels d'Itàlia i de França.

En el capítol quart, J. M. López Piñero exposa les principals tendències de la medicina en l'àrea de la cultura catalana del segle XVII, que ha estudiat molt bé. Hom hi pot trobar l'efecte del moviment iatrofísic, que s'inicià amb Harvey i després s'expandí amb Borrelli i d'altres. També hi trobem el ressò dels microscopistes i la important fita de la incorporació de la quina a la terapèutica europea, procedent d'Amèrica, així com l'escepticisme dels metges conservadors, que de fet dominaren l'època al nostre país. És molt ben descrit el marc institucional de la medicina a València i a Barcelona, el primer més tancat a les novetats que el segon, i el rebuig per part de les figures més destacades, de l'ús excessiu de sagnies i purgues. Destaquen Joan d'Alòs Serradora en la introducció de tots els nous corrents terapèutics europeus, molt ben assimilats. La pesta del segle XVII, que afectà tot Europa, també és un tema important entre els tractats pels metges del nostre país. L'obra de Crisòstom Martínez i la de Joan de Cabriada mereixen una especial atenció. Un altre aspecte memorable, tractat ací, és l'inici de la saga Salvador i l'alt to de la botànica catalana prelineana. El capítol quart també tracta de dos altres aspectes, potser poc relacionats amb la medicina, però d'extraordinari interès en relació amb el saber biològic concomitant, com és l'Enciclopèdia científica i tècnica per al món rural del Prior Miquel Agustí i el peculiar fenomen de la revifalla de l'alquímia a la Catalunya del segle XVII.

El lector té així la impressió que en el camp de la medicina i en general en el de les ciències de la vida, potser se seguia de forma més acompassada el corrent general europeu que no pas en el de les matemàtiques i el coneixement del món físic. El moviment „novator“ a Espanya no és la Revolució científica i hom pensa que aquesta no irrompé en la nostra societat fins a la Il·lustració, com també potser succeí en d'altres pobles d'Europa.

El Renaixement i la Revolució científica constitueixen les primera i segona part d'aquest volum II de *La Ciència en la Història dels Països Catalans*, i fora de dos dels setze capítols que els formen, un del malaguanyat V. L. Salavert (primera part, capítol terç) i un altre d'E. Tormo (Annex, capítol terç), pertanyen a les plomes de J. M. López Piñero i V. Navarro, dos prestigiosos historiadors de la ciència i avui màxims representants de l'escola valenciana, si bé amb la col·laboració de V. L. Salavert (part primera, capítols segon i cinquè), Chabàs (part primera, capítol sisè) i E. Recasens (part segona, capítol segon). L'ur autoritat pel que fa al període considerat és indiscutible i allò que ací exposen equival a la síntesi d'un treball de molts anys. Això ha determinat, d'una banda, una extensa historiografia disponible al respecte, i de l'altra, que fora de l'àrea valenciana potser calgui encara recollir més informació que la avui disponible, tot i convenir que, dins el conjunt de la cultura catalana, la rellevància de València en el camp científicorènic durant el Renaixement i el Barroc, és fora de tot dubte.

* * *

La part tercera del segon volum de *La Ciència en la Història dels Països Catalans* correspon a la Il·lustració. Després de les pàgines que descriuen el marc històric i presenten els principals protagonistes, trobem el capítol introductor de J. M. Camarasa i A. Roca i Rosell, que examina la relació entre la Il·lustració, la ciència i la industrialització. Encara que de forma concisa, resulta molt encertada la precisió sobre els efectes de la Guerra de Successió i dels subsegüents canvis importantíssims que es donaren en la societat tant valenciana com catalana, els quals feren possible la recuperació del temps perdut per tal d'integrar-se en el corrent europeu. Passada la desfeta militar i política, fou real un vigorós redreç cultural, que seria la base del desenvolupament industrial posterior. Tal com els autors assenyalen encertadament, això justament ha determinat que aquest període fos estudiat més aviat i per diferents autors que d'altres, donant lloc a una historiografia relativament més rica. Després donen una sinopsi dels capítols que seguiran i que, com es pot veure en el mateix índex desenvolupat en aquesta part, hi intervenen un gran nombre d'autors. Comparativament, tenim sis autors en total per a la primera i segona part d'aquest volum i tretze per a la tercera. La seva filiació és més diversa i tots corresponen a les dues darreres generacions d'historiadors de la ciència, en tant que n'hem de comptar tres pel que fa als autors de les dues parts anteriors.

En el capítol primer, M. García Doncel, A. Martínez Vidal, A. Nieto-Galán i J. Pardo Tomàs compendien les institucions científiques il·lustrades dels territoris de parla catalana, seguint la visió moderna que llur origen s'ha de trobar en el darrer terç del segle XVII. Són primerament exposades les reformes a les institucions mèdiques preexistents, la Universitat de Cervera, la de València, les d'Oriola i Gandia, la de Mallorca i la de Perpinyà, totes elles continuació de les que ja hi havia, excepció feta de les del Principat, on, suprimides les facultats de Barcelona i Lleida, Girona, Tarragona, Vic i Solsona, s'instaura la nova de Cervera. Tenim el procés de l'impuls reformador de la Universitat de València fins al rector Vicent Blasco, en el qual intervingueren figures de gran relleu (Piqué, Maians, Lorente). Segueixen després les noves institucions científiques: l'Acadèmia de Matemàtiques de Barcelona; el peculiar procés Cerdà i la Càtedra pública de Matemàtiques, la Conferència privada de Física, la Reial Acadèmia de Ciències Naturals i Arts de Barcelona; i, d'altra part, les escoles de la Junta de Comerç, el Reial Col·legi de Cirurgia, amb P. Virgili i A. Gimbernat, i l'Acadèmia Medicopràctica, en cada cas amb les figures més destacades, si bé de diferents nivells.

El capítol segon d'aquesta part, de J. M. Camarasa, A. Camós i Cristina Cendra, tracta de la Botànica i dels sabers naturalístics en el període. En la primera part del segle XVIII, trobem

la família Salvador al Principat, amb la íntima relació que mantingueren amb els botànics més destacats de tot Europa, i una excel·lent anàlisi de la figura injustament oblidada de Pere Barrère. Després es tracta de la botànica a València en les primeres dècades del segle XVIII i en l'època d'Antoni Capdevila i els botànics catalans en la fundació del Reial Jardí Botànic de Madrid. Cal veure el context d'una gran vitalitat perifèrica totalment dominada pel centralisme estatal. Segueix la institucionalització de la botànica al Principat i a la Catalunya nord, així com la seva revifalla a València després de la reforma del rector Blasco i la fundació del Jardí de Puçol. Tanquen el capítol les importants figures de Lorente i Cavanilles a València, la Història Natural del XVII a les Illes i al Principat, amb el naixement de la geologia i paleoontologia al nostre país. Sorgeixen figures molt importants com Martí i Franquès, Carles Gimbernau i d'altres, potser una mica esmicolades en allò que es diu d'elles en capítols diversos, ateses les característiques diferents de llurs activitats. Cal que el lector es fixi en l'apartat núm. 10 sobre la nova 'agronomia', perquè és un tema generalment menystingut pels historiadors, tant en el cas català com en els altres.

El capítol terç, de V. Navarro i C. Puig Pla, comença amb la prolongació del moviment 'novator' a València en la primera part del segle XVIII, on apareixen figures continuadores de Tosca i Corachán, entre les que cal destacar A. Piqué, però que, malgrat el coneixement dels grans autors europeus, potser quedaren poc o molt endarrerits. Ben diversa és, en canvi, la gran florida de les ciències físicomatemàtiques promoguda per l'Estat borbònic a nivell de l' 'armada' i de l'exèrcit, on potser cal trobar la principal contribució d'Espanya al progrés científic del segle XVIII. El prestigi de l'Escola de Guàrdiamarines de Cadis fou indiscutible, en la qual trobem tres valencians de primer ordre: Jordi Juan, Gabriel Ciscar i Francesc Xavier Rovira, tots amb coneixement ben assimilats tant de la física com de les matemàtiques, posteriors a Newton. Pere Virgili és un paral·lel en el camp de la sanitat militar. A l'època tenim també Faust Vallès, baró de la Pobla de Tornesa, mostra significativa de l'interès general que es va desvetllar per la Ciència entre els aristòcrates en el segle XVIII. L'apartat quart exposa la renovació de l'ensenyament de física i matemàtiques en el Col·legi de Cordelles de Barcelona, amb la seva figura clau del jesuïta Tomàs Cerdà, possiblement una de les primeres vies d'entrada al Principat de la física newtoniana i del càlcul infinitesimal. L'apartat següent descriu el fenomen d'Antoni Cibat en el Col·legi de Cirurgia de Barcelona i el cas de l'Escola Nàutica de la Junta de Comerç de Barcelona. La història de la creació i activitats de la Reial Acadèmia de Ciències Naturals i Arts de Barcelona fins a la Guerra del Francès és molt ben escrita, tenint en compte la freqüent relació de la mateixa persona amb diferents institucions, entre les quals s'entrellacen llurs activitats. Són memorables els germans Subiràs, Bonell, Salvà i Campillo, Martí i Franquès i Francesc Santponç, entre d'altres, referint-nos exclusivament als camps de la física, astronomia i matemàtiques. Cal adonar-se de la singular significació dels acadèmics artesans distingits en la construcció d'instruments, malgrat que no sabessin llatí. Trobem també el conegut tema de la medicació del meridià de París i l'al·lusió a l'obra científica dels jesuïtes expulsats, tot i que aquest és un tema potser encara poc conegut.

El segle XVIII és pròpiament el de la revolució química i en el capítol quart T. Grapí Vilumara i A. Nieto Galán ens en donen una excel·lent visió pel que fa al context català. El nostre país estigué molt més al dia en aquest cas que en el de la revolució físicomatemàtica del segle anterior. Ens descriuen primer les tradicions artesanes, la tintura, el vi i els aigüardents i la producció d'àcids i d'alcalidis. Potser en menor extensió, també la fabricació de la pólvora, del sabó i del vidre. És realment vistós l'important paper que els homes de la Reial Acadèmia de Ciències Naturals i Arts tingueren en el camp de la nova química, a la qual els autors dediquen una encertada exposició. La institucionalització de l'ensenyament de la química i la relació amb allò que promogué la Corona, el Col·legi de Cirurgia de Barcelona i les dues Juntes de Comerç, la general i la pròpia del Principat, i el cas particular de la Universitat de València. Segueix el perfil biogràfic de les figures clau: Martí i Franquès i la química pneumàtica (la referència més extensa de totes les que es troben en aquest volum): Josep Garriga, un dels afrancesats de més alt nivell, i Cibat o la intersecció de la física experimental en el Col·legi de Cirurgia de Barcelona.

A. Zarzoso descriu en el capítol cinquè el canvi d'enfocament sofert durant el segle XVIII en el problema de la salut pública, general a tot Europa. En el nostre context, anà molt lligat al creixement demogràfic, a l'econòmic i a l'inici de la industrialització. Es parteix de l'antecedent medieval del 'mostassaf' i les Juntes del Morbo i s'arriba a la Junta de Sanitat, amb molta menys autonomia i més alta dependència d'una centralització administrativa. S'entreveu molt bé la utilització de dos nous conceptes: la responsabilitat de la monarquia per a preservar la població com a part valuosa de la riquesa i poder de l'Estat, així com la revaloració de la doctrina hipocràtica, segons la qual la salut individual estaria sempre relacionada amb tot l'entorn del malalt. D'aquesta manera comença de desenvolupar-se el control de la neteja dels carrers, la gestió de les escombraries, la vigilància de l'estat dels aliments i de l'aigua potable i l'eliminació de les deixalles de les activitats productives i comercials a l'interior de viles i ciutats. Atesos, però, els interessos en joc, l'autor assenyala l'aparició de nous conflictes, abusos i corrupció. L'Acadèmia medicopràctica resultà especialment eficaç per a estendre l'atenció del metge, des del malalt concret a la responsabilitat de la salut pública en general, en col·laboració amb les autoritats civils.

Per diverses raons, en el segle XVIII la militarització del Principat cresqué molt, però hi ha aspectes d'aquest fet que cal tenir en compte en relació al desenvolupament general de la ciència i de la tècnica en la societat civil. H. Capel ens revela en el capítol sisè la història de la Reial Acadèmia de Matemàtiques, primera Escola d'Enginyers a Catalunya, poc coneguda i encara més potser menystinguda. La necessitat de defensar un vast imperi va lligada a la de multiplicar el nombre d'enginyers militars, els quals aviat esdevindrien probablement, de més a més, els millors tècnics de la monarquia en els segles XVII i XVIII, en particular després de la constitució del Reial Cos d'Enginyers dels Exèrcits i de les Places, i del corresponent als oficials de marina en el segle XVIII. Això repercutí en l'ordre civil, sobretot en l'ordenació del territori. Capel ens detalla el gran nombre d'enginyers militars catalans, apart dels que no eren catalans de naixement però realitzaren la seva activitat a Catalunya, entre els quals es troben figures com la de Félix de Azara, cèlebres, després dels anys de formació al Principat, per la seva obra científica posterior. Molts també feren una important tasca a Amèrica, Itàlia, Bèlgica o Filipines, i d'altres aportaren a Catalunya la seva experiència després d'haver-se mogut per mig món. Capel dóna un resum molt convincent de les obres d'aquests enginyers militars al nostre país en relació a la construcció de camins, ordenació de cursos fluvials, construcció de canals, ponts i ports, i de diversos edificis civils, apart de ciutadelles i altres estructures defensives o ofensives. El capítol s'acaba amb un magnífic llistat de professors de l'Acadèmia de Matemàtiques de Barcelona i dels enginyers militars que treballaren a Catalunya. És interessant d'adonar-se que, com a conseqüència del seu planteig més social, es donà (igual com en tot l'Estat) una progressiva intervenció dels militars en la política espanyola.

El darrer capítol del volum segon de *La Ciència en la Història dels Països Catalans. Ciència, Il·lustració i Revolució industrial*, és un epíleg de la tercera part del volum, escrit per A. Nieto-Galán i A. Roca i Rosell. Després d'una excel·lent introducció al tema dels inicis de la revolució industrial i de la seva relació amb la Ciència i el propi desenvolupament de les arts, passem a considerar la perspectiva catalana. Aquesta potser es podria encapçalar amb l'aforisme de «utile, non subtile legit», del segell de la Reial Acadèmia de Ciències Naturals i Arts de Barcelona, ben d'acord amb l'extraordinari rol que jugaren els seus homes, inclosos els artesans distingits i els fabricants d'instruments. Als inicis de la industrialització tenen lloc destacat la fabricació d'indianes, la indústria química i la màquina de vapor. És clar que el cas de Santponç i la primera màquina de vapor és realment un paradigma de la relació del científic i del pràctic en el progrés tècnic, problema que s'establí a partir del segle XVIII. En ell mateix no era pas nou, car en el camp de la medicina ja existia el segle V aC., i en el de les matemàtiques dos segles abans de la revolució industrial entre els calculadors i 'cosistes' enfront dels mateixos purs. Crida l'atenció la manca d'informació sobre la mineria, especialment del carbó, lligada substancialment a l'evolució de la màquina de vapor com a símbol de la Revolució industrial. També estranya la manca de coneixement de la metal·lúrgia en el segle XVIII.

Com en el primer volum, aquest segon es clou amb el perfil biogràfic dels autors i amb l'índex toponomàstic. Pel que fa als autors, és estrany que manquin els de V. L. Salavert i de E. Tormo, que no es troben en el volum primer, en el qual sí que figura el de J. Chabàs, repetit en el segon. Probablement hom hi posarà remei en el terç i darrer volum.

Josep Perarnau

Catalunya Carolíngia. II. *Els diplomes carolingis a Catalunya* per Ramon d'ABADAL I DE VINYALS.

Primera part: *Introducció. Textos*. Segona part: *Textos, addicions i correccions. Mapes. Índexs*, Edició facsimil (Memòries de la Secció Històrico Arqueològica, LXXV/1-2). Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2007, XL + 304 i 305-592 pp.

Irmgard FEES, *Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751-918* (987). Band 2. *Die Regesten des Westfrankenreichs und Aquitaniens*. Teil I: *Die Regesten Karls des Kahlen (840 (823) - 877*. Lieferung I: 840 (823) - 848 (J. F. BÖHMER, *Regesta Imperii*, I), herausgegeben von der Österreichischen Akademie der Wissenschaften — Regesta Imperii — und der Deutschen Kommission für die Bearbeitung der Regesta Imperii bei der Akademie der Wissenschaften und der Literatur-Mainz, Wien – Weimar – Köln, Böhlau Verlag 2007, XVI + 394 pp.

Publicades entre el 1926 i el 1952 les dues parts del primer volum de *Catalunya Carolíngia*, respectivament exhaurides al cap de poc de llur aparició, amb molt bon encert la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC n'ha decidida la reproducció anastàtica, és a dir, la multiplicació mecànica d'aquells ja ,venerables' exemplars, amb una limitació, de la qual els mateixos responsables s'excusen: «A fi... d'enllestir més de pressa la nova edició, facsimil, dels volums II [el present] i III s'ha optat per no publicar ara els documents apareguts més tard referits als comtats de Pallars i Ribagorça, extrets de l'Arxiu de la Catedral de la Seu d'Urgell, publicats per Cebrià Baraut; i tampoc un parell de preceptes reials descoberts pels col·laboradors de *Catalunya Carolíngia*» (7). Només cal felicitar-nos que la premsa no hagi impossibilitat la inclusió del *Prefaci* d'Anscari M. Mundó (11-18), que refà l'ambient cultural i polític de Catalunya els primers decennis del segle XX, que creà el marc, dins el qual fou possible la preparació científica del patriarca Ramon d'Abadal i de Vinyals i d'altres coetanis seus, la creació de les institucions que sostinguessin llur recerca i la publicació d'obres com la *Catalunya Carolíngia*, que «ha esdevingut la millor credencial que permeté a Catalunya d'entrar en el grup selecte de la ciència historiogràfica europea» (18).

* * *

Mentrestant, la ,ciència historiogràfica europea' segueix oferint-nos el resultat de la seva recerca en camps que ens afecten directament i es manifesta en volums com l'encapçalat pel segon dels títols de la present recensió.

Encara que porti el títol de *Regesten...*, el text bàsic d'aquest volum no són els resums objectius d'altres tants documents, amb tota la informació complementària possible, ans un resultat d'aquella documentació en forma de punts (sis-cents deu) que són considerats críticament certs i segurs de la vida de l'emperador Carles el Calb, fill de Lluís el Piadós i nét de Carlemany. Cada un d'aquests punts és completat sempre amb un i normalment amb dos paràgrafs, el primer dels quals conté les indicacions bibliogràfiques de les fonts, en les quals la dita afirmació es basa (annals de reis o d'institucions monàstiques, documents públics, i fins i tot texts literaris, que fan constar ésser dedicats a l'emperador o potser escrits a petició seva); i el segon a l'encaix del dit fet amb tot el seu context, personal o polític, més general.

No cal dir que el protagonista és l'emperador, però, sense que arribi a ésser protagonista secundari, té una substantiva presència en els successius fets biogràfics de ,nostre' Bernat de

Septimània, el marit de l'escriptora Dhouda, mare de Guillem, al qual el llibre d'aquesta és dedicat. Però no prenguem protagonisme a l'emperador.

La raó de la presència d'aquest volum dels *Regesta Imperii* en la present secció de recensions es troba, certament, en aquells moments, en què Carles el Calb signa concessions, normalment confirmant documents a favor de monestirs catalans, emanats del pare Lluís el Piadós o de l'avi Carlemany. Les sis-cents i escaig d'informacions, excel·lentment documentades en el present volum, ens permetrien de subratllar nombre d'aspectes, però ens limitarem a tres, perquè d'una forma o altra devien repercutir en els habitants contemporanis dels nostres comtats:

– el primer és que els vint-i-cinc anys de vida de Carles el Calb (823-848), sobretot els del seu ple regnat en la dècada del 840, no devien permetre als nostres passats de viure en ambient de pau, perquè cada dos per tres els devien arribar notícies d'atacs, de devastacions i de vessament de sang a mans dels normands, des del maig del 841 (83, núm. 193); d'aleshores ençà, cada dos per tres, com hem dit, arribaven notícies d'aquesta naturalesa (75, núm. 198; 122, núm. 312 i una llarga llista), si ja no eren pitjors, com que l'emperador o algun dels seus els havia volgut plantar cara i n'havia eixit derrotat, i bon goig d'escapar amb vida, comes ajudeu-me!. És veritat que les males notícies dels normands afectaven la costa atlàntica, lluny de casa, però les ràzzies musulmanes o anaven directes als comtats d',Ifranja' (recordem que la destrucció de Manresa és del 1020, i que fins a aquells anys ningú no devia viure tranquil), o hi passaven, que vol dir que passaven a sang, foc i rampinya, com la del 842, que arribà a Arles de Provença i s'entornà amb un gran botí (122, núm. 313). Els temps eren dolents;

– el segon és l'existència d'un enemic interior, no menys greu, les conseqüències del testament de Lluís el Piadós: segurament portat per la dèria carolíngia del ,condominium' entre germans, establí aquesta norma entre els seus tres fills (Carles, Lluís l'Alemanys i Lotari), i així durant uns quants anys l'únic ,condominium' entre ells fou la guerra declarada, fins que les autoritats subalternes els empenyeren a arribar a una divisió geogràfica de tres regnes dins l'únic imperi, acceptada per tots el 843 en el Pacte de Verdun (153-155);

– el terç és la sensació d'atonía d'aquells anys, com si el país (el nostre) visqués en un compàs d'espera; és clar que, si es mira el tema des d'un punt de vista oficial, la situació no pot ésser millor, car Bernat de Septimània fou escollit per Lluís el Piadós com a ,camerarium', li posà a les mans el petit príncep Carles i l'elevà a primera autoritat després del rei («Carolumque eidem commendavit ac secundum a se in imperio praefecit»: 6, núm. 7); després, la seva presència és constant, en bé i en no tant (55, nn. 136-138; 57-58, nn. 140-142; 61, núm. 154; 67, núm. 178; 90, núm. 232) fins que, convençut d'alta traïció, és ajusticiat (185, núm. 415) i substituït per Sunifred com a marquès de Septimània (185, núm. 416); això no obstant, el fill Guillem segueix vora el poder (86, nn. 221-222; 198, núm. 429); i així s'acaba aquest capítol amb dues notícies no ben segures: d'una banda, comte de Gasconya, hauria estat pres pels normands a Bordeus el 848, però de l'altra el mateix any hauria ,conquerit' Empúries i Barcelona (293, núm. 592).

És veritat que quan, després del Tractat de Verdun, Carles se'n va a Aquitània (126, núm. 325), consta que la Marca li pertany (153, núm. 368) i ell passa una temporada assetjant Tolosa de Llenguadoc, allí li arriben un bon nombre de peticions, algunes de donacions noves, dues a ,fideles nostri': a Milo, viles a Perapertusa i al Fenolladès (136, núm. 344); a Sunifred, d'altres als comtats del Rosselló, Conflent, Cerdanya i Urgell, en concret a Andorra (140, núm. 352); d'altres a monestirs: Sant Pere de Besalú (180, núm. 410) i en el mateix comtat, Sant Martí Ses Escaules (181, núm. 411); les altres són confirmacions de protecció, immunitat i béns ja atorgades pel pare o l'avi: Sants Medir i Genís, Girona (183/413); Sant Andreu de Sureda, Elna (188, núm. 419); Sant Esteve de Banyoles (190, núm. 421); Santa Grata, Urgell (194, núm. 425); al bisbe de Girona, donacions antigues i noves (196, núm. 427); a Santa Maria d'Arles del Tec, al Vallespir (203, núm. 434); i les dues a Barcelona: al bisbe (206, núm. 437) i als ,Hispani' refugiats en qualsevol lloc del comtat, també a Terrassa (206, núm. 427 i 194-195, núm. 426): donacions, ja ho hem dit, a ,fideles nostri' o, fora dels dos casos de Besalú, a institucions dels primers anys del domini carolíngi, que necessitarien confirmació. La gent del

país, no surt per enlloc i, potser, és significatiu que s'aguessin 'reconquerit' ciutats que eren seus episcopals visigòtiques (Tolosa de Llenguadoc, Empúries, Barcelona; també és esmentada Terrassa).

I no manca un fals dels segles barrocs: el de les concessions a Santa Maria d'Alaó (222, núm. 459).

* * *

Gràcies a aquest volum podem saber quelcom més d'allò que passava al nostre país entorn el 840 i ens podem fer preguntes sobre allò que no és dit en aquestes pàgines; ho sabem amb les garanties científiques que proporciona, la quantitat de fonts que hi han estat aprofitades, i hem de remerciar la condícia que els editors han posat a respectar la toponímia catalana en les institucions del Principat, dissortadament no estesa als comtats sota actual sobirania francesa. La presència dels estudis de Ramon d'Abadal o de la *Catalunya carolíngia* és constant, fins a l'edició del *Cartoral de Carlemany* a cura del malaguanyat amic Josep M. Marquès i Planagumà (351) i al primer volum dels *Libri Antiquitatum* de la Seu de Barcelona, d'Àngel Fàbrega i Josep Baucells (340).

Les garanties hi són totes i justament per això podem formular preguntes, com per exemple, què representaven dins el conjunt de la població d'aquella incipient Catalunya vella les institucions carolíngies, encara que fossin moltes més que les que compareixen en les pàgines dels anys 840-848: les institucions carolíngies que necessitaven el recolzament del poder reial (o imperial) eren gaire més que illots dins una mar encara visigòtica? La repetició de 'fideles nostri' no significarà que les donacions personals (no les genèriques a grups d'hispani) eren de forma exclusiva per als nouvinguts carolíngis, amb la fidelitat dels quals el poder podia comptar? I com és que no compareguin institucions que durant segles s'ompliren la boca amb pretensions d'ésser 'imperials'? Les preguntes es podrien multiplicar, però la recensió esdevindria inacabable.

Remerciem, doncs, la condícia a comprovar la solidesa històrica, també la relativa a institucions de Catalunya, durant el decenni del 840.

Josep Perarnau

Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet. Primera part: *Prefaci, introducció. Diplomataris (docs. 1-328)*.- Segona part: *Diplomataris (Docs. 329-649)*. *Mapes. Índex*, a cura de Pere PONSIC, Revisat i completat per Ramon ORDEIG i MATA (*Catalunya Carolíngia*, vol. VI: *Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXX*), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2006, 622 pp. en dos volums.

Després d'una preparació de llargs anys i gràcies a la col·laboració dels dos prestigiosos investigadors que figuren el la fitxa inicial, tenim a les mans els dos volums que ens permeten de conèixer el contingut d'uns sis-cents documents, que van de l'entorn del 780 a l'entorn de l'any 1000, completats per altres deu considerats falsos.

L'obra és formada per informacions prèvies d'autors diversos sobre el mateix tema, que arriben a la pàgina 84, les 31-40 de les quals contenen la bibliografia; dels sis-cents quaranta-nou diplomes autèntics, una gran part han estat transcrits íntegres (fora dels ja publicats en volums precedents de *Catalunya Carolíngia*), d'altres, ai las, només han pogut ésser resumits en regest o en qualche fragment parcial, en la mesura en què, adreçats a institucions fora de Catalunya, contenen alguna referència a llocs catalans, com les poblacions sota baronia de l'abat de la Grasa (87-509), als quals s'han d'afegir els deu falsos (511-526). La darrera part de l'obra, i ja en el volum II, ofereix dos mapes en cinc fulls, obra de Jordi Bolòs i Víctor Hurtado (529-536), i la taula alfabètica única de noms, obra de Ramon Ordeig i Mata (539-620).

La lectura d'aquests centenars de diplomes ha deixat en el lector dues impressions ben diverses, una de positiva, negativa l'altra: la positiva rau en el fet que és ben consistent la documentació del segle IX, a la primera meitat del qual corresponen quaranta-tres diplomes (87-106), mentre per als mateixos anys la compilació d'urgellesos, publicada per Cebrià Baraut en el volum segon d'«Urgellia» (1979), presenta sols quinze documents, tretze dels quals només en regist.

La negativa es troba en les notícies de pèrdua, quan no de destrucció intencionada, de documentació antiga: ja el 878, una revinguda del torrent d'Eixalada, arrossegà aigües avall tots els béns d'aquell incipient monestir, pergamins inclosos, els quals hagueren d'ésser refets de forma resumida, el 28 de gener de l'any sobre, 879 (103/37-162/119), sis dels quals resums es troben entre els quaranta-tres diplomes més primitius; i les informacions sobre la destrucció de documents ,a carretades' durant la Revolució Francesa són realment luctuoses i una de les seves conseqüències és la constant repetició en les nostres pàgines que els cartularis antics de les grans institucions dels Comtats pirinencs (Seu d'Elna, monestirs de Cuixà i d'Arles) són tots desapareguts, és a dir, segurament destruïts en aquella circumstància.

Cal dir que la naturalesa dels documents no és uniforme en els dos volums. Els reportats en les primers pàgines són sobretot referències a documentació oficial de reis o comtes, ja integrats en volums precedents de la sèrie; en efecte, entre els quaranta-tres diplomes anteriors al 850, vint-i-cinc són preceptes imperials o reials, tres comtals, vuit de particulars, dos d'abacials/monacals, un d'episcopal i dos judicis; entre les concessions fetes per una autoritat, n'és esmentada una del ,walí' de Narbona 'Umar ibn 'Umar (núm. 23). En els dotze darrers anys anteriors al 1000, en canvi, la immensa majoria són vendes, seguides de les donacions, en terç lloc les permutes, i en lloc darrer, un judici (núm. 164), un testament (203), un possible establiment de terra (252) una consagració-dotació d'església (295), i un nomenament de bisbe d'Elna per bisbes de la província eclesiàstica reunits a Narbona (297).

Som, doncs, informats sobretot de canvis de propietat de béns agrícoles; trobem que els formularis notariais usats són els coneguts per d'altres compilacions documentals de la Catalunya carolíngia: el (*Sic*) *Placuit mihi et placet...* (núm. 34); *Ego..., venditor tibi... emptori...* (núms. 53, 54, 73, 97); o *Per hanc scripturam...* (nn. 35, 135) o encara *Certum quidem et manifestum est...* (núm. 134). Però els documents ací publicats ens informen d'una manera d'adquirir propietat, en la qual no intervingué el notari fins anys després, la d'aprisió fàctica, que sembla haver estat normal els primers anys del segle IX, ja que algun dels diplomes fa constar que hom l'havia practicada ,sicut ceteri Spani' (núm. 49, lín. 19; recordem que, segons el *Praeceptum pro Hispanis* de Carlemany [812] i de Lluís el Piadós [815], «in Septimania atque in ea portione Hispaniae, quae a nostris marchionibus in solitudinem redacta fuit», la desertització de la terra havia estat obra dels marquesos de la Marca Hispànica, segurament com a mitjà de defensa; aquesta degué ésser la terra espontàniament aprisiada pels ,hispani'); i que vers el 850 el poder públic se'n volia reapropiar, atès que ell només el tenia documentat com a propi; el 858 uns testimonis certificaren contra el vescomte Riquelm que «vidimus oculis nostris et auribus audivimus et de presentes fuimus...quando venit avius istius Ricemiri, condam nomine Wadamirus, et pater ipsius idipsi Ricemiri, nomine Witigisus et prendiderunt iamdictas terras prius per illorum adprisionem, sicut ceteri Spani...» (núm. 49): no cal dir que els jutges reconegueren el valor jurídic de l'aprisió; en aquell cas, havien passat tres generacions, però l'ofensiva reivindicativa de l'autoritat devia afectar força gent, perquè els documents que per una raó o altra fan referència a l'aprisió dels avantpassats es repeteixen (núms. 45, 49, 53, 60, 66, 95, 173).

Per aprisió començaren també dues institucions monàstiques aquells moments: el primitiu monestir d'Eixalada i el d'Arles. El primer sorgí entorn un nucli inicial(?) format per sis germans, presidits per Protasi, qualificat d',archipresbyter', cada un dels quals, en el document 55, del 864, fa donació de béns al monestir, on també consten llibres: Recosindus en dóna cinc, Víctor quatre, Atila tres, dins una frase que acaba així: «et vinea I quod habeo cum Witidanae, fratre meo, qui infrontat in strata et in castro Tarraca» (115); uns quants anys més tard, reconstruït el monestir a Sant Miquel de Cuixà, aquell primer superior, Protasi, feia recompte i tro-

bava que el monestir posseïa ja trenta volums acabats (núm. 126, any 879), i al cap de temps el monestir feia confirmar pel papa Agapet III el ròdol del monestir i les propietats escampades (núm. 326, any 950).

El de Santa Maria d'Arles té una història que és recontada a l'emperador i passa al precepte imperial (núm. 61, del 869). Un «vir Dei fidelis veniens ex partibus Hispanie... Castellanus», trobà dins el bosc les runes d'uns banys i decidí aprofitar-los per a casa d'una comunitat benedictina; destruïda per Normands, en restablir-la, un monjo tingué la revelació que allí hi havia les relíquies de tres sants i un altre la que hi havia les d'altres dotze; per això demanen ajut reial per a la reconstrucció del cenobi (124/61). També ells haurien de defensar de la voracitat del comte la seva aprisió davant jutges i prohoms (núms. 93-94, any 876) i coneixem tots i cada un dels monjos que formaven aquella comunitat el 934 (núm. 238).

Però sense cap dubte, la institució principal del Rosselló abans de l'any mil era la catedral d'Elna amb els seus bisbes: el 917 Riculf I l'havia feta consagrar ‚iam pene vetusta‘ (216/191), després d'haver-li ja posat a les mans gran part dels béns que li destinava per testament (212/189); seria interessant un estudi de la política del bisbe Guadall per a l'arrodoniment de la propietat agrícola de la Seu d'Elna i de si la dita política fou seguida pel seu successor Riculf II (292/297) des del 947.

La terra d'aquells comtats tenia un nom col·lectiu: Gòtia, que sabien diferenciar clarament tant de França com d'Hispania (núm. 160); el rei o emperador ho era ‚Francorum atque Gotorum‘ (217/191/8 del final) i no cal dir que els Gots es regeixen per la seva llei pròpia, ‚ex lege Gothorum‘ (núms. 27, 56, 120, 121, 123, 232, 244); es dibuixen, doncs, tres ètnies: la dels francs, la dels gots i la dels hispans i sembla que entre Gòtia i Hispania la frontera es trobava a les Cluses, ‚citra Clusas Spanie‘ (217/191/19); la separació geogràfica era clara, però ho era tant l'ètnica? El grup inicial d'Eixalada-Cuixà, que ja coneixem, surt en documents diversos, en un dels quals és dit procedir d'Urgell (núm. 74), en un altre hi ha referència a la Vall de la Cerdanya (170/125/7 del final), però mai no és dit d'Hispania o hispà, com ho és, en canvi, el també inicial conegut de Santa Maria d'Arles (núm. 61).

Aquells gots no sols pensaven i parlaven en català, ans encara de tant en tant se'ls encapaven per la punxa de la ploma paraules en la llengua encara, almenys oficialment, nonada: només de començar, el 832, ja trobem ‚gurg cabalar‘ (93/17/lín. penúltima), quan al final del primer volum encara parlava hom del ‚gurgo nigro‘ (309/328); s'escapa alguna vegada ‚sapemus = sabem‘, ja el 843 (97/26/14; 98/27/7 del final; 164/120/11); el mateix any trobem ‚garriga‘ (98/27/9) i el 902 no hi manquen els ‚diners‘ (199/166/10) ni el 929 una ‚màrtira / màrtira‘, repetida més d'una vegada (244/224/2; 247/228/3); recordem les ‚Parets Tortes‘ del 925 (226/204/11) i la ‚tragina antiga‘ del 927 (231/209/9) o els ‚maliolos = mallols‘ del 938 (264/252/8) o una ‚chintana = quintana‘ el 944 (282/278/5).

Les dues compra-vendes del 19 i del 21 d'octubre 936 de la mateixa propietat pel mateix preu i amb el mateix mòdul de document notarial (*Per banc scripturam...*), signat pel mateix notari no es comprèn massa per què la venedora del primer no vengué directament al comprador del segon (258-259/242-243); no és l'única ombra d'aquella societat, en la qual sembla que hi havia serfs de la gleba (240/218).

Ja hem parlat de llibres: no eren els únics escrits, car també hi havia una ‚Petra Scripta‘ que feia de terminal (275/268/7). Assenyaalem, per acabar, algun detall, com per exemple que el futur comte de Barcelona, Jofre el Pelut, era, com els seus quatre germans, fill «domni Suniefredi, genitoris nostri, vel domne Ermesinde, genitricis nostre» (184/144); que les intervencions dels papes començaren amb la de Joan VIII el 878 (157/108), seguiren amb la del papa Romà [II] el 897 (188/151), amb la de Joan X del 914 (211/187) i amb la d'Anaclet II del 950 (306/326). I si assenyaalem la ‚Cerdanya‘ de 139/87 i la ‚docem‘ que semblaria ‚vocem‘ (191/155/13), és a fi que a l'hora de la valoració ningú no pugui pensar que el crític s'ha deixat enlluernar per l'obra.

El segon volum segueix manifestant les mateixes característiques del primer en la secció d'edició dels documents. Una diferència, però, és evident: els diplomes del primer volum (328) corresponen a un segle i mig i els del segon, tres-cents vint (329-649), són dels cinquanta anys de la segona meitat del segle X: hem passat d'uns dos a uns quatre per any.

Però no és sols la major 'ratio' de documents per any allò que dóna personalitat al segon volum, ans d'altres trets, com és ara l'abundància de donacions, que són més de la meitat dels tres-cents vint actes notariaus, exactament dos-cents catorze (s. e. u. o.); un altre tipus de document destaca entre els tres-cents vint: l'excomunió d'un grup de clergues i laics, dones incloses, que sota el guiatge d'un tal 'Volverandus levita', s'apropien d'esglésies i de llurs béns i hi practiquen els actes sacramentals sense connexió amb el bisbe: «qui ausi fuerunt inrumpere et invadere... baptizare vivos vel sepelire mortuos aut missas canere vel aliquod sacrum ministerium extra voluntatem meam facere ausi fuerint...» (427/504) en els comtats del Vallespir i del Conflent; el bisbe d'Elna els donava vuit dies per sotmetre's: és possible que l'abundància de donacions fos l'esquer que llançava a apropiar-se'n, prescindint de tota mena de control; era en la d'ecada del 970: passats més de mil anys, fan tot l'afecte d'un grup pel cap baix cismàtic, qui sap si una (darrera?) reviviscència de visigotisme? Qui eren?

Hi ha un altre document que surt del normal, just el següent, acta de la invenció de les despulles de sant Hilari de Carcassona pel mestre d'obres de Cuixà, que havia anat a la festa de la translació de relíquies acompanyant l'abat: era el primer de març de l'any de l'Encarnació DCCCCLXXVIII (per tant, 979?).

Sortosament només foren dues les fadrinetes ofertes per la seva mare vídua o pels seus pares a l'abadessa de Sant Joan de les Abadesses el 954 (Enquília) i el 987 (Inguilberga) (núms. 345 i 576), a fi d'ésser acceptades en la dita comunitat. Es convertiren, amb el temps, en dues de les famoses 'monges de Sant Joan'?

Els set actes judicials (núms. 452, 463, 561, 572, 587, 620, 647) decidiren tots sobre conflictes de propietat; el darrer, plet entorn l'herència d'un tal 'Auriolus levita', ens fa saber que aquest era el 'caputscola beatissime Eualie virginis', és a dir, de la catedral d'Elna, cosa que ens fa saber que a Elna hi havia escola catedralícia durant el segle X, car el plet és del 1000; l'altre extrem és que, essent vist fals un document aportat, el jutge preguntà a l'interessat si estava al judici de Déu (508-509).

Hi ha vuit testaments, normalment ja coneguts per volums anteriors de la *Catalunya Carolíngia* i ací només resumits en regist; n'és excepció el del núm. 448, del 967, transcrit íntegre, curull de dades menudes, entre d'altres la deixa d'un *Liber Indicum* a la Seu d'Elna (386-387/447).

Les intervencions dels papes de Roma recordades en el segon volum són nou, vuit de les quals confirmen els béns materials del monestir afectat, confirmació que sovint és acompanyada amb la declaració d'immunitat enfront d'altres autoritats, de llibertat d'elecció d'abat i de submissió directa a la Seu Romana, com en el cas de Cuixà (489/617); només una surt del comú, la del gener 971, amb la qual Joan XIII comunicava a les autoritats de la terra, tant religioses com civils, que havia encarregat a la Seu i al bisbe de Vic les funcions del metropolità de Tarragona (399/462); fou un dia, almenys teòricament, important per a Catalunya, car els quatre bisbats, als quals la decisió era comunicada, eren, ultra el de Vic, els d'Urgell, Barcelona, Elna i Girona: els cinc de la Catalunya Vella; havien de passar cent i fins i tot cent cinquanta anys perquè els fossin afegits els tres que mancaven: Tarragona, primer, i després Lleida i Tortosa; i encara cent anys més tard, Mallorca (un quant temps) i València, dos segles i mig. Però Elna formà part d'aquella reviscolada província eclesiàstica tarraconense, o es tractava de simple comunicació, sense que el bisbat dels comtats del nord deixés de pertànyer a la metròpoli de Narbona?

De les deu dotalies d'esglésies, només tres, les dues de Sant Miquel de Cuixà (la de l'església i la de les set capelles) i la de Corsaví tenen ací el text, les altres només regist; és enorme la distància entre la solemne volada de les dues monacals (núms. 340 i 485, anys 953 i 975) i l'eixutesa jurídica de la de Corsaví (993, any 993).

En sis de les setze permutes, un dels dos protagonistes és el bisbe d'Elna (núms. 347, 348, 360, 410, 526, 601): contenen dades que arrodoneixen el coneixement de la porfídia posada pels bisbes d'Elna en la configuració del patrimoni de llur Seu.

Ultra la documentació autèntica, el final del segon volum ens ofereix la transcripció completa de deu documents considerats falsos (511-526), qualificació justificada en les pàgines 72-77 del primer volum. Ja Raimon d'Abadal exposà les raons de la falsedat del primer i Ramon Ordeig s'hi associa (76-77): el fet que ja la línia terça del text esmenti Feliu d'Urgell i el seu ,pestífero dogmate' (512, cosa que confirma la falsedat del document en datar la dita doctrina el 788, abans que Feliu s'impliqués en la polèmica adopcionista, com també la rebla la signatura de «Felix, episcopus Urgellitanae Sedis, subscripsi», 513), m'ha obligat a fixar-m'hi més i m'he adonat de l'especial significació del paràgraf segon perquè d'una banda dóna a entendre que el metropolità de Narbona anterior a Daniel «per antecessoris sui industriam quondam, ibidem heresis extincta fuerit», frase que sembla referir-se a l'extensió de les idees de Feliu per la Plana de Vic, i de l'altra es defensa de no haver posat bisbe a Vic pel perill d'atacs (,ob paganorum infestationem') i perquè la gent de la comarca volen que segueixi llur vinculació directa amb Narbona (,eiusdem pagi plebs... nulli parrochiae (llegiu: bisbat) adhaerere vellet nisi Narbonensi ob principalitatem tantae sedis praecipuae'): aquesta situació sembla no encaixar amb «la darrerria del segle XI» (76), ans amb la d'Osona abans que el 886 es reprengué la nissaga dels bisbes de Vic amb Gotmar (potser m'erro, però en dedueixo que abans del 886 el ,pagus' de Vic no hauria tingut bisbat carolingi propi, perquè el metropolità de Narbona el volia mantenir sota la seva autoritat directa a fi d'assegurar-se que n'havien desaparegut les idees de Feliu d'Urgell); per això em pregunto si el dit document no integrà algun fragment d'una acta anterior, vella de dos segles, simplement perquè era favorable a les prerrogatives eclesiàstiques de Narbona? És una pregunta.

La llengua catalana no sols despunta en paraules escadusseres (,vexella': 386/447/4 del final: a. 967; ,comella': 421/495/14 del final: a. 993), ans s'atreveix almenys a petits sintagmes com ,fexa de terra' (508/647/19: any 1000).

Tot el contingut dels dos volums és fet més pròxim al lector i a l'investigador gràcies sobretot a la taula onomàstica única (539-620), en la qual són integrats en llista alfabètica no sols els antropònims i els topònims (per a aquests també serveixen els mapes que precedeixen la taula onomàstica), ans també els noms comuns en català o en llatí. Ja he dit que allò que més frapa en aquest volum és l'abundància de donacions durant el mig segle que va del 950 al 1000: no m'atreveria pas a afirmar que era pel ,terror de l'any mil', tampoc a negar-ho, però el cert és que és un fenomen digne d'ésser estudiat: esperem que algú se n'ocupi.

Pel seu contingut, per la seva presentació i per la quantitat i la serietat de la feina editada i introductòria, que hi ha en aquests dos llibres, enhorabona als qui han feta possible la suma del conjunt, concretada en els dos volums que ens han posat a les mans: a Pere Ponsic en el record i a Ramon Ordeig i Mata per l'ingent treball immediat, amb l'auguri que per molts anys pugui fer semblants obres.

Josep Perarnau

Franz JUNG – Sr. Maria Caritas KREUZER, *Zwischen Schrecken und Trost. Bilder der Apokalypse aus mittelalterlichen Handschriften*, Speyer, Bibliothek der Priesterseminars St. German 2006, 74 pp.

Si l'invent de la impremta va comportar la fi de la confecció del llibre en el format manuscrit, la invasió actual de la informàtica, tal com avui es pot avaluar, no han pas significat encara l'arraconament del llibre com a vehicle d'informació. La informàtica ha arraconat els tipus mòbils de la impremta —l'invent fonamental de Gutenberg—, no pas el llibre, al contrari; avui la informàtica ofereix tot l'instrumental indispensable per a la confecció d'un llibre ben

fet, afegint-hi el valor de la comoditat. El temps i la inventiva humana aclariran el destí del llibre en el mar creixent de la informació organitzada.

Mentrestant la difusió del saber i de la sensibilitat humana no ha parat d'estendre's. Una gran part es conserva tothora —i és bo recordar-ho periòdicament— en estat manuscrit. El llibre imprès, ampliació i successió del manuscrit, ha estat el vehicle de la cultura que tothom pot ponderar pel seu compte. Ara els textos, les imatges i la música circulen *on line*, com mai aquests productes de l'esperit humà no ho havien pogut fer.

L'accessibilitat del saber i de l'art i la multiplicació dels suports a través dels quals es vehiculen ha produït una colla d'efectes col·laterals, el més vistent dels quals és l'allunyament progressiu dels originals respecte dels suports que els reproduïxen. A les biblioteques hom acabarà consultant, tots' els manuscrits i llibres antics en microfilms o digitalitzats, i als museus hom tendirà a posar cada vegada més filtres i més pantalles entre els objectes i les multituds que els volen contemplar, bo i exhalant quantitats esveradores de CO² davant ells. Però si els originals físics han emprès el camí de l'allunyament, les seves reproduccions cada cop més perfectes en tota mena de suports han creat la possibilitat d'examinar-los i àdhuc de manipular-los com no es podrà fer mai amb l'original.

Tot això ve a tomb del catàleg que comentem, que és un simple catàleg, és a dir, un instrument de referència d'uns facsímils que han estat exposats a Speyer. Una exposició de facsímils? Sí, sense pal·liatius. És un producte derivat, un ‚Ersatz‘ explícit i autoproclamat. Però són facsímils de documents i imatges dels segles IX-XIV. Qui, com i a quin preu mou i desplaça uns originals d'aquesta naturalesa? Per molt cars que siguin uns certs facsímils a l'hora d'adquirir-los, sempre resulta més econòmic i sobretot molt menys arriscat moure uns facsímils que no pas els seus originals, i ja no diguem si aquests originals són de l'alta edat mitjana.

A Speyer hom va exposar un número representatiu de facsímils de la col·lecció Johannes Rathofer, conservada a la biblioteca del Seminari de la ciutat, corresponents a còdexs del llibre bíblic de l'*Apocalipsi*, que abasten des de l'any 800 fins al 1340. Són còdexs il·lustrats, i la finalitat de l'exposició era estrictament bíblica i religiosa: acostar el públic modern a la comprensió d'un text canònic especialment complicat a través de les imatges que han volgut fer-lo intel·ligible a lectors d'altres temps. Diguem tot d'una que la raó per la qual comentem el catàleg de referència és perquè un dels facsímils exposats és el del *Beatus* de la Catedral de Girona; i no solament això, ans també perquè el *Beatus* de Girona és l'exemplar que ha subministrat més material gràfic al catàleg de l'exposició.

Lluny de representar un aliment per al cofoïsm local, la dada interessa des d'un altre punt de vista. Perquè l'exposició constava de quatre elements: les imatges dels còdexs, el text corresponent del llibre de l'*Apocalipsi* relacionat amb cada imatge, un comentari exegetíc de cada text i un comentari estètic de cada imatge que il·lustrava el text. Per aquest camí, el catàleg enclou vuit referències a altres tantes imatges o il·lustracions del *Beatus* de la catedral de Girona: l'àngel de Sardes (*Apoc* 3,1), el de Filadèlfia (*Apoc* 3,7), la visió dels quatre àngels als quatre punts cardinals de la terra (*Apoc* 7,1), el recompte dels màrtirs davant el tron i l'Anyell (*Apoc* 7, 4-17), la visió de la dona i el drac (*Apoc* 12, 1-12), la visió de l'àngel de les set plagues (*Apoc* 15, 1-8), la visió de Babilònia i la seva caiguda (*Apoc* 18, 1-8), la visió de l'àngel que llença a l'abís el drac per mil anys (*Apoc* 20, 1-6). Repetim que l'estudi és de caràcter bíblic i religiós, i aquesta és la novetat, perquè el *Beatus* gironí, com els altres que hi ha pel món, avui són estudiats preferentment des del punt de vista de la història de l'art.

El catàleg s'obre amb una introducció sobre l'actualitat religiosa de l'*Apocalipsi*, la data en què fou escrit, el seu autor, la seva relació amb la literatura apocalíptica vètero-testamentària i judaica, la comunitat a la qual s'adreçava, les tècniques narratives i estètiques que fa servir, la seva predilecció pels números, per la imatgeria bíblica, la cristologia de l'Anyell sacrificat i resuscitat, la ciutat celestial i la seva litúrgia, la realitat del martiri, la promesa divina del món nou contra el conflicte amb el món present. Sense cap nota bibliogràfica ni erudita, el resum és eficaç i aplanar el camí a la segona part de la introducció: la tradició de l'*Apocalipsi* com a llibre il·lustrat, on és rememorada l'escola o tradició del comentari del monjo *Beatus* de Liébana, la

tradició anglo-normanda, la dels Apocalipsis de Trier i Bamberg, que tenen a la vista exemplars tardoantics, i la representada per les il·lustracions de l'*Apocalipsi* de la *Bíblia* de Pamplona. La interacció text-il·lustració no és tractada amb procediments científics elaborats, però traspua un coneixement seriós de la matèria i, sobretot, dóna pistes al lector modern per a endinsar-se en un món que fa un ús lliure i sofisticat de la imatge, perfectament comparable amb les tècniques de la propaganda d'avui.

Pel que fa al *Beatus* de Girona, el tractament que rep en el catàleg és indiferenciat respecte dels altres, perquè el que interessava els autors era parlar del llibre bíblic de l'*Apocalipsi*, no d'un episodi icònic del seu 'iter' medieval; es tracta, per tant, d'una exploració parcial i limitada, estrictament bíblica. Però queda clar que els facsímils poden servir per a fer coses que altrament serien impossibles de dur a terme o tindrien uns costos molt elevats. Comparar les tècniques i les finalitats il·lustradores de diversos Apocalipsis sense disposar de llurs facsímils només seria possible a uns costos forts i amb un esmerç de temps superior al que tenen a disposició normalment els estudiosos. També és evident que un estudi molt particularitzat dels aspectes artístics d'aquestes obres d'art implica un dia o altre l'estudi directe sobre l'exemplar. Però no és així en el cas de l'estudi exeegètic i doctrinal. Al capdavant aquest és l'aspecte fonamental dels manuscrits de comentaris bíblics, la finalitat per a la qual foren escrits i il·lustrats. La iniciativa de la biblioteca del Seminari de Speyer i la publicació del catàleg de l'exposició *Zwischen Schrecken und Trost* obren, doncs, unes perspectives falagueres als estudiosos del pensament medieval, i són un estímul per aquells centres d'estudi, reflexió i recerca que tenen a mà algun d'aquests tresors preuats, gairebé ignots i en procés d'allunyament progressiu. I no cal deixar de dir que les cases editores d'aquests facsímils tan cars de llançar al mercat contribueixen a ampliar eficaçment les possibilitats de la recerca científica sobre uns camps de coneixement que sense llur contribució restarien en l'ombra més inaccessible.

Jaume de Puig i Oliver

Diplomatari de l'Arxiu Capítular de la Catedral de Barcelona. Segle XI. Edició i estudi a cura de Josep BAUCELLS I REIG, Àngel FÀBREGA I GRAU, Manuel RIU I RIU, Josep HERNANDO I DELGADO, Carme BATLLE I GALLART. I-II-III-IV-V (Col·lecció Diplomatari, 37-41), Barcelona, Fundació Noguera 2006, 2928 pp.

El present volum continua el primer de la sèrie, que ens havien posat a les mans Àngel Fàbrega i Grau i Josep Baucells i Reig i fou presentat als lectors d'«ATCA» en la recensió publicada en el volum XV (1996), 559-563. I si aquell volum ens portava fins a l'any Mil, ara la documentació de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona datada dins el segle XI (1001-1100) ens és presentada en cinc volums, el conjunt dels quals suma vora les tres mil pàgines. I després d'haver repassat els documents del volum primer he fet una prova, la d'encetar el cinquè amb la pregunta de si entre el primer i el darrer era evident el salt de la societat barcelonina entre els primers i els darrers anys d'aquella centúria.

El resultat d'aquell primer tast ha estat llèpol: la primera constatació fou la de trobar-me en el cinquè davant denominacions personals fetes a base de dos noms, a diferència del primer, on només fins a les darreres pàgines no se'n trobava algun, després de llegir noms únics en tot el trajecte; però per ventura la novetat més frapant és estada la de la presència d'esclaus i esclaves sarraïns en una sola casa, la de Trudgardis, de Vilalba, al Vallès (2335, núm. 1498: Sulema, Mafumad, Mafumad minore, Azmed i Mozfle; i en femení: Mira, Exemcii i Miriam); i no eren els únics: en el testament de Guitard Boeci, del 1095, aquest deixa «sarracenum unum, minorem et meliorem», i dos més, Abraham i Calefel, i tres batejats que es deien Pere, Bernat i Berenguer (2511-2512, núm. 1639), «saraceno I' (2540, núm. 1640), quan en el primer volum la presència de forasters en general i d'esclaus en particular era quelcom que per la seva escassetat, per no dir absència, cridava l'atenció; també hi compareixen jueus, però no en qualitat d'afegits en casa d'al-

tri, ans amb personalitat pròpia: Mossé Iucifà i la seva germana Presiosa (1554/2415); Salomó hebreu (1579/2480 i 1627/2521); i sobretot un tal Abraham hebreu ben relacionat (1557/2429; 1592/2467; 1642/2541, ací amb el seu pare Ruben Bolitus; 1613/2499); 1661/2575: ací, 'Habrham Cavallarium'); Iucef Hannachacio i Mosse Iucifano (1679/2600-2601).

M'he decidit, doncs, a presentar la recensió del conjunt mitjançant la dels volums primer i darrer de manera que el lector pugui tenir fàcil idea d'allò que aquell segle hauria representat per a la societat barcelonina i, més en general, ni que només fos per referència viva i veïna, per a la catalana.

* * *

Entra dins el normal, que els documents d'aquest primer volum es refereixin al bisbat de Barcelona, però no en manca algun de forà, com un dels primers, del monestir de l'Estany (24), un altre de venda d'una vinya prop Fusimanya, a Sallent (53), o un dels darrers, relatiu a una peça de terra a Sant Julià de Vilatorrada (Osona) (530).

També entra dins la normalitat que la immensa majoria d'aquests documents es refereixi a actes de la vida normal del poble: compres i vendes, permutes, algun establiment de propietat útil (444); però són també nombre considerable els diplomes portadors de significació especial: l'any 1005 una razzia sarraïna, 'cum magno et innumerabili exercitu' havia causat destrosses al Penedés (62); això no obstant, hom seguia mantenint algun alou a Olèrdola i tenia consciència que d'allà el camí menava a Tarragona (496) i n'invocava l'arquebisbe (523). La frontera entre la Cristiandat i l'Islam s'anava allunyant i aquells primers anys del segle XI, ja arribava al riu Gaià i a Cabra del Camp (427), a les envistes de la Conca de Barberà i, no cal dir, del Camp de Tarragona.

No recordo que, a diferència d'allò que ja sabem dels darrers anys del segle, al començament cap sarraí no semblava voltar pel comtat de Barcelona; en canvi, són coneguts, també pel nom, alguns hebreus: 'Rabsalon ebreo' (114), 'Maior ebreo' i 'Bonucio ebreo' (516), i 'Moise ebreo Pantiga' (549); també qualche grec: 'Vintanesa grecus' (431), 'Guitardo greco' (563) i fins i tot un 'Felice clerico greco' (451). La situació fronterera podria explicar els casos d'un barceloní mort en l'expedició a Còrdova el 1013 (513) o el d'un altre, captiu dels moros que, en no tornar immediatament, havia estat donat per mort, però tornà més tard quan la família ja s'havia venut almenys una propietat seva (22).

Són nombroses les notícies sobre el capítol de la Seu de Barcelona, (35, 49, 96, 100, 103, 429, 488-489, 494, 496, 503, 507, 542, 549, 550, 551), algunes de les quals documenten permutes, cosa que indica una atenció constant a l'agrupació de la propietat agrícola; alguns d'aquests documents informen del restabliment de la canònica amb la col·laboració dels comtes Ramon i Ermessèn (413-417 i 483). Hi ha dos casos que susciten perplexitat: el dels quaranta-dos caps de casa de Sentmenat que el 1006 donen un bosc a la Seu de Barcelona (pas de béns comunals a propietat baronial?), i el de la donació, el 1013, d'Olesa a la mateixa Seu (acceptació de baronia a fi d'assegurar el patronatge d'un senyor poderós?); hom fa constar que l'església parroquial posseïa 'codices' (521). En aquells primers anys el capítol de la Seu de Barcelona tenia un 'caputscolae': es deia Ato (504, 550), també un 'Sigefredus grammaticus' (332); sabem per un testament que el testador deixava una quantitat a fi que un infant, redimit per ell, aprengués de lletra ('ut doceant eum litteras') (466).

La llengua catalana es manifesta no sols en comparèixer qualche mot, per al qual el copista en el moment d'escriure no ha tingut traducció a l'abast de la mà o la ploma se li escapà: 'torrent': 280/10; 'part': 280/12; 'tretas': 415, lín. 16; 'cum mare mea': 425; 'texidor': 436/138; ans també en situacions o sintagmes ben especials, com l'ús ja totalment romanç de la 'a': «avenit a nos... et an nos» (278/6-7, del 1001), o certs topònims, com 'Cemel' = 'Sa Mel' (27) o el de la frase «vel in ipsa via que pergat ad IIIes Culs» (115/407), és a dir: 'Tres Culs': seria encara possible d'ubicar aquest topònim?

* * *

Aquesta recensió comparativa dels volums primer i cinquè confirma que el segle XI fou en una extensió, que a base dels dos volums extrems és impossible de precisar, el de l'arrancada no sé si de Catalunya, però certament de Barcelona; i dic que no és possible de precisar més, perquè els documents aplegats en aquest volum cinquè (2329-2656) no es pot saber a quina extensió demogràfica corresponien, a tota la ciutat o només a la població que es movia entorn l'Església de la Santa Creu i de Santa Eulàlia, és a dir, la Seu de Barcelona. Suposant que només la segona part de la disjuntiva fos la real, d'aquesta certament es podria afirmar que aquella centúria representà un gran salt almenys en allò que fa a les manifestacions de riquesa. Ja m'he referit a la presència d'esclaus (ai las, sempre col·locats com si fossin un objecte qualsevol de propietat), però certament signe d'una activitat d'un cert nivell econòmic.

Cal de més a més tenir en compte que també hi ha documentació de fora del bisbat de Barcelona: sobre una resclosa a Besora, del comtat d'Osona (1500/2338); sobre el pont del Llobregat a Cabrianes i béns als comtats de Manresa i d'Osona (1506/2347-2350); sobre terra de Santa Maria d'Urgell a Badalona (1536/2388); un acord relatiu al castell de Taradell (1537/2389); acord sobre infeudació de Castellterçol (1543/2399), població donada al monestir de l'Estany (1575/2444); l'important document fundacional de la canònica de Santa Maria de Manresa, inicialment donada també al monestir de l'Estany (1588/2462); altres documents sobre el monestir de l'Estany, amb confirmació de l'arquebisbe de Tarragona (1594/2470; 1604/2486; 1606/2488); compravenda de terra a Badalona a favor de Santa Cecília (1610/2494); deixa testamentària de terra i vinya a Santa Maria de Montserrat (1612/2497); la primitiva canònica de Sant Adrià de Besòs (1634/2531); donació a Santa Maria de Lluçà, amb signatura de Berenguer [de Lluçà], arquebisbe de Tarragona (1639/2539). Crec que s'han d'indicar els documents que expliciten relacions especials entre comarques de la Catalunya Vella amb contrades de marca en la Nova: entre Cervera, encara un ,castrum', i la seu de Vic, amb els monestirs de l'Estany i de Sant Benet de Bages (1593/2468); o entre Àger i Santa Maria i Sant Pere de Ripoll i una extensa zona, que arribava a Santa Maria del Puig i a Santa Fe de Conques (1715/2648).

L'altre element de judici em sembla que és l'acumulació de testaments, directes o sacramentals, en les pàgines d'aquest darrer volum: 1497/2331; 1498/2332; 1561/2425; 1570/2438; 1593/2468; 1596/2473; 1597/2474; 1611/2495. Afegim-hi els casos especials formulats amb motiu d'emprendre una acció bèl·lica com l'intent de (re)conquerir Tortosa el 1092 (1550/2407); 1611/2495), o com la romeria a Itàlia, amb destí a Roma i Bari (1590/2464), d'un que volia pelegrinar a Jerusalem (1503/1342) i, no cal dir, el d'un croat, que el 1100 volia integrar-se «in exercitu Domini Sabaoth Ierusalem» a la conquesta de la ciutat santa (1668/2584). Però, tot i que d'un a un altre les diferències són considerables, aquests testaments tenen, en general, la característica de fer constar la possessió de considerable riquesa agrícola, desconeguda del primer volum; fins i tot es dona el cas d'una llarga llista d'alous d'un vescomte, que havien arribat a mans d'un canonge barceloní, i que alguna relació devien tenir amb decisions testamentàries (1679/2599-2601). En un pla inferior compareixen els establiments que generen l'obligació de pagar el quart o l'onzè (tasca) (1653/2557; 1645/2594).

Entre el primer volum del començament i el cinquè del final d'aquell segle trobem una altra diferència, la de la multiplicació d'actes plenament feudals, com la donació de tres masos i de dues propietats alodials per haver ajudat Ponç Guerau de Cervera en una batalla (1517/2364); són diversos els establiments de castells: del de Montmell (1603/2484); la ,convenientia' entorn el castell de Taradell (1537/2389) o la ja esmentada infeudació de Castellterçol (1543/2399). Hauria estat estrany que el sistema feudal no propiciés actes de rapacitat senyorial de béns eclesiàstics (1651/2552).

Una altra manifestació de riquesa pot ésser la repetida presència de pagaments en or de València (1515/2362; 1527/2376; 1538/2396, etc.), or que arribà a tenir nom o qualificació propis, p. e., en l'expressió «uncias III auri rovals» (1661/2575: cf. DCVB, ,real'); i hom es pot preguntar si les operacions pagades amb el dit or tenien per comprador algú que havia anat a guanyar aquelles monedes a València.

Però no tot eren manifestacions de riquesa en aquella societat barcelonina: consta que més d'una família s'havia hagut de desfer dels propis béns «necessitate famis» (1556/2418; 1606/2488) o «ingruente inedia nimia calamitate» (1599/2480) o «propter magnam meam necessitatem» (1632/2529): eren els anys 1092, 1094, 1096: foren ,mals anys' o era només situació familiar?

Ultra aquestes informacions més o menys globals, hi ha notícies que afecten tota la ciutat de Barcelona com l'acte amb el qual la Ciutat reconeixia a la Seu el dret a rebre el delme dels rèdits de terra o mar, amb restitució de possessions (1169/2585; 1673/2592; 1677/2596; 1715/2698); n'hi ha sobre concessions dels comtes Berenguer Ramon II i Ramon Berenguer I a la Canònica de Barcelona (1541/2395), i d'altres de Ramon Berenguer III, (1646/2549; 1649/2552; i 1650/2554, amb esment del futur sant Oleguer en tant que prior de la canònica de Sant Adrià del Besòs); Santa Maria del Mar ja és qualificada de ,parròquia' i ubicada «in loco vocitato Villa Nova» (1547/2404; 1620/2509).

Hom continua usant els conegudíssims mòduls de *Manifestum est enim...* (1495, 1501, 1516, 2363, etc.) i *Per hanc scripturam...* (1496, 1504, 1510, 1512, etc.); però en una ocasió, el ,scriptor' s'ha llançat a escriure el document sense seguir un formulari (1539/2392); seguim coneixent els ,caputscolae': ,Guillelmi leuite et caputscolae': 1557/3419, etc.; ,Berengarii leuite, qui et caputscolae': 1598/2479, etc.; ,Petri, capitis scholarum': 1615/2503, i almenys un gramàtic de la Seu de Barcelona: ,Aimerici gramatici': 1675/2595. En dos testaments consten llibres: cinc del jutge Ramon Guitard (1625/2519) i els mateixos del mateix jutge en un testament cinc anys posterior (1719/2656).

Els responsables científics de l'edició poden estar contents no sols per la riquesa dels documents, ans també per la condícia amb què és presentat el text: un bon auguri també per al futur de les edicions de la Fundació Noguera. Entre les meves notes de lectura només hi he trobat una relliscada, ja en la primera pàgina: 1495/2329/línia 12 de text: ,concludunt'. Repeteixo l'enhorabona per la qualitat.

Josep Perarnau

Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV). Edició i estudi a cura de Jordi BOLÓS (Diplomatari, 42), Barcelona, Fundació Noguera 2006, 712 pp.

Tant com els segles de l'Edat Mitjana Cardona fou vila important, per la seva significació econòmica gràcies a la Muntanya de Sal, i els Folch de Cardona foren una nissaga de cada vegada més categoria dins i fora de Catalunya, al seu costat el monestir de Serrateix assolí un pes, del qual ara només resten l'església i les parets de l'abadia. Però el llibre del dr. Jordi Bolós ens permet de tenir una bona visió d'allò que el monestir fou i significà.

Només d'encetar la lectura del volum hom s'adona que els escrivans dels documents es valgueren, certament, dels mòduls coneguts, com el de *Per hanc scripturam* (6/79), *Magnum nobis et satis licitum* (10/81), i *Certum quidem et manifestum est* (11/82), algun mòdul de testament procedeix de Ripoll, com el *Cum fragilitas...* (54/132), però prest se n'alliberen o utilitzen d'altres mòduls desconeguts, d'altres bandes i copistes, com el *Hec est scriptio litterarum* (14/85; 15/86); però hi ha quelcom més i són les dues notícies de traïcions recents, en virtut de les quals una propietat castral havia estat confiscada als esposos ,Bonifilius, prolis Atoni, et Richillis', que havien comès «bauzia ad me Oliba, gratia Dei comes, et per ista bauzia venit ad me beneficium et potestate ipsa honore de ipso Puiol [de Planers], qui est subtu castro de Monte Maiore» (22/99); l'altre fa referència a un alou de Viver, «qui fuit de Goldregoto», el qual segons el comte Olibà, «tradidit illum castrum Vivarium in manus inimicorum nostrorum et exinde aliqui mei fideles interiorunt, aliqui vulnerati abscesserunt» (27/102; el 1020 el mateix personatge era recordat en tant ,Olibani, monachi, qui fuit comes': 68/147/11; era el cèlebre Olibà, abat de Ripoll i bisbe de Vic): què passava aquells anys previs al Mil en la contrada de les dues

costes de Serrateix, la del Llobregat (Viver) i la del Cardener (Pujol de Planers): què hi passava en el darrer quart del segle X (975-1000) en la contrada entre Coromines, Viver, Sant Joan de Mondarn, Montmajor, el Pujol de Planers, Navel (i arribava fins a Castelladral), que s'hi repetissin les traïcions al comte?

Fou aquesta situació violenta la que causà o almenys propicià la resposta comtal d'intervenció en la dita contrada, plantant-hi al bell mig un monestir, que ajudés a la pau d'una població poc fiable? De fet sabem dos extrems, encara que no puguem relacionar-los: «dictum monasterium [de Serrateix] edificavit Guifredus comes» (28/104: era el 988; set anys després, la comtessa Ermengarda i el seu fill, comte Olibà, feien constar que «nos construximus non longo adhuc tempore: 38/114), però no era Jofre el Pelut, que moria en acció de guerra no gaire lluny de la contrada que acabem de delimitar, a la riera o vall de l'Aiguadora: i quina significació tenien les accions bèl·liques del comte Jofre en aquelles contrades: atac a sarraïns o a escamots de visigots enemics dels francs? Havia passat un segle: era ja Jofre un mite?

O calgué, de més a més, que hom donés en aquells moments, una prova del poder legítim i efectiu dels comtes carolingis, en concret del de Cerdanya-Berga? Fou aquesta situació, ultra les necessitats de la frontera, la que aconsellà de crear entorn el 986 el vescomtat de Cardona (28/104), de manera que entre el vescomtat cardoní i el monestir de Serrateix, la contrada fos plenament i pacíficament integrada en l'estructura carolíngia? La pregunta és formulada, serà possible la resposta?

Enmig de les compravendes, permutes i donacions a l'abadia trobem petites perles com la que ens informa que el 990 hom podia encara donar terres que havia adquirides per apriació, i que un alou s'estenia entre Vallderes i Bergús (32/108); és de major qualitat el text de l'acta d'elecció d'abat a favor d'Eymilus, perquè al primer abat, Froilà, ja no li restaven ni forces ni parla (35/111); el 1012 compareix en un testament per primera vegada un esclau sarraí: «ipso sarraceno donate pro captivis» (54/132); el 1015, una dama, 'Trutelle', propietària d'un alou prop Viver, es donava ella mateixa i el seu alou «ad ancilla Dei velanda» (60/137-138; hi ha un cas semblant, però en masculí: 112/192); el 1024, una altra dama, Ermengarda, acompanyava el seu infant Enric i el donava al monestir, «ita ut ab hac die non liceat idem Haiarico collum de sub regule excutere iugo» i acompanyava el fill amb un alou que s'estenia de, 'rivum Gavarrise' al 'flumen Lubricato' (remarqueu la diferència jeràrquica entre 'rivus' i 'flumen'), arribava per migdia fins al terme de Sallent i incloïa almenys dues parròquies, les de 'Sancti Iohannis' [d'Avinyó?] i 'Sancte Marie' [de Cornet?] (70/149; 146/233; 155/243); una altra descrivia així la seva situació miserable: «facio hoc (donació d'uns drets) propter metum famis, quia venit super me angustia et dereliquerunt me filii mei et filie et omnes propinqui mei, et deffecta sum usque ad mortem» (66/144); al cap de poc era abundantment citat el *Liber Iudicum* en tant que font de la legislació vigent (68/147); el document 86/184 dibuixa la pàtria devocional d'aquells anys; el 91/170 és la 'littera mortuoria' de l'abat i bisbe (i abans, comte) Olibà.

Hom pot copsar petits canvis: donació que equival a establiment perquè és sotsmesa a tasca i quart dels fruits (81/160; cf. 138/224; 158/247; 161/250; 163/252, etc.); compareix algun dels mals usos feudals, com la jova i el tragí (88/167/6); alguna de les donacions és especialment destinada a sagristia i il·luminació (99/177 i 115/195; 137/223; 140/227; 141/228; 144/231; 153/241; 162/251; 163/252; 165/253; 176/264; 200/298; 206/305, etc.), alguna altra a la cambreria del monestir (187/281)

El segle XI s'escolava amb dos fets que devien tenir fort impacte social: el 1083 el vescomte de Cardona feia testament perquè s'unia a l'host del comte de Barcelona (per a la conquesta de Tortosa?); entre les deixes hi havia la destinada «ad ospicium quod feci domino Deo in Cardona, ut ibi distribuantur in pauperibus» (116/196); i el 1091 el comte Guillem Ramon de Cerdanya desqualificava el nostre monestir, el col·locava sota el control de Sant Martí del Canigó (119/199) i en donava la raó següent: «palam cunctis dinoscitur ipsum Sancte Mariae cenobium pene esse dirutum et dissipatum et monachos inibi degentes a regulari tramite deviatos» (199-200).

A partir d'ací augmenta la implicació de la comunitat monàstica amb la societat ambiental totalment feudalitzada i, doncs, violenta: per això es repeteixen les ,contentiones', i les ,evacuaciones' de béns apropiats per petits o grans senyors feudals (127-129/210-214; 164/253; 170/258). En aquest context arriba la consagració i dotació de l'església el 1123, on consten tots els béns en els quals es basa la supervivència econòmica del monestir i els dons espirituals concedits per l'arquebisbe de Tarragona, sant Oleguer, i pels bisbes d'Urgell i de Vic (130/214-217); cap a final de segle l'abat de Sant Llorenç prop Bagà havia de posar pau entre el de Serrateix i els seus monjos (151/239).

Però, per ventura, el fet més inesperat era la tensió, que hom diria plenament industrial, entorn els molins drapers dels dos poblets serrateixencs de Cerdanya, Soriguera i Soriguerola (139/226: 1145), que s'enverinaren fins al punt que el 1203 els caps de casa se n'hagueren de queixar al rei (157/246-247); el 1267, en temps de Jaume I, el rei volgué que hom esbrinés si en les possessions de Serrateix a la Cerdanya i al Baridà hi tenia algun dret el patrimoni reial: fou ocasió de demostrar que l'arxiu de Serrateix existia i funcionava (209/310-315; cf. 178/267; 184/275; 216/324; 266/383; 334/460); en aquells moments, el text ja era pràcticament en català, tal com algun altre abans (146/233) i algun altre poc després (177/265-267), i el 1258, tot un plet (201/299).

La monotonia de la vida normal es devia veure somoguda per un autèntic *Rhythmus de malefactoribus*, del 1251, que els joglars devien escampar arreu, cantant una ,guerra' en la qual havien intervingut els feudals buscaraons de tota la comarca (,grex summus impietatis'): hi havia Cardona i Montcada, Foix i Anglesola, Cervera i Josa, Galceran de Pinós i Portella, els quals, asclades les portes, havien incendiat l'església abacial, assassinant-hi, de més a més, uns quants homes (197/292-294); cinc anys abans la gent s'havia pogut esfereir fins al pànic amb un autèntic ,senyal del cel' que prometia ,treballs a la terra': l'endemà dels Reis del 1246, a la tarda, encara en ple sol, ben visible, un gran raig de foc queia sobre la terra damunt Sant Pere de Serrateix i quan hi fou a tocar es partí en dos i desaparegué; com d'una fornal de foc en saltà un gran tros de ferro incandescent traient guspises, amb un soroll com de paella d'oli bullent (191/286).

La vida, però, seguia, tal com demostren les ,donationes propter nuptias' (199/296; 203/303), i sobretot el fet que el 1264, a Cardona és documentada una operació destinada a engrandir-se més que gota d'oli: la de la inversió de diners en censals: s'encetava un camí que convertiria tothom en plutòcrata (208/308).

Els diners s'anaren convertint en el mitjà universal per a la solució de conflictes: una batutsa a Sant Pau de Casserres: 170 sb. (219/326-328); ferides i mort del monjo sagristà: un terç dels rèdits d'un mas i 160 sb. (229/339-340); els drets de Serrateix damunt els seus béns a Avià, durant divuit anys, venuts per 11.700 sb. amb fiadors (234/347 i 235/348); utilitats d'un establiment: 70 sb. (245/359); drets censals i senyorials per 160 s. i 16 db. (254/370); drets sobre la quarta part d'una collita, 69 sb. (264/381).

El 1329, mort l'abat Berenguer de Lluçà, fou elegit successor Bernat de Ponts, qui trobà el monestir en situació deplorable (267/386); seguirien anys de discòrdia agreujats pel Mal Any Primer, per la Pesta del 1348, per les guerres i invasions de totes bandes; el 1371 arribava una concòrdia entre l'abat Simó Ponç i el sagristà, Berenguer de Torigues: l'abat s'havia de fer càrrec de la conservació dels llibres litúrgics en bon estat, i el segon, per al compliment de les seves obligacions, tindrà en endavant el ,scolaris' abans destinat a la parròquia (361/490).

Com si en la darrera part del volum es concentrassin les peces més importants, hi trobem el *Necrologi vell* d'un ,original perdut', ací reproduït, que Jaume Villanueva salvà en el *Viage...*, (VIII, 266) arribava fins al 1373 (368/498-500); la *Concòrdia sobre la il·luminació de l'església monacal* (390/527); tot un *Capbreu dels vassalls d'Avià* (392/529-543); la llista de béns i drets del monestir a Serrateix i a Viver (395/544); l'acta de renúncia de l'abat Galceran per decrepít i cec i l'elecció de successor, Gabriel de Mas, el 1429 (410/572-574); i el testament d'Antoni Cases, del 1447, amb la seva fundació d'un col·legi presbiteral per a la celebració i solemnització de l'ofici diví en l'església del monestir, projecte digne de figurar en una història litúrgi-

ca dels Països Catalans (414/577-593), car primer de tot, «de totes les demunt dites coses de present en present sia ordonada una *Consueta* escrita en un libra en bons pregamins, lo qual libra stiga ab bona cadena ligat en la libreria del dit monastir o en altra loch d'aquell...» (590).

Hi ha d'altres llibres en el dit testament: «...[e]ls llibres, los quals se trobaran en la mia heretat en la fi de mos dies, no sien venuts, ans [Anthoni, nét meu] vulla aquells ben conservar per instrucció sua, axí en lo temporal com en l'espiritual» (592); segons les notícies de Josep Hernando i Delgado, *Obres de Ramon Llull en biblioteques privades de la Barcelona del segle XV*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXV (2006), 320, doc. 28, en la biblioteca del dit mercader figuraven la *Doctrina pueril* de Ramon Llull i el *De Benedicta tu in mulieribus*, d'autor anònim del XIV/1; n'hi havia d'haver d'altres.

Allò que restava de l'herència d'Antoni Cases el 1493 passava a l'abat de Serrateix i a través d'ell, al «conventui monachorum et presbiterorum dicti monasterii» (419/600) i potser no se'n sabé res més.

Els dos darrers documents són un *Llevador de censos i altres rendes...* de darreries del segle XVI (420/600-619) i el *Memorial i canalar de las scripturas... trobadas en lo arxiu del present monastir* (421/620-623), ja del segle XVIII.

L'estudi inicial es fixa en els dominis del monestir (12-16 i 20-27: mapes: 13, 21, 23, 26), en els abats i en la comunitat monàstica (16-20), en els pagesos del monestir (28-31), en la tipologia dels documents, que distingeix en trenta-tres grups (32-60) i en l'organització del territori (61-64); només un parell o tres dels quatre-cents vint-i-un documents serien d'autenticitat dubtosa (65-66). Les fonts i la bibliografia són indicades en les pàgines 69-73. Les darreres pàgines contenen quatre fotografies i la llista única d'antropònims i de topònims (625-701).

De la qualitat de les transcripcions en pot donar fe la pàgina 598, on quatre vegades llegim ‚pensionis anime‘ (o ‚anime pensionis‘) per ‚pensionis annue‘ (o ‚annue pensionis‘).

Josep Perarnau

Gesta Comitum Barcinonensium. Textos llatí i català, editats i anotats per Louis BARRAU DIHIGO i Jaume MASSÓ I TORRENTS. Edició facsímil. Prefaci per Thomas N. BISSON (Cròniques Catalanes, II), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2007, LXXIV + 168 pp. i VIII folis de làmines.

Després de les col·leccions de pergamins que, si no són falsos, ens permeten d'accedir, tant com la ‚fides notariorum‘ ho permet, als fets mateixos de segles reculats d'entorn un mil·leni, i després de l'època dels annals d'institucions polítiques o religioses, arriba el moment en què començaven de despuntar en la Catalunya Vella entorn mitjan segle XII les narracions històriques pròpiament dites, de les quals els *Gesta Comitum Barcinonensium* són la nostra més visible i coneguda personificació. Hom havia arribat, en acceptar la possibilitat d'escriure la nova ‚història‘, a la decisió de configurar mentalment la narració d'uns fets, que tenien per protagonista una comunitat humana o aquells personatges que la representaven, en aquest cas els comtes de Barcelona. Un altre tema és el de les fonts, que autenticaven els dits fets, punt en el qual es devien refiar d'allò que havien sentit a dir, com ho demostra, només d'encetar la lectura, l'afirmació que Jofre el Pelut era fill d'un cavaller anomenat «Guifredus, de uilla que uocatur Arrianum... cum filio suo nomine Guifredus, qui cognominatus est Pilosus» (3, línies 3-7 del primer dels *Gesta*), quan el volum primer de la documentació dels comtats del Nord, recensionada més amunt, ens diu, cal suposar amb més objectivitat, que el dit Jofre era fill «domni Suniefredi, genitoris nostri, vel domne Ermesinde, genitricis nostre» (I, 84, núm. 144). Evidentment, la versió dels *Gesta* és més o menys fantàstica, la de la documentació, més ajustada a la realitat.

Rescatat el text, pràcticament oblidat en un manuscrit de la Biblioteca Reial o Nacional de França, ‚lat. 5132‘, que havia estat completat amb la seva traducció catalana i la seva reela-

boració de començos del segle XIV, segurament per interès de Jaume II, era posat a les mans dels estudiosos l'any 1925 per obra dels professors L. Barrau Dihigo (text primitiu i versió definitiva) i Jaume Massó i Torrents (versió catalana); esgotada l'edició ja feia anys, ha estat reproduïda pel procediment de facsímil l'any 2007 amb motiu del centenari de l'Institut d'Estudis Catalans, eficaç decisió que ha d'ésser plenament i positivament avaluada, amb una presentació, per al meu gust massa breu, de Thomas N. Bisson. Hauria estat molt benvingut un intent de completar les dades d'aquells venerables texts amb les aportacions de la nova documentació, la possibilitat de la qual ha resultat clara amb el detall, abans recordat, relatiu als pares de Jofre el Pelut.

L'important és, certament, el fet que ara tornem a tenir a l'abast de la mà en edició ben digna, tant els venerables texts medievals com els seriosos i detallats estudis dels dos editors del 1925. La possibilitat augmentada de treballar damunt aquells texts podem esperar que esdevingui un nou esperó per a completar les antigues narracions més o menys fabuloses amb aportacions documentals complementàries, en la línia assenyalada, per exemple, pel professor Bisson, «de la connexió entre memòria cultivada i poder» (*Prefaci*), o en d'altres d'historiografies posteriors, totes dignes tant de les narracions medievals com dels dos estudiosos que en publicar-les, els donaven nova vida.

Josep Perarnau

Josep BAUCELLS I REIG, *Vivir en la edad media: Barcelona y su entorno en los siglos XIII y XIV (1200-1334)*. Volumen I-II-III-IV (Anejos del «Anuario de Estudios Medievales», 56, 57, 63, 64), Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas 2004-2007, 3316 pp.

Després d'una elaboració que ha durat gairebé mig segle (menys cinc anys, si tal com diu la pàgina 30, la feina —o la pre-feina— fou encetada el curs 1962-1963), finalment el 22 de gener del 1999, el resultat de tant de treball fou presentat —i acceptat i coronat amb tots els llozers possibles!— com a tesi doctoral; finalment, els anys 2004-2007 ens han anat posant a les mans els quatre volums, que encapçalen aquesta recensió. Al crític li caldrà força per a collar curt l'admiració i no saltar directament al ditirambe. Som-hi!

En aquests quatre volums cal diferenciar entre aquelles parts que serveixen al lector per a introduir-se en llur lectura de forma més profitosa, i les que responen directament a l'exposició científica del tema.

Les primeres són, no cal dir-ho, les de l'amiga Josefina Mutgé i Vives, que, regalimant satisfacció, resumeix la biobibliografia del Dr. Baucells (5-9), i aquelles en què aquest resumeix el sentit del seu treball o ajuda el lector a encaminar-se en la selva espessa d'aquests quatre volums: el camí vers el tema central ocupa tota la primera part i engloba les 427 pàgines inicials, en les quals som informats de com es trobaven en la primera meitat del segle XIV les realitats que han d'ésser objecte de les informacions de les parts posteriors: la realitat geogràfica de la diòcesi, delimitada per les fronteres amb els bisbats veïns, i els seus deganats, que posaven l'administració eclesiàstica més prop de la gent, la comunitat humana i la seva vitalitat en la ciutat de Barcelona i el seu entorn i les institucions que incidien en la vida religiosa: són les 170 primeres pàgines; segueix el fet de la visita episcopal, les actes de la qual seran la gran font del treball posterior, completada amb allò que també hi podia influir des d'altres actuacions eclesiàstiques (conjunt conegut per les pàgines 276-312, que ens presenten successivament els set registres de *Visitationum* (289-294), els dotze de *Communium* (297-304), els vuit de *Collationum* (304-308) i els tres d'*Ordinationum* (309-312), l'ACA, *Canc., reg.*, certs fons de l'ACB, ben coneguts de l'autor i la sèrie de l'AHCB, *Llibres del consell*, el ms. 99 de la BC i l'exemplar del *Manipulus curatorum* de Guiu de Montroquer, còdex 67 de l'ACB [393-394]), incloses les dels sínodes diocesans i dels concilis provincials tarraconenses: i així ens hem col·locat en la pàgina 390; corona aquesta part inicial la bibliografia, que ocupa les pàgines 391-420. Ja en

les finals, aquests ajuts per a l'accés al contingut del llibre consisteixen en la síntesi conclusiva i els seus quadres estadístics o similars (2995-3043), els 48 documents transcrits (3045-3097) i amb la taula única de temes, d'antropònims i de topònims (3099-3300).

Ara ja podem entrar en matèria, ajudats per l'esquema dels quatre volums: suposats els capítols previs, el treball té dos capítols de longitud desigual, el primer i principal és dedicat al poble cristià amb una corrua de capítols que ocupen les pàgines de la 429 en el primer volum, a la 2254, ja en el tercer volum; el segon, dedicat als que es trobaven englobats en la jurisdicció eclesiàstica, s'estén de la pàgina 2257 a la 2994, ja en el volum IV. Clouen el conjunt unes pàgines de recapitulació, un aplec de taules estadístiques (3019-3043) i un altre de quaranta vuit documents transcrits íntegres (3045-3097) i la taula unitària d'antropònims i de topònims (3099-3300).

La presentació del resultat d'aquells anys d'estudi és determinada pels límits cronològics del treball, 1200-1344, ja que durant el segle XIII no hi ha actes de visita pastoral ni documentació de les altres sèries de l'ADB; per això, cada tema d'estudi conté una part anterior als dits documents, en la qual és dibuixada la situació que la documentació oficial dels concilis generals o dels de la Província Eclesiàstica de Tarragona, els sínodes diocesans del bisbat de Barcelona, i els dos llibres de Guiu de Montroquer, *Manipulus curatorum*, i de l'infant-patriarca, Joan d'Aragó, *Tractatus brevis de articulis fidei et sacramentis Ecclesie, preceptis Decalogi, virtutibus, vitiis compilatus ex doctorum sententiis... pro informatione simplicium clericorum*, consideraven exigible, després de la qual, la part basada en les declaracions de les visites pastorals ens fan conèixer quina era de fet la realitat existent, amb constants transcripcions textuais i resums en quadres sinòptics, per exemple, del nombre de parroquians denunciats de no anar a missa o de persones que practicaven sortilegis. Cada un dels capítols s'acaba amb el corresponent resum, de la mateixa manera que s'encetava amb una breu exposició de les prescripcions que afectaven el tema.

Coneguda l'estructura de la recerca, ja podem resseguir la seva primera part, en la qual trobem successivament tractats els temes de la instrucció elemental del poble i de la seva formació religiosa (435-498), en tant que fet bàsic d'una adscripció social, adscripció que havia d'ésser constantment manifestada en la santificació de les festes, la confessió anyal i la comunió per Pasqua i els dejunis i abstinències manats (505-608), i també amb la pràctica dels altres sagraments (baptisme, confirmació, matrimoni, unció) (609-803); la suma d'aquests elements donava l'autèntica religiositat popular, manifestada en la recerca de la connexió amb l'Absolut, en l'interès a assegurar-se la protecció dels sants i en el viu record de les obligacions envers els avantpassats (805-1011).

En el segon volum el tema de l'adscripció social del poble cristià i dels cristians deriva vers aspectes més institucionals, començant per aquell punt, en el qual els valors religiosos toquen terra ben delimitada, la de la parròquia, lloc propi de la religiositat col·lectiva i punt cèntric que concentrava gran part de les devocions privades i alhora marc per a la socialitat comunitària (1031-1116). La institució parròquia assegurava uns serveis i per tant havia de comptar amb encarregats d'administrar-los: rector i ajudants o col·laboradors, llibres, ornaments i parament litúrgics (1117-1323). La institució parròquia (com en general la institució església) vivia de certs drets econòmics, entre els quals destacaven els delmes i les primícies i posseïa altres béns, com els edificis parroquials (temple i rectoria) i les propietats rústiques, que des de sempre feien set als poderosos, que practicaren sistemàticament allò que aleshores se'n deia 'invasio bonorum ecclesiarum', constant font de malsdecap per als concilis provincials tarraconenses i sínodes diocesans, tema que a la ciutat de Barcelona tingué una manifestació particular en el dret de laudemí, objecte d'una *Sentència arbitral* del 1310 (1325-1474). El volum segon es clou amb un capítol dedicat a formes especials de vida cristiana, com la dels donats i donades, la del servei als pobres i malalts o a d'altres formes de vida cristiana (1475-1608); i amb el seu paral·lel sobre les formes espúries com la simonia i la blasfèmia i les diverses activitats de superstició i màgia (1609-1775); i no hi mancaren problemes doctrinals, personificats al bisbat de Barcelona primer almenys per alguns valdesos i després pels grups de beguins o tercià-

ris franciscans, i acompanyats per problemes de convivència amb jueus, musulmans i esclaus de religions diverses (1677-1804).

I encara dins l'apartat cèntric, dedicat a la vida èticoreligiosa dels fidels, encetem el volum terç, amb el capítol sobre els mals comportaments, primer entorn els diners (joc i usura), tot seguit sobre els abusos sexuals (fornicació, adulteri, prostitució), en tant que vistos des de la percepció cristiana de fidels en la denúncia o de jerarquies en les formes de contraposició, acabant davant altres formes de mal comportament, com les renyines veïnals (1821-2039). El capítol anterior desemboca automàticament en el pla del dret penal i del poder coercitiu de l'Església per als casos més conflictius, en què calia arribar a l'excomunió de persones o a l'interdicte de llocs o bé a d'altres penes menors com la penitència pública (2041-2254).

Gràcies a aquest apartat central, tenim una fotografia ben precisa de la vida cristiana barcelonina en la primera meitat del segle XIV amb un nombre extraordinari de protagonistes i detalls, a través de les informacions de l'ADB, de l'ACB i de l'AHCB. Arribats ací, l'autor ens introdueix en l'altre apartat, el de la situació de l'estament eclesiàstic, en bon nombre de punts paral·lels a l'anterior.

Comencem amb un capítol introductori, que col·loca el clergue en la societat ambiental, dins la qual, però, el clergue era un ésser jurídicament privilegiat i marginat alhora, que equivaldria al 8 % de la població del bisbat i fins al 10 % a la capital, amb un global de 7.004 tonsurats pels dos bisbes de la primera meitat del segle XIV (2292). La impressió general no és negativa, tot i els casos que causaven escàndol (2293-2345); tot un capítol analitza els excessos més denunciats: els de paraula, el joc, l'abús de menjar i beure, les pràctiques usuràries, el robatori, la violència armada, i les transcripcions de la sexualitat (2347-2603). El volum quart s'enceta exposant la situació de les obligacions i transgressions específiques del ministeri (2619-2642); segueix un llarg capítol dedicat als diversos elements que entraven en la figura social del clergue i es podrien resumir en l'exemplaritat de vida i figura; també hi entrava la 'ciència', ocasió per a informar de les escoles de l'església de Barcelona, i de les llistes oficials de clergues per a la defensa de la jurisdicció eclesiàstica en casos concrets (2645-2811): i arribem als dos capítols finals de l'estudi: l'escala de la tonsura (amb els 'clerici coniuigati'), els ordes menors i majors, en els quals alguns ja es paraven, sense rebre el presbiterat. El capítol darrer resumeix la presència dels clergues d'ordes religiosos en els llibres del biabat de Barcelona (2813-2961).

L'autor finalment ens fa conèixedors de les seves conclusions entorn de set punts (2967-2983), de deu reflexions i valoracions (2984-2994) i de la recapitulació final (2997-3014). Ja abans hem esmentat les taules estadístiques, els quaranta-dos documents i les taules darreres.

Què n'hem de dir d'aquestes 3.312 pàgines?. Dues coses: que ací no tenim una, ans almenys dues o potser tres o més tesis doctorals; i que aquesta és una obra que ha d'ésser jutjada per la seva magnitud, en la qual, doncs, unes observacions tiquis-miquis, que certament ('proh dolor!') es podrien fer, no tenen cabuda.

Anem, doncs, a l'engròs, i diguem que qui signa aquesta recensió ha trobat l'obra plenament satisfactòria, per la constant referència a les fonts i per la paciència en donar-nos compte a la menuda dels punts que han d'ésser coneguts en detall; ací la llista seria inacabable, però per donar-ne alguna mostra escollida a l'atzar, em referiré a les persones que del 1236 al 1344 són documentades com a donats o donades en punts diferents del bisbat (II, 1478-1481) amb la reducció a quadre sinòptic d'ubicacions on vivien (1483); segurament un dels serveis, pels quals aquests quatre volums seran constantment aprofitats, serà el d'haver aplegat totes les indicacions esparses sobre qualsevol dels temes personals i haver intentat llur quantificació fins i tot mitjançant quadres sinòptics; algunes d'aquestes estadístiques, pel fet que «no entran en el ritme del article» (3017), han estat aplegades en les pàgines 3019-3043. No diré pas que són resultats definitius (entre d'altres raons, perquè algunes parròquies no són representades ni és possible d'afirmar que totes les indicacions dels prohoms de cada parròquia documentada siguin veritat absoluta), però certament són una dada atenedible, que permet una idea almenys aproximada de la realitat d'aleshores.

Dissortadament, no manquen els detalls poc satisfactoris. Un d'aquests és un document únic, que encaixa amb la cronologia de l'obra que ens ocupa (1216-1227) i no hi és citat ni en la bibliografia (I, 411-412) ni en l'apartat sobre valdesos (III, 1690-1691): és la *Formula publicae abiurationis doctrinae Valdensium*, que fou utilitzada almenys per un matrimoni barceloní, copiada immediatament després de la *Summa de paenitentia* de sant Ramon de Penyafort en un còdex ara de la Biblioteca Nazionale Centrale de Roma i estudiada i publicada per mi en aquest anuari, XI (1992), 331-346, text en 335-336.

I un desig; l'amic Balcells recorda (I, 50) el ,complot' de Berenguer Oller contra Pere el Gran, que s'acabà el dia de Pasqua del 1285, quan aparegueren esquarterats i penjats d'oliveres els cossos de vuit capitosos que «llegaron a arrastrar con sus ideas al pueblo sencillo, a dominar la urbe y a poner las puertas ciudadanas a disposición del rey francés, Felipe el Atrevido»: no fou un avalot qualsevol, car almenys també era profundament teologicopolític, que partí el poble en dos, de dalt abaix (en tots els estaments hi hagué partidaris dels croats, però també partidaris de l'hereu legítim de la Casa de Barcelona, Pere el Gran, inclús en les institucions d'Església, entre ells enemics irreconciliables perquè la o les excomunionis contra el rei i tots els seus partidaris separaven per motius de religió els uns dels altres); l'episodi d'Oller i dels seus no era res més que la punxa de l'iceberg, l'enorme fractura social causada per l'excomunió era el problema autèntic, que amenaçà desde dintre la supervivència de Catalunya i es trobà al bell mig de la història narrada pels ,nostres' quatre volums.

L'Oller no devia ésser tan enze de no saber què significava en aquells moments obrir les portes de la ciutat de Barcelona al rei de França; i si aquell fou un ,proto mal any primer', tal com el rei Pere el Gran se'n queixava en la *Crònica* d'En Desclot, era més que fàcil d'engalipar la gent senzilla presentant l'escassetat de queviures com a càstig de Déu a una terra que defen-sava un rei excomunicat. Ja sé que les sèries de l'ADB s'enceten entre quinze i vint anys després, però em pregunto si entre tots els arxius de Barcelona o de fora (París o Roma) no hi ha base documental per a conèixer més de prop com la batalla teologicopolítica de la Croada contra Catalunya afectà la població del bisbat de Barcelona i com se n'anaren cloent les ferides. Hom es pot preguntar, per exemple, quina fou la posició de Ponç de Gualba en el conflicte i a quines forces sociopolítiques fou degut el seu nomenament o, dit d'altra manera, a quina corrent pertanyien els set compromissaris que l'elegiren unànimement en nom del capítol de Barcelona. Allò que és poc acceptable, o m'ho sembla, és prescindir de l'impacte d'aquells fets en la vida cristiana normal del poble barceloní, sobretot si tenim en compte que entre el 1200 i el 1344 pocs esdeveniments hi hagué que afectessin tan fortament el poble cristià de Barcelona com la desposseïció del rei Pere, l'excomunió i interdicte de tots els qui es posaren a favor d'ell i la Croada contra Catalunya; recordem que «llegaron a arrastrar con sus ideas al pueblo sencillo»; i si en els anys finals del segle XIII i primers del segle XIV en les altures supremes de la diplomàcia hom treballava encara per refer la trencadissa, com es trobava aquesta en el poble cristià de base?

Que aquella situació (excomunió personal i interdicte damunt tota la terra) tingué repercussions en el bisbat de Barcelona ho demostra el document num. 15 dels de Bonifaci VIII, aplegats per Santiago Domínguez i publicats el 2006 per la Universitat de León, segons el qual En Ferrer, diaca i rector de ça Bleda, després de prendre possessió de la parròquia, no s'havia fet ordenar prevere durant el primer any de rector tal com era legislat, justament perquè «regnum Aragonie... ecclesiastico subiacet interdicto» (*ibid.*, 99; regestat per DIGARD en *Registres de Boniface VIII*, I, Paris 1884, col. 19, núm. 40; era el del volum III, nota 319, i de IV, 2623, nota 19, 2631, nota 59?). Potser els fons de butlles papals dels arxius barcelonins sabrien alguna cosa d'aquest cas i d'altres. No són menys significatives les lletres apostòliques dels primers dies del 1296, restituint a tots els «clericis et religiosi in... comitatu Barchinone... ius eligendi seu postulandi in ecclesiis et monasteriis vestris... non obstantibus sententiis suspensionis, excommunicationis et interdicti latis... occasione guerre Sicilie...» a petició del rei Jaume II (*ibid.*, 264-265, núm. 195): l'afer cuejà fins al desembre del 1302, en què finalment foren llevades les excomunió, suspensió i interdicte, que pesaven sobre tants de catalans que havien

seguït ajudant el germà del rei, Frederic III, a mantenir-se rei de l'illa de Sicília (*ibid.*, 953-954/943-945); unes suspensió, excomunió i interdicte general, que duraren més de deu anys i que fins i tot amoïnaven el rei, foren quelcom de tan insignificant que no mereixien d'ésser tingudes en compte en una reconstrucció de la vida cristiana del bisbat de Barcelona entre el 1200 i el 1344?

Publicada la tesi de l'amic Balcells el 2005, certament ell no ha tingut cap possibilitat de veure la documentació de Bonifaci VIII (vegeu la terça recensió que segueix), on, ultra els documents ja citats sobre el rector de ça Bleda i l'elecció de Ponç de Gualba (que el document pontifici descriu emb tot detall, atès el recurs de Ramon des Pujol: p. 862, núm. 861), en trobem d'altres que almenys completen la informació, com la relativa a l'entrada d'Alamanda ça Pera a les Puel·les, que segons el document papal era una donzella 'litterata' (vol. II, 1084, nota 172: no faria pas por a les monges, una postulant 'llettrada' pel fet d'ésser-ho?). Hom hi pot seguir gairebé dia per dia els canvis de planteig en la relació de Bonifaci VIII amb Jaume II i més en general amb el Casal de Barcelona (Frederic III de Sicília-Trinàcria), que passà de l'excomunió inicial per les Vespres Sicilianes a abocar-li diners preparant ja el 1303 la conquesta de Sardènia i Còrsega (pp. 986-998, núms. 1005-1013, i 1001-1002, núms. 1018-1019); l'atenció a l'orde de la Mercè hi és ben representada, quan els mercedaris encara vivien a Santa Eulàlia del Camp (pp. 514-515, núms. 478-479), recomanant-los ells i la redempció de captius a la generositat dels fidels (p. 517-518, núm. 483), col·locant-los sota protecció papal (625, núm. 590) i confirmant l'autoritat del mestre general (893, núm. 897); o el fet que la casa dels 'del Sac' ja és gairebé buida (en la següent p. 570 en sabrem algunes de venudes).

És de doldre que un treball d'una enorme riquesa i vàlua per als anys en ell documentats no hagués pogut tenir en compte d'altres fonts d'informació, que haurien col·locat en un marc més general i en gran part decisiu per al coneixement i avaluació de l'influx de l'Església en el bisbat de Barcelona els anys a cavall dels segles XIII i XIV.

Josep Perarnau

Josep M. MARQUÈS I PLANAGUMÀ, *Una història de la diòcesi de Girona (ca. 300-2000)*, Girona i Barcelona, Bisbat de Girona i Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2007, 325 pp.

Poc temps abans de morir, quan en corregia els índexs, Josep M. Marquès deia que aquest era el llibre de la seva vida. Ignoro si ho deia perquè l'havia dut 'in mente' des de la seva joventut; és clar que la seva formació, els seus treballs i la consagració de la part més gran de la seva vida laboral a l'Arxiu Diocesà de Girona li havien donat la preparació, la perspectiva i fins potser les ganes d'escriure'l. Com sigui, és la primera vegada que hom escriu una història de la diòcesi de Girona que, lluny d'ésser un llibre de lectura edificant, és un llibre d'història rigorosa.

El dia que, ja mort l'autor, Joan Busquets i Dalmau va presentar l'obra a Girona, en va fer una recensió molt objectiva, segurament la millor que mai es pugui escriure. Busquets i Marquès havien estudiat història de l'Església a la Pontificia Universitat Gregoriana de Roma. Tots dos havien tingut els mateixos professors, entre ells el pare Batllori, amb poca diferència de temps. Tots dos estaven amarats de la metodologia històrica que, sobretot els jesuïtes alemanys d'aquella Facultat, havien elaborat i imposat. Tots dos sabien que una història de l'Església ha d'ésser la de la fidelitat de l'Església a la missió que li ha estat confiada, és a dir, l'estudi de l'acció pastoral de l'Església, determinada al capdavant pel contingut de la fe que l'Església viu i transmet. Aquest punt de vista, l'únic que justifica una història eclesiàstica específica, és el que possibilita el discurs que hom troba d'un cap a l'altre del llibre de Marquès: les èpoques són diferents, les actuacions de l'Església varien d'intensitat i de pes, però la pedra de toc és sempre la mateixa: la fidelitat a l'Evangelí i al seu anunci, missió central de la comunitat de fe anomenada Església. La recensió de Busquets corresponia al pròleg que ara encapçala el llibre.

Tancar en un volum la història d'un bisbat que funciona pel cap baix des de fa setze segles és un exercici difícil. Un bisbat coexisteix amb centenars o milers de bisbats. La dinàmica eclesialística no es pot tancar dins els límits de les divisions territorials diocesanes, com no es podria tancar dins els límits d'una parròquia. En la vida eclesialística hi ha fets d'ordre superior o almenys diferent de la dimensió diocesana: la província metropolitana, la conferència episcopal, el sínode, el concili, el papat, els ordes religiosos. D'altra banda, malgrat cismes i separacions, l'Església és una. Conjuguar unitat i varietat local esdevé un exercici obligatori quan es vol parlar seriosament d'una església particular. D'altra banda, els homes som com som. Segons les èpoques i els països, són millors, tenen una formació científica i humana més o menys desenvolupada, tendeixen a la mediocritat o a l'excel·lència, passen per un bon o un mal moment. La història de l'Església ha de tenir en compte aquestes circumstàncies humanes. Per això reputem que la història d'un bisbat és un gènere complicat.

En el llibre de Marquès, intitulat *Una història...*, perquè n'hi poden haver d'altres —tot i que l'autor era perfectament conscient que aquesta pluralitat no es materialitzarà fins a unes incertes calendes gregues—, els diversos elements posats en marxa perquè justifiquin un llibre d'història han estat acuradament sospesats. L'autor dedica el llibre «al poble de Déu que és a Girona», és a dir, a un públic cristià actual i concret. L'edat antiga i l'època medieval omplen una tercera part del llibre (capítols I-IV). L'època moderna i la Il·lustració obtenen una cinquantena de pàgines (capítols V-VI). Els segles XIX i XX són estudiats en gairebé un centenar de pàgines (capítols VII-IX). La proporció és equilibrada. Vint-i-cinc quadres estadístics elaborats per l'autor aporten dades fiables sobre diversos fets i processos històrics significatius. Que la majoria hagin estat elaborats per l'autor significa que l'estadística diocesana històrica només existeix en potència.

Els quadres són els següents: 1) Parròquies documentades abans de l'any 880. 2) Esglésies consagrades durant la segona meitat del segle XI. 3) Donacions, llegats i peticions de sepultura en testaments al monestir de Vilabertran fins al 1200. 4) Fundacions de beneficis a la diòcesi de Girona, 1167-1826. 5) Fundació de beneficis personats a Girona durant el segle XVII. 6) Fundació de beneficis personats i permutes durant el segle XVIII. 7) Fundació de beneficis a la diòcesi de Girona, 1700-1820. 8) Alumnes del Seminari, 1784-1792. 9) Dotació de les parròquies segons l'expedient de 1863. 10) Dotació per arxiprestats, proposta de 1863. 11) Dotació de personal i culte el 1928. 12) Signatures a favor de la unitat religiosa el 1876. 13) Sacerdots ordenats i difunts per anys, 1876-1900. 14) Poblacions d'origen dels sacerdots diocesans el 1914. 15) Religioses de clausura en 1864 i 1868. 16) Vesticions de religioses amb intervenció del bisbat de Girona 1887-1910. 17) Procés d'adquisició d'autonomia respecte de la diòcesi de les congregacions d'Escolàpies, Cor de Maria, Verlladores i Butinyanes. 18) Oscil·lacions del total del clergat diocesà, 1904-1933. 19) Nombre de seminaristes a Girona, 1900-1935. 20) Missions populars, per anys, 1907-1912. 21) Distribució dels ingressos de la col·lecta de la bona Premsa, 1916-1919. 22) Col·lectes del Domund en pessetes, 1990-1999. 23) Ordenacions sacerdotals, 1980-1989. 24) Ingressos de Càritas, 1974-1978. 25) Alumnes de l'Institut de Teologia de Girona, 1988-1996.

Alternant amb les dades estadístiques, Marquès aplega al final de cada capítol alguns textos que tenen relació amb els temes que hi són tractats: El primer esment documental de l'església de Girona, fragments dels concilis celebrats a Girona, preceptes dels reis francs i butlles papals a favor de bisbes gironins, dotatives d'esglésies, recepcions de donats, estatuts de confraries, reglaments del seminari, textos catequètics de les sinodals, instruccions pastorals, resolucions sinodals, un fragment del pròleg de les *Meditacions* de Josep Arnautó, el llibre en català més editat del segle XIX abans de les obres del P. Claret, les disposicions del bisbe Francesc de Pol sobre la primera comunió i comunió solemne dels infants, i l'homilia del bisbe Jaume Camprodon contra la pena de mort, que l'autoritat política prohibí de llegir a les misses dels dies 4 i 5 d'octubre del 1975. Un quadern de paper cuixé amb fotografies que recullen diverses peces artístiques de totes les èpoques i algunes mostres eloqüents de les destruccions del temps de la guerra civil, amb altres materials gràfics, completen un llibre amb una insubornable vocació local.

Estadística i documentació palesen un domini avançat de la matèria. Marquès ha tingut molta cura a no reduir el llibre a un episcopologi més o menys enriquit. El món laic amb els seus moviments específics, siguin confraries medievals o moviments d'apostolat modern, el món religiós, amb els monestirs i sobretot amb els instituts fundats per diocesans/es, el món de les parròquies, els eventuals homes i dones carismàtics que han deixat rastre en la diòcesi, tot és registrat i valorat. L'atenció al món de l'art induït per l'església en cada temps i als corrents intel·lectuals (o llur absència) quan han marcat la vida religiosa i social de la institució eclesiàstica, indica molt clarament la preocupació que en aquests dominis va demostrar Marquès com a estudiós i com a responsable pastoral. També són valorades les deficiències del personal eclesiàstic antic i modern, i la incidència que aquests factors negatius han tingut en la vida de la societat gironina. Ben introduït en cada problemàtica, el lector esperaria a vegades unes anàlisis més exhaustives, que permetessin arribar a conclusions contundents. Marquès defuig aquesta via, primer perquè és el camí per no acabar mai una obra, i segon perquè sempre és possible 'una altra història', enfocada des de punts de vista molt contrastats, amb la qual cosa s'arribaria al mateix resultat de no entreveure mai el final de res. Marquès ha optat per oferir perspectives històriques amples i obertes, on les interpretacions poden tenir molts matisos, però on els fets i els problemes reals queden sempre ben definits, independentment de les anàlisis més o menys ràpides del seu desplegament i desenllaç.

Enganyariem el lector si donàvem la impressió que Marquès no és un profund coneixedor de la història eclesiàstica de Girona en el detall. La llarga temporada, que va passar explorant per tots cantons l'ADG, li va furnir un cúmul preciós d'informacions. No totes es reflecteixen en el llibre, malauradament, però totes hi pesen de forma notòria. La història de la diòcesi té èpoques molt obscures, per deficiència de la documentació, però sobre la que ha estat conservada Marquès té un cop d'ull molt segur. Ho demostra, per exemple, quan distingeix netament el període en què els bisbes es preocupen de tenir o de fer validar preceptes i privilegis carolíngis, el període en què comencen a prendre iniciatives pel seu compte i amb els canonges, i el període en què bisbe i canonges, devers 950, «havien regulat, almenys en forma elemental, les relacions entre la corporació i el seu superior, que havien d'evolucionar fins a la separació de béns entre ambdós» (38). Els exemples es podrien multiplicar a dojo. A més, Marquès ha estat atent a la bibliografia actual, que ha estudiat aspectes poc tocats en èpoques bibliogràfiques anteriors: la marginació social, la pobresa, la dissidència, etc. En el lloc oportú, Marquès ha tingut en compte els resultats d'aquests nous problemes que s'ha proposat la història i ha pogut assenyalar iniciatives positives o negatives de l'església diocesana a llur esguard.

En aquest llibre l'historiador ha escomès decididament una primera exposició i interpretació dels fets de la guerra civil i de la postguerra. L'autor constata que entre 1918 i 1920 hi ha un viratge eclesiàstic molt clar cap a posicions netament conservadores; no calla que el moviment catalanista tingué pocs adeptes entre un clergat majoritàriament encara que no exclusivament carlí. La Dictadura de Primo de Rivera tingué el suport de la jerarquia (Vila Martínez). L'adveniment de la República agafa l'Església de sorpresa i en la maltempada del 1936 es desfermà la violència. Marquès no es lliura a anàlisis detallades. Com a historiador de raça, procura distanciar-se dels fets, però en canvi no deixa d'ésser orientador quan analitza els diversos elements que els configuraren. Primer hi ha una afirmació entre ambígua i desafortunada que podrà ésser objecte de crítica: «L'Església durant la Segona República no fou bel·ligerant, encara que la jerarquia hagués pres partit» (212). És evident que quan Marquès parla de l'Església parla de tota l'Església, i en aquest sentit la frase podria passar, perquè molts cristians gironins acceptaren la República sense reserves. En canvi entre el clergat, la República no tingué mai bona premsa. Marquès no s'entreté a esbrinar tot el procés de la topada entre la jerarquia i la nova realitat política d'Espanya, bo i deixant entreveure la pluralitat de posicions dels catòlics catalans davant la República. Les matances de capellans i religiosos del 1936 són vistes clarament com un dels principals objectius del règim anarquista instaurat arran dels fets revolucionaris que volien contrarrestar el cop d'Estat militar. Marquès creu, a més, que s'ha parlat massa poc dels catòlics seglars perseguits per motius religiosos, i dóna el nom de Sebastià Llorens

Tellarroja, jove fejecista de Blanes, afusellat per haver amagat la imatge de la Mare de Déu del Vilar. També esmenta els cas dels capellans que pogueren salvar la vida a la presó o amagant-se i «trobant protecció i aliment més sovint en cases alienes que a les pròpies famílies» (214). Alguns passaren a França, amb salconduit o sense, i foren ajudats per gent de dretes o d'esquerres. Marquès lamenta que aquestes ajudes no hagin estat convenientment esbombades, afegint que «no és difícil d'endevinar les indignes raons d'aquest silenci» (ib.). Tampoc no s'està de remarcar que «si un sacerdot gironí el 1938 romania a França, a Burgos podien considerarlo afectat de fredor patriòtica» (ib.). És a dir, amb molt poques paraules és evocat un moment històric dominat per la multiforme misèria humana, a una banda i a l'altra dels dos bàndols en lluita.

L'anàlisi del període franquista és de la mateixa naturalesa. Fa feredat la llista fornida per Marquès d'elements artístics consumits pels incendis i destruccions d'esglésies i capelles: altars, imatges, ornaments, orgues i campanes. També foren cremats nombrosos arxius parroquials. Aquestes destruccions no foren compensades, comptat i debatut, per la qualitat de l'esforç restaurador dels anys quaranta; Marquès presenta una llista ben documentada de les principals intervencions i de llurs autors. Del bisbe Josep Cartaïa diu que «fou més parc que cap altre bisbe de Catalunya en manifestacions públiques a favor del franquisme, i és l'únic del qual es coneixen peticions de gràcia a favor de condemnats a mort per motius polítics» (218). Durant anys Josep M. Marquès va tenir un tracte familiar amb el bisbe Cartaïa, que va conèixer prou bé. Cartaïa tenia la idea que el franquisme era un mal providencial, idea més aviat paralitzant i poc esvelta. El drama de la història eclesiàstica del segle XX a Girona, a Catalunya i a tot Espanya és profund i segurament encara no s'han acabat d'esbrinar tots els seus aspectes. Marquès no va aprofundir en els detalls de les crisis contemporànies, però el seu cop d'ull no és ingenu ni pobre. Algun dia potser no llunyà es publicaran les memòries personals que ell va demanar i obtenir d'alguns capellans embrancats en els fets de la revolució i guerra civil, ara dipositades a l'ADG. Escrites cap al final de la vida activa dels seus protagonistes, en plena democràcia, el pas del temps hi ha atemperat passions i rancors. Marquès es va preocupar molt responsablement que quedés constància d'uns testimonis que podran ajudar els historiadors de la guerra civil a comprendre-la millor. Això calia dir-ho aquí, perquè quedi clar que la temàtica de la guerra civil fou una de les seves preocupacions més pregonas.

Com és natural, una obra que aborda els problemes de la guerra civil i del franquisme no podia passar per alt el període que es va obrir amb la convocatòria del Concili Vaticà II. A Europa els treballs i els resultats del Concili foren considerats positius, en general; en canvi, sigui per la mateixa dinàmica renovadora conciliar, sigui per altres causes que caldria estudiar i sospesar amb calma segons els llocs, coincidí amb una intensificació de l'indiferentisme i la baixa de la pràctica religiosa. Al nostre país, la crisi conciliar és inseparable d'una crisi política sense precedents, perquè les doctrines del Concili topaven amb la concepció neomedievalitzant del nacional-catolicisme. Amb molta prudència, Marquès no fa una valoració decidida de la significació històrica del Concili en la vida diocesana i en la crisi subsegüent. Això l'hauria menat a emetre un judici sobre la recepció del Concili, tesi en plena discussió avui dia. D'altra banda, i no pas sense sagacitat, avisa: «Sobre altres aspectes, com l'evolució de les mentalitats, els documents són encara inassequibles» (230). Documents d'aquí i de fora: Nunciatura, Vaticà, etc. La circumspècció relativa de Marquès en exposar la dinàmica diocesana des del tardofranquisme a l'any 2000 correspon a un escrúpol científic: la història sempre es fa a base dels documents que l'expliquen. No n'hi ha prou d'haver-hi estat. Marquès dóna pistes controlables: baixa dels efectius en el cos clerical, en el seminari, en les cases religioses. També enumera les parròquies creades els darrers anys, la vitalitat de la premsa religiosa i la dels moviments vinculats amb el món de la fe. En el fons i com a creient, Marquès té la convicció que la història externa, controlable a través de la dada i el document, no és res més que un aspecte molt relatiu de la veritable història de l'Església, entesa com a realitat teològica i com a lloc de la trobada de l'home amb un Déu que salva. Alguns dels seus silencis s'explicarien més per aquí que no pas per una manca d'informació i de sensibilitat.

El darrer capítol és intitulat *En la fase de la crisàlide*. El títol correspon a la descripció dels darrers anys de l'activitat diocesana, quan la crisi que comença els anys seixanta, entesa com un cicle, ja es pot considerar tancada. El títol del capítol potser és més suggestiu que el contingut, sempre prudent i circumspecte. Marquès insinua clarament que el desenllaç de la crisi esmentada, que al nostre país també és el resultat de la superació del franquisme i de certes formes d'entendre la vida social i política, implica per a l'Església haver entrat en un procés de mutació. Si hom llegeix bé les dades fornides per Marquès, la conclusió s'imposa per ella mateixa. L'Església ha entrat en un procés de redimensió que n'alterarà profundament la fesomia tradicional. Els anys a venir l'església diocesana, en el marc de l'església catalana, es veurà obligada a reestructurar-se, amb tècniques i procediments que tot just comencen a entreveure's. La disminució del cos clerical implicarà una participació major dels laics en tasques que fins ara els eren vedades. I el ministeri haurà d'ésser repensat fins als seus fonaments, per tal d'extreure'n virtualitats que tal vegada ara romanen ocultes. Això no ho diu Marquès, de tant evident. I així la seva història de la diòcesi s'acaba en plena obertura cap a un futur que ell sabia, com historiador, que portarà diferències i diversitat.

No voldríem passar per alt els dos apèndixs. El primer és, com es pot esperar, l'episcopologi, fixat ja des de fa temps, amb algunes aportacions recents a la grafia dels noms dels bisbes del període carolingi. El segon apèndix és un catàleg consistent de les parròquies i esglésies de la diòcesi, on consta per a cada institució i temple la data de fundació i de consagració de les parròquies, quan són conegudes, el primer esment documental amb la seva font, quan aquesta ha estat editada recentment, les referències que les esglésies romàniques diocesanes han rebut a *Catalunya Romànica*, la data del llibre més antic entre els sacramentals dels arxius parroquials conservats i la bibliografia que les parròquies han motivat. No cal dir que un tal apèndix és d'una extrema utilitat general, que honora el llibre i el seu autor.

Aquesta obra no és fàcil de llegir. Nosaltres en proposaríem una lectura molt meditada. En molts punts la lectura pot ésser enriquida per la consulta dels materials bibliogràfics que indica l'autor. En la majoria dels judicis històrics que Marquès insinua o estampa amb claredat, sobretot quan no siguin políticament correctes, aconsellaríem de sospesar-ne bé els fonaments. Una de les tasques ineludibles de la història d'aquest país, si les coses han d'anar bé, consisteix a saber separar molt acuradament el judici subjectiu i passional, d'una banda, i la descripció objectiva de fets carregats de violència estrident, de l'altra. La violència, omnipresent, ha d'ésser aïllada, com a condició prèvia perquè no torni a dominar. Acceptant les servituds que comporta una història determinada, l'historiador trempa les seves eines en la fornal de la veritat crítica. Diem això a propòsit del llibre de Marquès, perquè ens ha causat la impressió d'haver realitzat aquest esforç d'un cap a l'altre de la ,seva' història de la diòcesi de Girona.

Jaume de Puig i Oliver

ARNALDI DE VILLANOVA *Alphabetum catholicorum ad inclitum dominum regem Aragonum pro filiis erudiendis in elementis catholicae fidei. Tractatus de prudentia catholicorum scholarium* (Union Académique Internationale, Corpus Philosophorum Medii Aevi. Corpus Scriptorum Cataloniae, Series A: Scriptores: *Arnaldi de Villanova Opera theologica Omnia* (AVOTbO), IV), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans Facultat de Teologia de Catalunya, i Roma, Scuola Superiore di Studi Medievali, 2007, 258 pp.

Tres anys després de la publicació del primer volum de les *Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia* —en realitat el III, perquè els dos primers respectivament destinats a contenir la bibliografia i la descripció dels manuscrits (I) i el diplomatari (II) d'Arnau de Vilanova són previstos per al final de la sèrie—, acaba de sortir el segon volum (IV) de la present edició crítica de les obres completes no mèdiques de l'autor acabat d'esmentar. I si en una recensió del volum anterior, el crític que signa aquestes línies confessava que li hauria plagut de veure entre els

patrocinadors del projecte «el nom de la Unió Acadèmica Internacional» («Arxiu de Textos Catalans Antics», XXIII-XXIV (2004-2005), 575), ara se sent plenament complagut. El fet que la «Union Académique Internationale» hagi acollit espontàniament, sense ésser-ne pregada, les *Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia* dins el seu prestigiós *Corpus Philosophorum Medii Aevi*, del qual també formen part col·leccions com el *Plato latinus*, *Aristoteles latinus*, *Avicenna latinus*, *Averrois Opera* o *Corpus Philosophorum Bizantinorum*, és una notícia digna de celebració. Efectivament, en la pàgina 5 (*Presentació*) podem llegir la decisió de la «Union Académique Internationale»:

«La Commission a pris connaissance du fait que l'Institut d'Etudes Catalans a réorganisé ce projet, qui sera dorénavant intitulé *Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia (AVOThO)* et a formé un nouveau groupe de chercheurs qui a déjà publié un volume (2004). La Commission a décidé de poursuivre le patronage de l'UAI pour ce projet reformulé, en tant que continuation de l'ancien projet *Arnaldi de Villanova Opera Spiritualia*».¹

L'estructura del volum que presentem és la següent. Després de la presentació (5), en la qual l'editor, prof. Josep Perarnau, dóna notícia de la decisió acabada de reproduir de la UAI, i d'un esquema del volum (7-8), trobem una extensa introducció a les dues obres ací publicades (10-85). Segueixen l'edició crítica de l'*Alphabetum catholicorum* (86-152), la taula de mots —aquesta, obra del dr. Marcel Coromines— (153-172) i el text de les traduccions medievals de l'obra en llengües romàniques: fragments en llengua toscana (176-179, amb introducció: 173-176) i traducció castellana (184-204, amb introducció: 180-183). L'edició crítica del *Tractatus de prudentia catholicorum scholarium* ocupa les pàgines 207-232 i la corresponent taula de mots, obra també del dr. Marcel Coromines, les 233-245. Completen el volum la *Taula de citacions bíbliques* (247-249), la d'antropònims (250-252), la de referències a manuscrits (252-253) i la taula general (256-257). El paper, de color crema (el del volum III era blanc), fa més agradable la lectura.

Les obres publicades en aquest volum foren escrites per Arnau de Vilanova entre el 19 de juliol de 1292 i l'any 1297. La primera és la data en què l'autor posava fi al segon dels dos primers tractats (AVOThO, III). Entre aquells dos títols i els dos del volum actual hi ha un salt tant metodològic com doctrinal. Metodològicament, tal com ens diu l'editor, hi ha «en els dos primers escrits espirituals arnaldians [...] dos plans en el descobriment de la veritat, el de la literalitat, accessible per la simple lectura, i el de la significació profunda, a la qual només és possible d'entrar si Déu mateix, o Jesucrist, n'obren la porta» (30). En canvi, en els dos títols del volum que recensionem «aquella estructura de la realitat en dos plans ha desaparegut i, si no m'erro, no hi ha altre accés al contingut doctrinal d'un text que la senzilla lectura [...]» (30).

Doctrinalment, els dos primers tractats se centren «en el sentit de la història sota l'impuls de Déu, que hi actua mitjançant llavors ('semina'), que només el temps permetrà de desvelar, quan Ell ho vulgui» (31), de la mateixa manera que desclou el sentit profund dels mots IHWH, IHS i XRS. En canvi, els dos tractats del present volum tenen el denominador comú de dibuixar «la fesomia del 'verus fidelis'» (68).

L'*Alphabetum catholicorum*, inicialment intitulat *Collocutio didascalica* o encara *Dyalogus de elementis catholicae fidei*, i destinat a la formació cristiana «quorumcumque catholicorum», fou adaptat a fi que servís per «a la formació cristiana autèntica dels infants reials» (57), i contra allò que havien sostingut Heinrich Finke, Wilhelm Burger, Joaquim Carreras i Artau o, darreament, Hope L. Burnam, l'*Alphabetum catholicorum* no és un catecisme (si fem excepció de les

1. Sobre les *Arnaldi de Villanova Opera Spiritualia*, cf. Jaume MENSA I VALLS, *A propòsit de l'obra d'Arnau de Vilanova, «Tractatus octo in graecum sermonem versi»*, dins «Revista Catalana de Teologia», XXIX (2004), 189-194.

primeres 66 línies), ans una «primera versió d'un concepte tan profundament arnaldia com ,la veritat del creïanisme'» (25). L'objectiu del tractat seria que «el ,fidelis' s'havia de configurar en ,verus fidelis' i havia de vitalitzar l'ortodòxia de les formulacions verbals dels articles de la fe amb l'ortopraxi de la pregària i d'unes virtuts empeltades en les de Jesucrist i esplendoroses com elles, i amb la d'un amor a Déu i al proïsme, que el posseís en la seva totalitat i es concentrés en Jesucrist, Déu i home» (44).

El *Tractatus de prudentia catholicorum scolarium*, tal com indica el títol, no s'adreça a un ,fidelis', ans a un ,scolaris', que ja ha encetat el curs oficial de les escoles medievals. I així, el tractat «precisa les condicions subjectives», amb què l'estudiant, ,verus fidelis', s'ha de dedicar a l'adquisició de la ciència (57). Arnau de Vilanova hi defensa un ,espiritualisme moderat': «El nostre *De prudentia* i amb ell la seva base o *Collocutio didascalica / Alphabetum catholicorum*, no pot ésser considerat un text ,espiritual' pur, ans una aplicació per a qui ha de treballar i, doncs, ha de centrar l'atenció en les realitats més materials de la vida humana; i l',espiritualisme aplicat' d'Arnau de Vilanova no insisteix tant en els possibles perills com el de fra Pèire Joan (Oliu); és, doncs, un ,moderat espiritualisme aplicat'.

El *De prudentia* és dividit en dues parts, dedicades respectivament a l'adquisició i a l'exercici de la saviesa: «Convenit vero sapienti, quod circa sensualia non occupet animum suum in quantum sunt talia, sed prout animus potest informari per ea de intellectualibus, et maxime de primo intellectuali» (línies 328-330). Efectivament, hi hauria tres formes de considerar les coses sensibles:

a) «...ipsa sensibilia possunt considerari secundum id quod sunt in se, et tunc in eis considerantur rationes entitatis ipsorum: et hoc modo considerat ea philosophus [naturalis];»

b) «Rationes autem entitatis sensibilis sunt quedam intelligibilia, sed quia non elevant animum ultra terminos entis creati, propterea talis consideratio non dirigit affectum ad ultimum finem: [et hoc modo considerat ea philosophus metaphysicus];»

c) «Alio modo possunt considerari sensibilia, secundum quod referuntur in Causam Primam: et tunc attenditur qualiter in eis reluceant potentia, sapientia et bonitas Creatoris. Et per talem considerationem inflammatur in Deum affectus: qualis consideratio pertinet ad fideles» (línies 333-342).

En conseqüència, el ,verus fidelis' ha d'evitar qualsevol dedicació a la realitat física que no porti a Déu. La realitat física només és un camí o un mitjà d'assegurar els valors espirituals.

Els dos tractats publicats dins l'AVOTHo III i els dos de l'AVOTHo IV «es troben a distància enorme els uns dels altres... La distància es podria formular en unes expressions, la d',Arnau pre-espiritual' per a aquells dos [primers] i la d'Arnau ,proto-espiritual' en els dos d'aquest volum; i dic ,pre-' perquè si aquells opuscles d'específicament ,espiritual' no en tenen res, els actuals dibuixen només un idèntikit o posen unes bases per als opuscles substantivament ,espirituals' dels temps posteriors, sobretot per als que arribaran després del 1305, en què una decisió papal posarà fi a l'etapa arnaldiana escatològica i a la seva polèmica» (69). L'etapa que va de l'any 1287 al 1305 seria l',espiritual-escatològica' i la darrera la ,plenament espiritual'.

Efectivament, haver establert de forma definitiva la cronologia de les primeres quatre obres teològiques d'Arnau de Vilanova és un dels mèrits de l'editor. Després de l'edició dels volums III i IV de les AVOTHo no hi ha cap mena de dubte que l'ordre de redacció de les primeres obres arnaldianes és el següent: 1. *Introductio in librum Ioachim De semine Scripturarum* (una mica abans del 19 de juliol del 1292); 2. *Allocutio super significatione nominis Tetragrammaton* (19 de juliol de 1292); 3. *Alphabetum catholicorum ad inclitum dominum regem Aragonum pro filiis erudiendis in elementis catbolice fidei* (entre el 19 de juliol del 1292 i l'any 1297); 4. *Tractatus de prudentia catholicorum scolarium* (datable com l'anterior); 5. *De consummatione seculi* (títol primitiu del *Tractatus de tempore adventus anticristi*, 1297). Així ho confirma no només el Vat. lat. 3824, sinó també la *Protestatio facta Burdegalie* i l'*Abbreviatio presentationis facte Burdegalie*: Arnau de

Vilanova té un gran interès a ordenar i presentar a Climent V totes les seves obres per tal de sotmetre-les a examen i mai no esmenta un ordre divers. Com és possible, doncs, de continuar afirmant que el *De tempore adventus anticristi* és la primera obra teològica arnaldiana? O que el *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus que fiebant contra tractatum Arnaldi 'De adventu anticristi'* és una obra arnaldiana escrita abans de la presentació de Bordeus (estiu de 1305)? Simplement, no és possible sense anar contra l'evidència dels textos arnaldians.²

L'*Alphabetum catholicorum* s'ha conservat en onze còpies llatines i en tres traduccions medievals i el *De prudentia catholicorum scolarium* en sis còpies llatines. Precisament, la introducció de Josep Perarnau aporta dades significatives sobre el còdex Vat. lat. 3824 i l'audiència pública del 24 d'agost del 1305, de Bordeus, on Arnau de Vilanova no va presentar ni el Vat. lat. 3824 ni cap altre volum. Després de recordar les obres ja presentades en fascicles escadussers a Perusa 4 de juny i repetides el 18 de juliol del 1304, Arnau afegeix tres noves obres, és a dir, les dues publicades dins AVOTHO III i el conjunt de lletres escrites presentant el *Tractatus de Mysterio Cymbalorum*, conegut com a *Tractatus xii epistolarum christini*. El Vat. lat. 3824, que inclou l'acta notarial de l'escript llegit davant Climent V a Bordeus (la *Praesentatio facta Burdegaliae*), inclou en el lloc que correspon a cada una, les obres, abans oblidades, afegides a Bordeus i encara completa el recull amb nou títols de lletres i opuscles, que difícilment es poden considerar 'editiones' (no anaven destinats al públic en general), ans a persones privades. Per bé que el Vat. lat. 3824 no era enllestit en 24 d'agost del 1305 i, per tant, no pogué ésser presentat en aquella data a Climent V, és clar que aquest manuscrit té preferència sobre el Vat. Borgh. 205, car n'és la versió definitiva. Afirmar Josep Perarnau (p. 76): «no crec que hi pugui haver altra hipòtesi sobre l'origen i significació d'aquest volum [el Vat. lat. 3824], que la de veure-hi el resultat d'una observació de Climent V (o d'algun delegat o curial seu) a mestre Arnau de Vilanova, en el sentit que el primer pas de sotmetre l'obra d'un autor a l'examen de la Seu Apostòlica consistia a posar en les mans d'aquesta la totalitat de la dita obra. I això és el (i només el Vat. lat. 3824), el qual, doncs, com si es tractés d'unes *Opera omnia* escrites fins a l'agost del 1305, destinades a ésser sotmeses a l'examen de la Santa Seu, havia d'ésser, i de fet devia ésser, elaborat sota la responsabilitat personal del'autor, Arnau de Vilanova», extem que, en canvi, no es pot afirmar del Borgh. 205.

En els 'stigmata codicum' de les pp. 80 i 81, hom pot veure les etapes de transmissió textual i el lloc que hi ocupa cada manuscrit. Pel que fa a l'*Alphabetum catholicorum*, remarquem la importància del ms. de Sydney, University Library, Nicholson 23.³ Els deu fragments de l'*Alphabetum catholicorum*, traduïts en llengua toscana i fins ara desconeguts, s'han conservat a

2. Això és allò que féu Rosario A. LO BELLO, *Arnaldo di Villanova dall'esegesi alla profezia*, dins «Florensi», 16-17 (2002-2003), 169-214.; i això és allò que sembla fer Gian Luca POTESTÀ en el seu article *L'anno dell'Anticristo. Il calcolo di Arnaldo de Villanova nella letteratura teologica e profetica del XIV secolo*, dins «Rivista di storia del cristianesimo», 2 (2007), 431-436, especialment 432-433. Gian Luca POTESTÀ no sembla haver aprofitat les proves donades per Josep Perarnau en l'article «*Habent sua fata libelli*». *Sull'attribuzione ad Arnaldo di Villanova del 'Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus quae fiebant contra tractatum Arnaldi 'De Adventu Anticristi'*», dins «Archivum Franciscanum Historicum», 98 (2005), 815-820, de rèplica al de Rosario Lo Bello.

3. Que aquest manuscrit contenia una obra arnaldiana allí intitulada *Collocutio didascalica* ja era conegut gràcies a K. V. SINCLAIR, *Manuscripts médiévaux d'origine franciscaine en Australie*, dins «Archivum Franciscanum Historicum», LVII (1964), 370-371. Gràcies al coneixement d'aquesta notícia vaig poder incloure informació sobre aquest manuscrit en el meu *Arnau de Vilanova, espiritual: guia bibliogràfica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1994, 76. El títol ja em feia preguntar «si podria ésser alguna versió de l'*Alphabetum catholicorum*» (76); el volum que presentem confirma aquestes notícies.

Florència, Biblioteca Nazionale Centrale, Conv. Sopp. G. 3. 368; i la versió castellana (feta probablement d'un text català, tal com fan pensar els abundants calcs, nombre dels quals han estat aplegats en la introducció específica, 181-183) en el volum ara romà de la Biblioteca Casanatense ms. 1022, ff. 115-132. L'aparat textual dóna notícia de totes les variants, també de les de la versió grega medieval; el de fonts és molt complet. Creiem que la numeració de les línies de les versions medievals hauria ajudat a unificar els criteris de citació de les dites versions.

Felicitem l'editor del volum, prof. Josep Perarnau, per aquestes magnífiques edicions i per les serioses i aprofundides introduccions que precedeixen les obres editades. Com és habitual en les seves introduccions a les edicions crítiques, ell estudia amb detall els problemes inherents al text editat, a la seva història, a la seva tradició manuscrita i al seu contingut doctrinal; i té escrupolosament en compte la bibliografia relativa a cada obra.

Desitgem que el bon ritme d'edició es mantingui en els volums següents i esperem que el tancament de la Biblioteca Vaticana fins al setembre del 2010 no alteri excessivament els plans d'edició.

Jaume Mensa i Valls

Kammerregister Papst Martins IV (Reg. Vat. 42), herausgegeben und eingeleitet von Gerhard RUDOLPH, unter Mitarbeit von Thomas FRENZ (Littera Antiqua, 14), Ciutat del Vaticà, Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica 2007, LXXXII i 700 pp.
Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ, *Documentos de Bonifacio VIII (1294-1303) referentes a España* (Monumenta Hispaniae Pontificia, 2), León, Universidad 2006, 1072 pp.

Malgrat la diferència dels dos títols, aquests dos volums tenen un comú denominador, el de les conseqüències de les 'Vespres Sicilianes', la principal de les quals, almenys per al nostre país, fou la Croada contra Catalunya. El papa Martí V es troba al començament d'aquell episodi malastruc i no sols cronològicament, ans causalment, pel fet d'haver-lo atiat, i el papa Bonifaci VIII a l'acabament; li tocà d'apagar el foc, o almenys, tal com veurem, d'acceptar la manera com d'altres l'havien començat d'apagar.

Acomunats, doncs, pel fet de trobar-se al començament i a l'acabament d'un fet que tras-tocà la història d'Europa i no cal dir el prestigi de la Santa Seu (recordem l' 'Atemptat d'Anagni', que provocà el final, no massa gloriós, de Bonifaci VIII); aquests dos llibres no són pas uniformes en llur contingut, car el relacionat amb Martí IV es limita a transcriure les ordres de pagament donades pel papa al seu Cambrer (la Cambra Pontificia és la institució encarregada dels béns de la Santa Seu) i per això, a diferència d'allò que succeeix amb les lletres papals de Bonifaci VIII, en cada una de les quals consta ja al començament el respectiu destinatari, les ordres de pagament en general no fan constar amb precisió l'objectiu de la transferència.

Això no obstant, ja en la introducció, el dr. Gerhard Rudolph recorda que les dites 'Vespres' foren l'esdeveniment amb més ròssec de conseqüències del pontificat de Martí IV, que posà a disposició dels Anjou, en qualitat de préstec (i seria una gran aportació a la història medieval un estudi objectiu sobre com els Anjou retornaren aquells diners rebuts en préstec), quantitats enormes de diners per a les operacions bèl·liques d'aquella raguèlia de 'reis de Sicília'; també per al dr. Rudolph aquell flux de diners és la prova indiscutible que Martí IV s'havia rebaixat a «incondicional executor dels Anjou» (LXIII); també recorda que part d'aquells diners pertanyien a les quantitats cobrades en terres diverses, entre les quals es trobaven els estats de la Corona catalanoaragonesa, en concepte de delme per a la Croada per a la recuperació de Terra Santa (LXX, i núms. 434-435, pp. 473-475).

Entre les cartes de pagament relacionades amb la dita Guerra o Croada contra Catalunya podem assenyalar les dels dos núms. 459-460, de l'abril del 1284 (499-500); la 497, de l'agost del mateix any (538-539); i el manament 610, de l'abril del 1285 (653-654), en la qual el papa diu (en secret) al seu representant davant els Anjou, que els ha de fer entendre que la Cambra

apostòlica no és la bóta de sant Ferriol i que en aquells moments no sols estava eixuta, ans encara se li havia vessat tot el crèdit i ja no trobava qui li volgués fiar diners. I el dr. Rudolph no s'està de recordar que aquella guerra també tingué repercussions a l'interior de l'Estat Pontifici, car molts dels seus barons es negaven a fer la guerra a favor dels Anjou, de la mateixa manera que Venècia s'havia negat a construir-li un nou estol marítim.

* * *

Ja sabem que Bonifaci VIII, elegit papa la vetlla de Nadal del 1294, es trobà a les mans una guerra que encara cuejava, però que ja feia deu anys que havia estat decidida per mar a les Illes Formigues i per terra davant els murs de Girona i en el pas vergonyant de tot l'exèrcit francès amb rei i prínceps al capdavant, escapant-se del Principat de Catalunya vençuts i capcots amb la cua entre cames, quan no foren totalment anorreats perquè el nostre rei Pere II es guanyà amb aquelles seves decisions de respecte al vençut, el qualificatiu de 'Gran', que encara porta. És normal que a fi de desfer tot aquell batibull, la cancelleria papal hagués de treballar a tot ritme i en totes direccions, tal com demostra el volum de les seves lletres destinades als regnes de la Península Ibèrica.

La present recopilació de lletres papals de Bonifaci VIII en compta 1.044, la immensa majoria de les quals adreçades a catalans —començant pel comte de Barcelona i rei d'Aragó, Jaume II— o a persones vinculades a ell, seguint per la seva esposa Blanca d'Anjou i d'altres que giraven entorn la casa reial, com el seu almirall Roger de Llúria, o contra ell, com el seu oncle, Jaume II de Mallorca. Tot i aplegar (o intentar-ho) la totalitat de les lletres papals adreçades a tots els estats cristians de la Península ibèrica (Corones d'Aragó i de Castella, i regnes de Navarra i de Portugal), el cert és que, ni que només fos pel nombre, el de les destinades a la Corona catalanoaragonesa és considerablement superior i que les restants, essent en elles mateixes interessants, deixen la impressió de fer un paper secundari dins el conjunt.

I no es tracta sols del nombre: en la correspondència adreçada a la corona catalanoaragonesa hi batega aquell tema que fou un dels fets fonamentals de l'Europa de la Baixa Edat Mitjana, el de les Vespres Sicilianes i les seves conseqüències, que per al nostre país foren en primer lloc la Croada contra Catalunya amb tot allò que aquesta comportava: l'excomunió i destitució de Pere el Gran, la invasió de la terra per l'exèrcit dels croats (Papat, França, Anjou, amb la col·laboració traïdora envers la pròpia casa i el seu cap suprem, de Jaume II de Mallorca), les esclatants desfetes per mar de l'estol papal, francès i anjoví al Golf de Nàpols i a les Illes Formigues, l'altra desfeta de l'exèrcit croat davant Girona amb la consegüent humiliació d'exèrcit i rei francès al Coll de Panissars, la mort de Felip l'Ardit a Perpinyà i de Pere el Gran a Vilafranca del Penedès, i la continuació de la guerra i de les treves fins a la Pau de Caltabellotta el 1302: tot això i molt més ens passa davant els ulls en aquest miler i escaig de documents i de pàgines, donant-nos la reacció davant els fets d'un dels capdeventers, Bonifaci VIII, i de la institució que en fou realment protagonista, la Seu de Roma. I dic, amb tota la intenció que tenim en aquest volumàs només la visió d'un dels protagonistes, perquè per a la comprensió global d'aquelles batusses, en les quals es jugava un cert futur europeu, caldria la visió dels Anjou, de la Casa de França i no cal dir, de la de Barcelona, aquesta en part almenys coneguda a través dels *Acta Aragonensia* de Heinrich Finke, i a l'abast de tots els investigadors en els inesgotables fons de l'Arxiu Reial de Barcelona (ACA).

I parlo, també amb tota la intenció, del futur d'Europa, perquè a través d'aquests documents, el lector assisteix, si no m'erro, a l'acabament d'una època, la de la sobirania indiscutida del papat damunt l'Europa occidental, que hauria començat amb Gregori VII o almenys, al començament del segle XIII, amb Innocenci III; una època que s'acabava justament amb la mateixa eina, amb la qual la Seu de Roma, s'havia enganyat que s'asseguraria la dita superioritat, la col·laboració de la casa de França en substitució de la de l'Imperi Romanogermànic. Ja la cèlebre butlla *Clericis laicos*, destinada a França encara que després tots ho neguessin (butlla que també ressona en els 'nostres' documents, ni que només sigui amb la indicació que no afec-

ta per a res els nostres reis: 389/430), era un primer avís que França seria un os de mal rosegat, i l'«Atemptat d'Anagni» faria la resta.

Aquesta pèrdua de protagonisme absolut de la Seu de Roma en la política europea, es manifesta ja al començament d'aquest recull documental, quan el papa, d'una banda, en el document en el qual donava dins el dret feudal el regne de Sardènia i Còrsega al nostre Jaume II, reafirmava la seva superioritat amb aquesta frase inicial: «Super reges et regna positi, ex divina preeminentia potestatis, de ipsis oportune disponimus, prout comodius ex alto prospicitur, actionum se qualitas ingerit et iudicium sanioris inspectionis inducit» (385/435: 4 IV 1297), però de l'altra ja havia hagut d'acceptar que anava a remolc dels esdeveniments i no li restava altre remei que el d'associar-se a la primera treva entre França i els seus col·laboradors d'una banda i Catalunya del'altra, en el tractat de la Jonquera (63/142), reconeixent així, a contracor, que eren d'altres els qui li determinaven la història; al final, trobarem una situació paral·lela en relació al tractat de Caltabellotta, quan, després d'haver avisat solemnement Carles II d'Anjou el gener del 1300 a no permetre's d'arribar ni a posar en pràctica cap mena de pacte ni tracte amb el germà del nostre Jaume II, Frederic d'Aragó, rei de l'illa de Sicília-Trinàcria (660/687, autèntic reconeixement a contracor que fins i tot els reis «francesos», oficialment fidels al papa, anaven per lliure amb gran disgust d'aquest), només passats dos anys s'havia d'empassar coll avall el Tractat de Caltabellotta i col·laborava en l'aplicació de les primeres condicions de pau allí estipulades (952-954/942-945).

El paràgraf anterior no ha estat escrit per alguna mena de vel·leitat, ans en la convicció que allò que vindrà no es pot delimitar en la Casa de Barcelona i la seva Corona, ans ha d'ésser vist en perspectiva global que fins i tot va més enllà d'Europa (Bonifaci VIII repeteix en alguns dels seus documents relacionats amb la lluita entorn Sicília, que el sentit del conflicte entre Roma-París-Nàpols i Barcelona és el de parar els peus als atacs musulmans (per exemple, contra Armènia: 551/589-590; i la reconquesta de Terra Santa: 618/646; 660/688; 666/692, final de pàgina), i ara fins i tot m'atreveria a suggerir al possible lector que dediqués una estoneta a repassar l'article d'Eugenio DUPRÉ THESEIDER, *Bonifacio VIII* del «Dizionario Biografico degli Italiani», XII (1970), 146-170. I dit això, endinsem-nos en allò que és el tema del nostre anuari.

Ni que sigui amb perill de repetir-me, confirmo que la immensa majoria de la documentació aplegada en aquest volum permet de resseguir l'actuació de Bonifaci VIII en relació al nostre rei sobretot, però també en relació a figures secundàries en aquells moments com la important de Roger de Llúria o la no tant de la reina mare Constança, de Jaume II de Mallorca i d'altres (Ramon Despont, bisbe de València, Ponç de Vilaró, de la canònica de Solsona, i un llarg etc., recordats en aquell document que es podria anomenar el «ròtol de peticions del comte de Barcelona», Jaume II: 458-462/496-500). Ultra la del papa, les figures protagonistes són les de Jaume II de Catalunya-Aragó, que s'endú la part del lleó, el seu germà Frederic III de l'illa de Sicília, i Roger de Llúria, que destaquen fortament de la d'altres que surten a les pàgines una mica a tall de convidats de pedra, el principal dels quals és Jaume II de Mallorca.

Jaume II de Catalunya-Aragó és un protagonista indiscutible: encara excomunicat i sense que el papa el saludés amb el desig de «salutem et apostolicam benedictionem», ans amb el de «spiritum consilii sanioris», ja li indicava que oblidés d'altres possibles candidates a comtessa de Barcelona i reina d'Aragó i es casés amb Blanca d'Anjou (16/97), més encara féu fiança dels diners (75.000 marcs de plata), que els Anjou havien de pagar pel dot de la núvia (87/162); no cal dir que tot seguit arribaven els documents que suprimien excomunió, suspensió i interdicte tant als protagonistes i responsables com a tots els partidaris de les Vespres Sicilianes i i afectats per llurs conseqüències (33/114; 65/143), i el restabliment de Jaume II a comte de Barcelona i rei de la corona d'Aragó (35/116), decisions que li foren oficialment comunicades (39/121). Restava, certament, la decisió, dita inamovible, de Frederic III i dels sicilians a no acceptar la sobirania dels Anjou, en contraposició a la decisió de Bonifaci VIII de voler mantenir sota sobirania única tot el regne de Sicília (Illa i terraferma de la península fins més al Nord de Nàpols, al límit amb els Estats Pontificis), i altra vegada Jaume II, comte de Barcelona, era vist pel papa com l'únic capaç de treure Frederic III de l'illa de Sicília.

I així comença una llista inacabable de lletres papals destinades a un d'aquests tres objectius: a encarregar Jaume II, nomenat «vexillarium, capitaneum et ammiratum generalem eiusdem Ecclesie in vita sua in omni armata marina per ipsam Ecclesiam facienda» (307/363); a donar-li pressa a presentar-se a Roma a fi d'establir un pla amb el papa i després a posar-lo en pràctica; i a assegurar-li la financiació necessària per a la construcció de galeres i altres naus de l'estol pontifici. L'estol existí, funcionà i Frederic III en resultà vençut i ferit en la batalla naval del Cap d'Otranto, però com que la financiació, sembla, no era suficient i potser va veure perill d'avalot en el propi estol, si seguia perseguint el seu germà Frederic, Jaume II no explotà fins al fons les possibilitats de la victòria i se'n tornà a casa, atraient altra vegada damunt seu el disgust del papa (729/741). Però no sols no tornà enrere la concessió de sobirania damunt Sardenya i Còrsega, ans tot seguit arribaren nous diners, ara per a emprendre'n la conquesta (1005-1013/986-998).

De Frederic III ja n'hem parlat; després d'haver intentat camins diversos per a treure'l de Sicília, des d'un casament del qual la pretesa núvia (66/144-145) no volgué saber res, passant per la pressió de persones estimades (la mare, reina Constança (419/459); el conseller sicilià, cap de tot el projecte de llançament dels Anjou de Sicília, Giovanni da Procida, i l'invencible Roger de Llúria: 126-129/202-204), que tampoc no foren oïdes, i per un nou intent d'invasió de l'illa, que només portà a l'esgotament d'ambdós contrincants i a la Pau de Caltabellotta, ell i els sicilians se sortien amb la seva: Frederic III seguia rei de l'illa de Sicília, ara amb el títol reial de 'Trinàcria'.

Roger de Llúria havia d'ésser el capità de l'estol papal (415/456), l'heroi que tornés l'illa de Sicília a la Santa Seu i després assegurés l'aportació marítima en la recuperació de Terra Santa. De moment havia estat elevat a baró de les illes de Gerba i Karkini i en el regne de València, de Calp i Altea (132-134/206-209) i el papa l'havia fet objecte de concessions de tota mena (539/578; 625/653; 661/688; 780-783/785-788; 993/1004).

Aquests personatges són els qui acaparen la immensa majoria dels documents d'aquest volum, però n'hi ha d'altres; n'espigolarem alguns, com per exemple la donació de quatre esglésies a la Canònica de Solsona (93/169); indulgències: 427/468), nomenaments d'abats i d'abadesses de Sant Joan de les Abadesses (102/177), Sant Pere de les Puelles, Sant Daniel de Girona, Santa Margalida de Mallorca (104/179), la integració de l'illa de Menorca al bisbat de Mallorca (114/187); nomenament de prior a Sant Pau del Camp (Barcelona) i de Sant Martí Çacosta (Girona) (154-157/230-231), de sagristà de S. Joan de les Abadesses (169/240); nomenament de Guillem de Montcada, O.P. a bisbe d'Urgell (184-190/256-260: 193-194/263-264); altre nomenament d'abadessa a Sant Daniel i a Santa Maria de l'Olivar?, Girona (223-224/290-292); nomenaments d'abat de Roses i de Breda (Girona) (236-237/305-306) i de Sant Pere de Rodes (973 i 975-976/960-963; cf. 986-987/973); algunes concessions al monestir de Ripoll (341-342/394-395; 341-342/394; nomenament d'abat: 963 i 966/953 i 955) i al de Poblet (386/428; 392/432-433; 525-526 i 528-530/566-569; 708-711/726-728; 713-720/730-734); la universitat de Lleida (390/431); confirmació del dret d'acaptar i altres extrems a favor de l'orde de la Mercè (478-479 i 481/514-515 i 518; 561/597; 590/625; 897/893); afers de la Seu de Mallorca (557/593 i 578/610); concessions a Montserrat (614/641; 629/656; nomenament prior: 765-766/774-775) i al bisbe d'Elna (668-669/694-695); assenyalament una concòrdia entre parròquies i convents de Mallorca (1022/1004) i el tancament de cases dels Frares de Penitència (Sacs) (962/712: Perpinyà; 800/803: Barcelona). Assenyalarem l'acta de nomenament del bisbe de Barcelona Ponç de Gualba per set compromissaris del capítol (861/862). Hi ha nombre d'altres dades, però la llista no s'acabaria mai. I una constatació de caràcter general: la documentació d'aquest volum ens dóna un coneixement de la realitat des d'un dels protagonistes; sortosament, gairebé sempre podem conèixer els mateixos afers tal com eren vistos per l'altre protagonista per la documentació de l'Arxiu Reial de Barcelona (ACA), *Canc., reg.* i *CRD.*, en gran part ja coneguda per publicacions diverses de Heinrich Finke, sobretot els *Acta Aragonensia*, de Joan Reglà i de tants d'altres, sense que els dits fons s'hagin ja esgotat.

L'edició és tècnicament agradable i el seu responsable hi ha esmerçat no sols feina ans també condícia en dos punts: a presentar una transcripció sense faltes de llatí; i acceptable quant a la identificació dels topònims catalans; i encara que sovint se n'ha sortit, algunes vegades la correcció sembla haver estat superior a la seves forces o almenys al seu esforç, començant per la comprensió del text, car no manca el cas en què el regest de l'autor diu justament el contrari d'allò que diu el text (i, vès per on, contra els catalans), com en 569/604, on llegim al final del regest: «Además le anuncia que el Pontífice está muy preocupado por el ataque de ciertas tropas aragonesas contra la ciudad de Génova»; però si no ens en fiem i llegim el text trobem això: «Ad hec turbatus fuit ipse dominus hiis diebus contra ianuenses intrinsecos, audito quod noviter gentem vestram impugnarunt aliqui ex eisdem; et propterea fauor apostolicus erga eos habitus usque modo immutatus est et merito contra illos»: em pensaria que la traducció fidel i literal és aquesta: «De més a més, aquests dies el papa s'ha molestat contra els genovesos amics, en sentir que altra vegada alguns d'ells han atacat gent vostra; per això el favor apostòlic, mantingut fins ara, s'ha modificat, i amb raó, contra ells»: on és, senyor Domínguez, «el ataque de ciertas tropas aragonesas contra la ciudad de Génova»?

Trobram una vintena de vegades (cf. 1034) un cardenal anomenat, segons el present volum ,Mateo Rubeo Osini': inexistent; el cardenal diaca de Santa Maria in Porticu es posava, italià com era, ,Matteo Rosso Orsini'.

Donaré algunes mostres del llatí: ,pre < pie'; ,sollemnis < sollemniis' (217/138/4); ,Martini < Martini' (231/156-157/2-2); ,Iaconum < Iacobum' (279/211/5); ,Sede Pontificia < Apostolice Sedis' (290/348). Però més que apilotar faltes esparses donarà una idea de la correcció del text llatí la revisió d'un sol document, p. e., de l'acta d'elecció de Ponç de Gualba, núm. 861, p. 862 i el resultat ha estat aquest: p. 862, lín. 4: ,destitita < destituta'; 7: ,Sartiano < Sarriano'; 8: ,pastore < pastore'; 9: ,sattristam < sacristam'; 10: ,canonicus < canonicum'; p. 863, lín. 4: ,Raymundo < Raymundus'; 13: ,fidiciam < fiduciam'; 14: ,habitu < habito'; 21: ,ydonea < ydonea', // ,concoditer < concorditer'; 24: ,forsam < forsan'; tres d'aquestes variants són faltes: ,canonicus' per ,canonicum', ,Raymundo' per ,Raymundus' i ,habitu' per ,habito'; les altres semblen manques d'atenció en el repàs del text. Per una raó o per altra i segurament tenint en compte que la part publicada per Digard ha estat aprofitada, crec que podem dir el següent: les tres faltes de llatí obliguen a posar un interrogant qualitatiu, i les altres obliguen a preguntar si no caldria una mica més de condícia a l'hora de les correccions de proves.

També en el respecte a la llengua catalana dels cognoms, topònims o semblants ha existit voluntat d'encert, però aquest no sempre s'ha fet present, com en el tantes vegades repetit ,Rossellón aragonés' (306/362; 304/573; 607/636; 639/669): ara el Rosselló segueix essent terra catalana, tal com segueix demostrant la toponímia, però d'aragonès no ho ha estat mai, tot i pertànyer a la Corona d'Aragó, però no al Regne d'Aragó, o en la repetida ubicació de Tavèrnoles a la província de Barcelona (599/630; 600/631): Tavèrnoles és prop la Seu d'Urgell, tocant a Andorra, província de Lleida; «San Lorenzo de Monte (dióc. de Barcelona y provincia de Gerona)» no existeix: Sant Llorenç del Munt, entre les comarques del Vallès i del Bages, era bisbat i província de Barcelona (10/95, regest); ,San Julià dal Fon, en la diócesis de Barcelona', tampoc no existeix: cal suposar que es refereix a Sant Julià d'Alfou (65/144, regest); l'equiparació del genitiu ,Ioannis' amb ,Juánez' és gairebé un cas extrem tocant a la befa: ,Ioannis' és un simple cognom, que, en català i occità va en genitiu i, doncs, senzillament ,Joan' (352/402); afegim-hi ,Rossel' < ,Rossell' (361/409) o ,Escudero' < ,Escuder' (525/566); Sant Julià ,de las Vírgenes' deu ésser ,de Vèrgens' (85/161); ,Ger' cal suposar que és ,Gerri' (137/216; 511/555); ,Vilariacuto' < ,Vilaragut' (336/387), i la darrera perla ,Civitas Freta' < ,Civitas Fracta', és a dir, Mataró (384/426); també en aquest punt la llista podria ésser inacabable.

Una darrera paraula, sobre el títol, que promet documents de Bonifaci VIII ,referentes a España' i ha caigut en una opció política que, almenys, és anacrònica; perquè, si ,España' es refereix a la situació actual no sols és anacrònica, sinó falsa, car el volum també conté la documentació portuguesa, que de cap manera no pertany a l'Espanya actual, de la mateixa manera que no hi pertany la rossellonesa; i amb això de cap manera no vull dir que l'una o l'altra o

ambdues hi siguin sobrerres. I si ‚Espanya‘ no es refereix a l'actual ‚Reino de Espanya‘, ans a la situació dels darrers anys del segle XIII i primers del XIV, la falsedat és molt més gran, car el mot ‚Espanya‘ en aquell moment encara potser no havia acabat el seu desplaçament, que, almenys a Catalunya, passava de significar ‚terra del' Islam en la Península Ibèrica‘ a designar només ‚la corona de Castella‘; per això calia evitar una denominació política i anar a una de purament geogràfica, vàlida per a aquell moment i per a tots els qui hi eren implicats, Portugal inclòs. No seria difícil de trobar-la. Ara és de doldre que s'hagi barrejat una noció política a una edició de documents, que són vàlids per ells mateixos, sense connotacions de propaganda nacionalista.

Repetim que l'editorial ha fet un gran esforç, que potser no tothom li agrairà; raó de més per proclamar-ho; el responsable de l'edició hi ha tingut un treball més que considerable, però li ha mancat quelcom per a arribar a la qualitat que és exigible en treballs d'aquesta naturalesa, i li augurem que tingui més condícia en el futur, també en l'elecció de paraules amb càrrega política. Perquè edicions d'aquestes s'han de fer regraciar per elles mateixes, altrament perden validesa.

No ens podem excusar d'una observació de naturalesa econòmica: hom pot llegir, de tant en tant, que el temps de Jaume II fou considerat pel poble com una època de benestar econòmic; en aquest recull documental en podem trobar alguna raó, en el sentit que aquella pau posterior a les Vespres Sicilianes i a la Croada contra Catalunya, va comportar, per exemple, d'una banda, la comanda de construcció en pocs mesos de vuitanta galeres (que foren rebaixades a setanta) en les drassanes del comte de Barcelona i de l'altra l'acordament de cinc-cents cavallers i tres mil soldats de peu en les seves terres (sense comptar la xurma per a les galeres), econòmicament tot a càrrec del papa (530-532; 18 XII 1297), el qual, passats més de dos anys, es manifestava disposat a repetir l'operació (666/692: 15 I 1300). Dades d'aquesta mena diuen que la pau comportaria una situació d'ocupació plena, sense que hi hagués lloc per a desocupats vagant pels carrers ni famílies sense feina.

Josep Perarnau

Jaume RIERA I SANS, *Els poders públics i les sinagogues. Segles XIII-XV* (Girona judaica, 3), Girona, Patronat Call de Girona 2006, 638 pp.

Tal com el lector pot deduir de la bibliografia de la pàgina 235, el llibre que té a les mans arriba després que durant més de deu anys l'autor s'ha anat interessant pel tema de les sinagogues de la Baixa Edat Mitjana (després desaparegueren víctimes de la Inquisición Española), especialitzant així els seus estudis sobre judaisme en els Països Catalans, i publicant el resultat dels seus estudis. Ara, els ha dedicat un volum, la primera part del qual, després del pròleg ([9-13]), és composta d'un estudi introductori, que sintetitza els resultats acabats d'esmentar i s'acaba amb un recull bibliogràfic (231-236); la part principal del volum, però, és l'edició de quatre-cents trenta-vuit documents (237-608), completada amb taules cronològica i toponímica (609-618) i de distribució dels documents segons l'abast geogràfic de llur validesa (619-622), de denominacions de monedes (623-624) i alfabètica de noms de jueus, jueves i conversos (625-632) i de mots hebreus o específics del servei a les sinagogues, en llatí, català i aragonès (633-634).

Per a una publicació dedicada a texts com aquest anuari, la part més interessant són els quatre-cents trenta-vuit documents, la immensa majoria dels quals són transcrits complets (són només resumits en regist els nús. 21, 50, 71, 72, 98, 105, 107-109, 218-219, 251, 303, 319, 337, 342, 359, 363, 365, 377-384, 404-406, 411 i 421), amb una transcripció que es llegeix sense sobresalts, encara que, tal com veurem abans d'acabar la recensió, en algun cas s'hi ha esmunyit qualche petita relliscada (segurament del ‚scriptor‘ de cancelleria). Són datats entre el 1231 i el 1500 i procedeixen principalment de l'Arxiu Reial (ACA), *Canc.*, *reg.*, o *Car-*

tes Reials Diplomàtiques, sense tancar la porta a d'altres procedències, com els casos en què un text fou ja publicat per Jaume Villanueva, que tingué accés a arxius que encara no havien sofert els tràngols dels segles XIX i XX, o per la compilació de Shlomo Simonsohn (coneguda dels nostres lectors: cf. «ATCA», XI (1992), 642, núm. 7609), o ha estat trobat més recentment en arxius diocesans de València, de Saragossa o de Tarassona. L'autor ens informa que el seu treball s'ha encaminat a la recopilació documental i que l'estudi inicial és quelcom que vingué en un segon moment. Aquesta recensió es limita al recull de documents.

Col·lecció documental i estudi posterior responen a una intenció explícita: la de col·locar al bell mig de la recerca sobre el judaisme medieval de la Corona Catalanoaragonesa, un tema que sens cap mica de dubte li és fonamental: el de l'edifici de la sinagoga, centre de la vida comunitària, que, no havent estat desconegut en tant que objecte d'estudi, ha seguit fins ara trajectòries diferents i divergents, des de la glòria de la institució a la història de l'art, sense que l'edifici, centre de les aljames, atregués l'atenció. L'autor, en canvi, s'ha centrat en allò que es trobava realment al bell mig de la vida comunitària dels hebreus, sobretot en els segles posteriors a l'anorreament d'allò que restava de l'Estat palestí i a la dispersió dels israelites per tot el món per obra dels romans Titus i Vespasià. Com que en les nostres terres la gran font i la més accessible per al coneixement de la vida jueva medieval, ultra els *Responsa* dels diversos grans raus, com les del barceloní Salomó ben Adret, és la documentació reial, d'ací ve l'intent de l'autor de posar en bloc a l'abast de la mà dels estudiosos la dita font, que des d'ara ha de permetre als possibles interessats en el tema una base d'estudi tan segura com objectiva.

Així que encetem la lectura dels documents, no podem deixar d'estar d'acord amb l'autor quan reafirma «la dependència absoluta de la vida religiosa dels jueus respecte de la monarquia. Absoluta, en el sentit més fort del mot» (224). És el rei qui estableix sinagogues en llocs diversos i el document núm. 16 ens diu clar que només amb permís reial es poden construir sinagogues. Aquesta total submissió a la voluntat del rei explica, per exemple, que Ramon Llull només pogués anar a discutir en la (o en una) sinagoga de Barcelona emparat en el corresponent permís reial. Tot seguit ve la intervenció del rei en l'atribució de seients privats a determinats jueus i, sobretot, la constant intervenció en el nomenament de rabí, rau (o 'rabissa' per a la sinagoga saragossana de les dones: núm. 77), fins al punt que per a la sinagoga major de Saragossa i per a la de Calataiud el rei atorga a la comunitat jueva el dret d'elecció i quan després hi intenta posar els dits, troba que els té agafats perquè la comunitat li protesta la intervenció (núms. 59, 60, 74, 152-155, 160-161), perquè el càrrec de rabí no sols té les funcions relacionades amb la 'thorà', ans també la més material de practicar el degollament dels xais d'acord amb les prescripcions legals (271/458); el doc. 173/367 presenta una exposició ben precisa de les atribucions inherents a l'administració d'una sinagoga.

Però els segles de la Baixa Edat Mitjana les comunitats jueves i també el rei viuen dins la situació de 'Cristiandat', que és la que determina el marc jurídic de la vida, tant personal com col·lectiva; i això vol dir que el bisbe d'un lloc és també autoritat constitutivament reconeguda; per això, tant com els reis són, en general, inclinats a afavorir, també per raons egoïstament monetàries, l'existència i la vida de les aljames, llurs decisions passen pel sedàs episcopal, que vetlla pel compliment de les condicions constitucionals dins les quals la Cristiandat tolera l'existència dins el seu si de cossos que li són, també constitutivament, aliens. Les preses de posició de l'autoritat eclesiàstica es feren sentir, ja des del començament (núm. 12), no sempre foren negatives, com la del bisbe de Vic, el solsoní Ponç de Vilaró, a favor de la sinagoga de Tàrrega (núms. 38, 57); i és digne d'ésser subratllat el fet que aquest Ponç fou, amb el bisbe de València, Ramon Gascó, la persona de confiança tant del papa Bonifaci VIII com de Jaume II, a fi que per les seves mans passessin les quantitats, cal suposar importants, procedents de delmes concedits pel papa al rei a fi de corregir les conseqüències de les Vespres Sicilianes; i tant com Ponç era enraonat, el de València, de més a més canceller reial, es contraposà frontalment a Jaume II per la sinagoga de Morvedre (núm. 263).

La presa de posició extrema en aquesta matèria és representada per la lletra de Guiu Terrena, bisbe, primer, de Mallorca i després d'Elna, que, precisant les prescripcions tant del dret

imperial com del canònic, dibuixava el camp realment estret de les possibilitats legals d'afavorir unilateralment els jueus en la construcció o ampliació de sinagogues (núms. 87 i 89-90).

En aquest punt de la relació entre les dues comunitats de call i cristiandat, ben segur que els documents més interessants són els provocats pel conflicte suscitat a Mallorca pel fet que la sinagoga era tan prop de l'església de Sant Francesc, que les pregàries dels jueus (segurament dites en alta veu, qui sap si cantades, em pregunto si intencionadament amb veu més alta), destorbaven l'ofici diví dels framenors quan les dels uns i dels altres coincidien en la mateixa hora (núms. 26, 27 i sobretot 28); calgué trobar un altre lloc per a la sinagoga (núm. 29). No ens n'anem de Mallorca, perquè, immediatament després de la conquesta calgué trobar un lloc tant per a la sinagoga com per al fossar dels jueus; i mentre la sinagoga era ubicada dins el clos de l'Almudaina, el fossar era situat on en temps de sobirania musulmana hi havia l'alfòndec per als cristians, que tenia l'avantatge d'ésser tancat per tots cantons (núm. 1).

Els paràgrafs precedents donen una mostra de la riquesa d'informacions objectives que ens proporciona aquesta documentació; em limitaré a assenyalar-ne alguna altra; sabem que a Banyoles, Mosse Cabrit, tenia a casa seva una estança «in qua facis tuos liberos erudire» i que aquesta situació es repetia a Figueres i a la Bisbal (núm. 102); devia ésser normal aquesta escola casolana. En un moment determinat, trobem intervenció del rei davant l'inquisidor de torn, demanant-li que no destrueixi els dos ‚midrashim‘ de Calataiud (núm. 80); el 1347, en l'organigrama polític de Catalunya hi havia un ‚comissari dels jueus‘: era el vescomte d'Illa (núm. 131); la jueuaria d'Igualada començà amb una concessió reial a deu famílies, per a les quals les autoritats cristianes han d'assignar «jueria, sinagoga i fossar» (núm. 140/337); dissortadament, per setmana santa, arreu hom ‚matava jueus‘ (Barcelona el 1335, núm. 97; Jaca el 1365, núm. 157).

Fins al ‚pogrom‘ del 1391, els documents sobre les sinagogues ens certifiquen que s'havien quedat petites i envellit i ens trobem amb autèntica febre de reconstruccions, amb bisbes que són més bogals i d'altres que són més estrictes en la interpretació del dret canònic, als quals s'afegeix l'infant Martí (199/389); a l'interior de les sinagogues fa tota la impressió que es vivia en una certa tensió en el sentit d'instrumentalitzar a favor propi les ocasions de prestigi personal (lectures davant la comunitat (215/404; 228/414), regal de corones per a la Thorà (163/359) i dret de guardar-les a casa durant la setmana (178/371; cf. 213/402; 214/403; 215/404); sobretot a Saragossa hi havia quatre famílies principals reconegudes, a les quals calia afegir els dotze prohoms renovables (216/406; 232/427). Pocs dies abans del ‚pogrom‘ el call de la Seu d'Urgell rebia permís episcopal per a la reconstrucció de la pròpia sinagoga (270/457).

Hi ha dos temes que ens toquen més de prop: la destrucció de la documentació de les aljames a mans de les Companyies d'Aventura de la segona meitat del segle XIV, com per exemple la de Vilafranca del Penedès, que no fou l'única (185/377; cf. 235/423); i l'existència en la comunitat de Barcelona d'una ‚Confraria dels Francesos‘, destinada a l'estudi de la Llei o ‚Thorà‘, amb àmplies concessions reials col·lectives (250/437).

El ‚pogrom‘ del 1391 assenyala una fractura, també en la documentació: només com a excepció es troba alguna llicència per a reconstrucció de sinagoga, com la concedida a Tarragona al 1393; en algun cas, com el de Barcelona, la concessió de sinagoga va lligada a la nova erecció d'aljama, després que l'antiga havia estat abolida i la nova és ubicada en el ‚call d'En Sanahuja‘, «subtus et satis prope Castrum Novum dicte civitatis Barchinone» (280/467): el normal és la concessió als edificis de les sinagogues de béns públics o privats i llur transformació en llocs de culte cristià o en cases de comunitats religioses, com és el cas de Vilafranca del Penedès (281/468 i 283/471).

Ja en el segle XV, la *Disputa de Tortosa* i sobretot la consegüent constitució de Benet XIII, *Etsi doctoris gentium*, amb la derivada pragmàtica reial imposant en la realitat les prescripcions pontificies, foren el punt entorn al qual girà tota la praxi de les autoritats tant religioses, com també civils, començant pels reis Trastámara, envers els jueus, les comunitats jueves i les sinagogues; ja no calia tancar les darreres perquè allò que havia desaparegut, almenys mirades les

coses globalment, eren els mateixos calls. En un primer moment, només a tall d'excepció trobem decisions reials a favor de la reconstrucció d'alguna sinagoga: Taust (373/553), Girona (393/566 i 389-390/563), Tarragona (427/597); fins i tot les dites decisions procuraren d'atudar el ressò de les prèdiques de fra Mateu d'Agrigento, continuadores de les de mestre Vicent Ferrer i de les prescripcions de Benet XIII (377/557). Morvedre destaca per la seva normalitat, també per la vigència i virulència de partits interns (422/593; 425/596), fins al punt que en la liquidació de la sinagoga de Borriana, les restes de béns mòbils anaren a Morvedre (461/601). Però el 1419, la corona havia de fer marxa enrere i revocava la pragmàtica del Ferran I, en això acòlit de Benet XIII (367/547; 368/547; 369/548; 371/551; 374/554; 377/557). Després que el 1492 el mateix rei Ferran II confessava que «expellimus et abicimus perfidos iudeos ab universis regnis nostris» (434/603), la liquidació d'allò que restava de les aljames és total; quant a les sinagogues, poden ésser paradigmàtics els casos de Borja, on desapareguts els jueus, la sinagoga és oferta als sarraïns i, doncs, convertida en mesquita (433/603); i el de Jaca, donada al consell municipal, el qual la destina a escola d'Arts i Doctrina (434/603-604).

L'edició és completada amb una taula cronològica dels 438 documents (609-618); amb una altra de distribució dels documents segons l'abast de la seva validesa, per tant d'acord amb topònims aplegats per regnes (619-621); amb una terça de documents eclesiàstics (622); amb una quarta de monedes (623-624); amb una cinquena d'alfabètica per a jueus, jueves i conversos (625-632) i amb una sisena de les denominacions hebrees, tant d'oficis com de coses (633-634).

No cal dir que aquest conjunt de 438 documents relatiu a sinagogues és d'una riquesa de dades que el fa indispensable per a l'estudi tant d'aljames i calls de Catalunya com per al de les relacions entre aquella comunitat i la cristiana i els seus jerarques durant els segles XIII-XV; reconeixement i enhorabona a autor i editor són de justícia, també per la qualitat de les transcripcions llatines. Això no obstant m'han causat extranyesa alguns casos, segurament més falles de llatí dels redactors que del transcriptor: «compellunt idem iudeum < compellunt eundem iudeum» (86/295/8-9); «per simples iudeos < per simplices iudeos» (87/296/28); «maiores eorum, qui fidem Trinitatis habebant» < «maiores eorum, qui fidem Trinitatis [non] habebant» (87/296/29); «in contemptu fidei et subversionem < in contemptum fidei et subversionem» (87/297/29); «quo tante impietatis scelerem < quo tante impietatis scelere» (87/297/34); acabem amb la frase «bona que possidebant ipsos», quan el sentit no és pas que els béns posseïen o eren amos dels jueus, ans que els jueus posseïen béns, i per tant esperaria «bona que possidebant ipsi» (434/603/lín. 3-4 del text).

Josep Perarnau

Ramon LLULL, *Retòrica nova*. Edició a cura de Josep BATALLA, Lluís CABRÉ i Marcel ORTÍN. Amb una presentació de la col·lecció per Anthony BONNER i una introducció a l'Art per Robert PRING-MILL (Traducció de l'obra llatina de Ramon Llull, 1), Turnhout i Santa Coloma de Queralt, Brepols i Edendum 2006, 226 pp.

Aquest llibre ha d'ésser saludat doblement, per allò que és en ell mateix i per allò que significa tant per al present com per al futur.

En ell mateix és l'edició d'un text de Llull, escrit inicialment en català, però només conservat en traducció llatina, la *Rhetorica nova*, ací publicada amb retrotraducció catalana actual, en pàgines encarades. Segurament trobaríem en la història editorial lul·liana algun precedent per a aquest gènere d'edicions, però per ventura cap que es presentés com a inici d'un treball i d'unes publicacions que responen a una intenció, la de seguir posant a l'abast del públic altres obres de Ramon Llull i de fer-ho en complicitat amb l'editorial belga que en aquest moment representa el màxim europeu i mundial d'edició dels textos d'herència cristiana de tots els temps; en aquest sentit, el presentador de la col·lecció, Anthony Bonner, recorda que, almenys

a l'hora d'editar obres lul·lianes, ens ha estat presentat un Llull doble, l'autor de les escrites en català, publicades bàsicament per les seves valors literàries, i el dels tractats llatins, en els quals s'hauria concentrat l'interès científic i sobretot l',artístic' (11-13). El projecte, doncs, d'oferir obres llatines amb la corresponent traducció catalana, unit al primer producte del programa, ha d'ésser saludat amb sincer aplaudiment: d'entrada, doncs, el nostre, cordialíssim, no els manca, sobretot en un moment en què, ai las! cada dia s'encongeix més el reducte format pels qui llegeixen llatí i l'entenen.

El cos del llibre ens ofereix els següents texts: el primer, de mestre Robert Pring-Mill, s'intitula *Llull i l'«Art d'atrotar veritat»: un sistema medieval d'investigació* (17-33), pàgines que resumeixen «l'abast i els components essencials de l'Art de Llull» (90): ha estat un encert reproduir-les ací; segueix la *Introducció* (35-90), després de la qual entrem en el text llatí i en la traducció catalana de la *Rethorica nova*, text i traducció completades amb notes al peu de les pàgines de la traducció.

La introducció col·loca la nostra *Rethorica* en aquell moment d'entorn el 1300, en què, ja alguns anys després dels *Quatuor libri principiorum*, Ramon Llull semblava perseguir una exposició de la ,seva' forma de veure els temes del quadrivium i així haurien anat eixint de la seva ploma títols com el *Tractatus novus de astronomia* del 1297, i el *Liber de geometria nova et compendiosa* del 1299; un any i escaig més tard arribaria el torn a un tema del trivium, a una de les ,artes sermocinales' en l'original català, dissortadament perdut, de la *Retòrica nova*, i dos anys més tard en la seva traducció llatina; remarcuem la repetició de la qualitat de ,nou' en aquests títols; també la insistència amb la qual l'introducció afirma que la intenció de l'autor no era la d'escriure una *Ars praedicandi* (35-41).

La part més extensa d'aquesta introducció refà les relacions entre el nostre llibre i la tradició de doctrina retòrica tant clàssica com medieval, més ben dit, clàssica i medieval, perquè la segona és continuació i integració de la primera: hi trobem repetida la constatació que Llull coneixia certament la doctrina tradicional de l'escola sobre retòrica (53 i 56), però «no és fàcil de trobar punts de contacte entre aquesta singular concepció lul·liana i les idees medievals» (52; cf. 49); en aquestes pàgines l'autor subratlla constantment el paral·lisme, gairebé diria la continuïtat, entre les explicacions dels mestres escolàstics i la doctrina de la *Rethorica nova*; per això constata certes coincidències, com la que presenta la retòrica com una art persuasiva i aquella segons la qual «l'acompliment d'aquesta finalitat demana el plaer de l'oient» (55; cf. 59) i arriba a trobar entre ambdues doctrines un cert paral·lisme estructural (51-58) i, a fi de veure-ho més de prop, ens acompanya en una lectura dels successius apartats del tractat (58-88).

Ara, ni que sigui demanant disculpes, exposaré la meua manera de veure aquest tema: l'autor de la introducció resumeix en dues les raons de l'existència i, doncs, els objectius de la *Rethorica nova*: la de fer arribar la seva Art a l'oratória, i, retocant una mica la tesi de Jordi Rubió, la de formular una teòrica de la predicació, una ,nova ars praedicandi'; el retoc d'En Josep Batalla (i m'hi associo) consisteix a subratllar que en elaborar el nostre llibre, «Llull pensava en un destinatari laic, en última instància: un receptor i, potser també, un productor de parlaments de tota llei» (37-41; el fragment textual: 41). Però resulta que, havent intentat de precisar sentit, raó d'ésser, i finalitat i, per tant, personalitat del ,nostre' llibre, en encetar la introducció a la lectura de la seva quarta part, «id est *De caritate*» (204), l'amic Batalla, no es pot estar de formular la pregunta encertada: «què hi fa la caritat al final d'un tractat de retòrica» (81).

No tinc cap pretensió de respondre a la pregunta; el mateix amic Batalla, d'alguna manera o altra ha fet referència a la doctrina lul·liana (tan bàsica) de la primera i segona intenció; però aquesta només és una referència genèrica, de la mateixa manera que la doctrina acabada d'esmentar és genèrica. Per contra, crec que un intent de copsar el sentit de la *Rethorica nova* s'ha d'encetar amb aquesta afirmació: allò que diferencia la retòrica de Llull de les altres conegudes almenys des d'Aristòtil i reelaborades constantment en innumbrables *Artes praedicandi* fins a les acabades del segle XIII, el segle dels grans ordes dedicats a la predicació, són justament els dos darrers capítols, el terç dedicat als divuit principis de l'explicació lul·liana de la

realitat i de la seva coneixença (164-202) i el quart sobre la caritat (204-216).

Després de totes les informacions sobre la presència de cada un dels temes engrunats, ja en la teoria retòrica grega, llatina i medieval, caldria, per començar a comprendre què és la lul·liana, encarar-se amb aquesta pregunta: quina mena de retòrica és aquella que desemboca i que, per tant, s'ha de veure integrada en els dos capítols finals acabats de recordar? Per ventura, les dues seccions primeres, la de l'ordre i la de la bellesa, es podrien trobar incorporades en una definició de ‚rethor‘, que ja no fos únicament ‚vir bonus et dicendi peritus‘, ans un home, que essent «similitudo divinae et beatissimae Trinitatis» (124, núm. 39), justament en virtut dels ‚principis‘ o ‚dignitats‘ divines reflectits en ell (quarta part), en projectar-se per mitjà de la seva paraula damunt la societat, exactament com la ‚beatissima Trinitas‘ i com la velleta que clou aquest tractat lul·lià, «prout sciret et posset, Deo servire cupiebat» (216/núm. 200).

Ja he dit al començament que allò que dona fesomia pròpia a la sèrie encapçalada per l'actual volum és la seva traducció catalana. Traduir Llull és molt difícil, ni que només fos perquè la seva prosa (o, més en general, el seu llenguatge) és tan personal i moltes vegades és difícil d'encabir en les expressions del llenguatge corrent; que vagi per endavant que la present traducció al català deu haver costat una autèntica feïnada, per la qual tots els qui hi han intervingut han d'ésser cordialment remerciats. Això no obstant, només d'encetar la lectura i en una frase que no té res d'artística, trobo que el català no arriba a donar tot el sentit del llatí: «...consequitur ut quanto verba fuerint amplius ordinata magisque ornata, tanto ampliori pulchritudine venustentur...»: i diu la traducció: «...se'n segueix que com més ben ordenades i ornades siguin les paraules, més plenes seran de bellesa...» (92-93, núm. 1): el ‚quanto‘ és traduït en el ‚com‘, però el ‚tanto‘ no té traducció, i, per tant, es perd la consecutiva.

El text llatí no crec que contingui faltes de les anomenades garrafals, però les petites manques hi són, per al meu gust, excessives: 116/27/2: ‚priulata‘ < ‚privata‘; 120/34/8-9: ‚et enim‘ < ‚etenim‘ (o almenys: ‚et-/ enim‘); 134/50 II/7: ‚ingenii‘ < ‚ingenui‘ (?); 136/51/7: ‚colummbam‘ < ‚columbam‘; 138/55/6: ‚praeferentur‘ < ‚praeferantur‘ (si ‚sint‘); 140/58/4: ‚declinaverit, ad occasum‘ < ‚declinaverit ad occasum‘; 144/65/3: ‚bonitatem dominium‘ < ‚bonitatem, dominium‘; 144/65/6: ‚scitis‘ < ‚sitis‘; 148/73/2: ‚nominibus, substantivis‘ < ‚nominibus substantivis‘; 162/137/2: ‚onmino‘ < ‚omnino‘; 164/141/1: ‚mfrascripta‘ < ‚infrascripta‘; 168/148/8: ‚super onme‘ < ‚super omne‘; 172/153/4: ‚onmia‘ < ‚omnia‘. Només he de dir que aquesta llista no és resultat d'una recerca sistemàtica.

Però són només esquitxos que no afecten per res la substància del llibre; l'obra, per contra, ha d'ésser saludable, com allò que és: una nova edició d'una obra de Ramon Llull, més encara, la resposta a una clara necessitat que ara, assassinat el llatí, comença de trobar satisfactòria resposta. Estic segur, de més a més, que en els llibres vinents, hauran desaparegut aquests esquitxos.

Enhorabona, doncs, per aquest llibre tan digne i tan ben presentat.

Josep Perarnau

Anthony BONNER, *The Art and Logic of Ramon Llull. A User's Guide* (Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters, XCV), Leiden – Boston, Brill 2007, XX + 334 pp.

Pocs fets hi deu haver tan importants en ells mateixos i tan curulls de repercussions científiques en el camp de la recerca europea (i, per tant, universal, com la plena recepció de les obres d'Aristòtil, especialment de la *Física* i de la *Metafísica*, entorn el 1250, i la polèmica que provocà en l'Estudi de París. La llarga rècula de descobriments transcendents en el camp de les ciències de la naturalesa fins als nostres dies n'és la prova i les exposicions històriques d'aquelles lluites augmenten cada dia la immensitat de la bibliografia que els és dedicada.

En el nostre país tenim la possibilitat de concentrar en el cas de Ramon Llull el coneixement d'aquell impacte i de la problemàtica que suscità. Format científicament a Mallorca (o a

Montpeller) en la línia tradicional que venia dels antics, pagans o cristians, els mateixos anys que a París hom vivia al bell mig de la lluita dialèctica, ell rebé l'impacte de les conseqüències de la recepció aristotèlica en les seves successives visites a la Universitat Parisenca, impacte que, tal com ja sabem (cf. «ATCA», XXVI (2007), 638-644), l'obligà a una revisió de les seves posicions epistemològiques.

Tot i que el nou llibre del prof. Bonner ni en el títol ni en el seu interior no s'ocupa de la recepció d'Aristòtil ni en la Universitat de París ni per part de Ramon Llull, l'estudi de l'evolució de l'Art lul·liana i dels títols en els quals la dita evolució és perceptible, no és altra cosa que una recerca de les conseqüències que la recepció d'Aristòtil per la Universitat de París i sobretot per la seva facultat d'Arts (o de Filosofia, és a dir, d'epistemologia), tingué, com a repercussió i impacte personal en el mateix Ramon Llull i en l'evolució de la seva Art, que la féu passar de la coneguda com a etapa ,quaternària' a l'anomenada ,ternària'; i etc.

En el llibre que ens ocupa, l'objecte damunt el qual es concentra tota l'atenció de l'autor és l',Art' i s'hi concentra de forma diacrònica, des del moment en què les figuracions artístiques lul·lianes es presenten al possible lector entorn el 1275 en l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem*, fins a les darreres batusses amb els averroistes parisencs entorn a la validesa de certes formulacions sil·logístiques en la darrera estada de Ramon Llull en l'aleshores gran ciutat universitària entorn el 1310, figuracions i explicacions que ja en el primer contacte amb l'estudiantina parisenca abans del 1280 suscitaren tal contraposició que arribà al refús i obligà l'autor a retirar-se a Montpeller i encetar una profunda revisió de les formes com era presentada la ,ciència' lul·liana. I així, després de la *Introducció* (1-25), ens és presentat un capítol dedicat a la fase quaternària (26-92), un altre sobre els canvis introduïts en l'esquema quaternari després de la ja coneguda experiència negativa de París (93-120), el quart ja directament enfocat damunt la fase ternària (121-187) i el cinquè sobre la lògica de la fase post-ternària (188-255), després del qual trobem una visió de conjunt (256-299) i alguns apèndixs (301-310), la bibliografia (311-319), la taula d'obres lul·lianes citades (321-324) i la d'antropònims i temes (325-333).

En el capítol sisè, l'autor mateix ens ha oferta una visió de conjunt, segons la qual el sistema de Ramon Llull hauria passat per quatre fases, definides a base dels títols de quatre llibres lul·lians: l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem*, l'*Ars demonstrativa*, l'*Ars generalis ultima* i la *Lògica nova*.

La primera seria paral·lela als *Tòpics* d'Aristòtil i al *De differentiis topicis* de Boeci; la segona equivaldria als *Analítics posteriors* aristotèlics; la terça manté el paral·lelisme amb el darrer llibre aristotèlic tant com aquest també pretén d'oferir la base per a una ciència aplicable a tots els camps del saber, una ,ciència de ciències'; la quarta, finalment, entra en la dinàmica demostrativa dels sil·logismes, com els *Analytica priora* d'Aristòtil. El camí ens hauria conduït d'una ,pars inveniendi' a una ,pars iudicandi', és a dir al tema de la ,demostració', atès que l'Estagirita ho tenia clar: «entenc per ,demostració' un sil·logisme que genera coneixement científic» (256-259).

El mateix prof. Bonner ens explica més i resumeix el sentit d'aquestes quatre passes o ,persuasive strategies', dient que Llull

«going from one based on signification and metaphor, to one based on the testing of hypotheses, one based on definitions and ,mixture', to a full-blown incursion into logic proper» (261).

El present títol conté una exposició detalladament analítica dels elements artístics que Ramon Llull introduí en l'explicció de cada un dels dits passos i en els corresponents llibres. De més a més, tal com s'esdevé sempre en els bons llibres, hom hi troba quelcom més d'allò que esperava, com per exemple, que una doctrina tan important en la història del lul·lisme, com la dels ,punts transcendents', no pertany als estrats més originals de l'art lul·liana, ans només compareix en l'*Ars inventiva veritatis* i en l'*Ars amativa*, a Montpeller el 1290, dins la

reflexió ocasionada per l'experiència de la primera estada a París, quan tingué necessitat de clarificar davant els ,innovators' aristotèlics el significat de la paraula ,demostració' (119-120); o les informacions sobre la primera compareixença dels correlatius en la *Lectura super figuras Artis demonstrativae* (108 i 110), o sobre la lluita doctrinal contemporània entre tomistes (els ,Thomatistae' d'Arnau de Vilanova) i augustinians (entre els quals es trobava Llull) a l'Estudi de París entorn la demostrabilitat de la creació ,ex nihilo' (152).

Tant per la part analítica, en estudiar els diferents passos de l'elaboració de l'art, com pel capítol sisè de la visió de conjunt (per cert, m'atreviria a aconsellar el possible lector que comencés la lectura per aquest capítol i després s'immergís en els anteriors), aquest és un llibre que en endavant caldrà tenir sempre a l'abast de la mà; de la mateixa manera que cal ja remercier molt sincerament el prof. Bonner per les llargues temporades d'anàlisi i comparació dels successius textos lul·lians, que hi són enterrades.

Aquest judici no vol dir que el lector crític no hagi trobat quelcom a dir, com per exemple en relació a un problema de fons: n'està segur el prof. Bonner que «Llull was not a speculative theologian...»? (IX); m'he adonat que en el tema de la ,significació-demostració' (261-266), mai no és citat el *Llibre de contemplació*, que certament hauria tingut quelcom a dir en el tema. Alguna expressió llatina podria ésser més encertada, com els *Principia philosophia* (264), que haurien d'ésser o *Principia philosophica* o *Principia philosophiae* (o *philosophie*). El meu (limitadíssim) contacte amb el català de Llull i l'encara més limitat amb la llengua anglesa no sé si em permetria d'afirmar que ,mostrar' equival a ,show' i sinònims (267); més aviat em veuria amb cor d'afirmar que ,mostrar' és el ,terminus technicus' de la relació pedagògica més elemental, la d'un mestre (de primeríssim ensenyament) o d'una mare o d'un pare amb el seu deixeble o filllet, però lluny de qualsevol ,demostració'.

El llibre, però, és allò que n'hem dit en el cos de la recensió i aquesta, per tant, només pot acabar remerciant l'autor i desitjant-li que ,per molta anys' pugui fer semblants obres.

Josep Pernau

Maurizio CAMBI, *La Machina del discorso. Lullismo e retorica negli scritti latini di Giordano Bruno* (La Cultura storica, 20. Collana di testi e studi diretta da G. Cacciatore e F. Tessitore), Napoli, Liguori 2002, pp. XVII + 223.

El volume di Maurizio Cambi è composto da sei corposi saggi, preceduti da un'introduzione dell'autore e da una presentazione iniziale di Michele Ciliberto. Prima di esporre al lettore i meriti del lavoro di Cambi, Ciliberto traccia sinteticamente una mappa degli studi bruniani a partire dall'opera di Felice Tocco, fino a giungere agli attuali studi della "nuova generazione di brunisti", sottolineando come questi ultimi, muovendosi in una prospettiva critica che concede molto spazio ad una estesa indagine dei ,loci paralleli', mostrino quale tratto essenziale della loro ricerca il confronto sistematico tra la produzione latina e volgare del Nolano. Non manca inoltre di ricordare Ciliberto l'importanza che ha avuto in questo ambito di studi quella interpretazione del Rinascimento, sviluppata soprattutto da Eugenio Garin, Paolo Rossi, Frances Yates e Cesare Vasoli.

Nell'introduzione, Cambi informa il lettore sull'atteggiamento del Nolano riguardo l',ars oratoria'. Abbandonando la superficie e penetrando la nolana filosofia, attraverso il confronto serrato fra le opere, si delinea un quadro complesso in cui il giudizio negativo che emerge dai *Dialoghi italiani*, in cui l',ars bene dicendi' è lo strumento attraverso cui i sofisti, i retori ed i grammatici accomunati dalla medesima «turpitudine di pertinace ignoranza» uccidono la verità proferendo imbellettate menzogne, trova parziale attenuazione, per esempio, negli ultimi trattati dedicati alla magia, in cui viene riconosciuta una certa affinità tra il retore ed il mago, possessori entrambi delle tecniche per la manipolazione della volontà. Bruno attacca indistintamente tanto i seguaci di Aristotele, «miopi pedanti che manifestano la loro asinità»,

quanto gli esponenti della nuova retorica umanistica quali «il francese arcipede» Pietro Ramo o lo «sterco dei pedanti italiano» Francesco Patrizi. L'aderenza perfetta ai canoni stilistici nella costruzione dell',oratio', ritiene il Nolano, non esime l'oratore dalla ricerca e dalla comunicazione del vero. La sapienza dell'oratore, intesa nei termini di una conoscenza delle verità di natura, è determinante affinché il trasferimento dei concetti dal soggetto che produce enunciati a colui che li riceve sia attuato, e si raggiunga dunque il fine della persuasione. Colui che conosce le proprietà di tutto ciò che esiste utilizza inoltre, quale veicolo che predispone al convincimento, la passione intesa nella sua accezione di amore in quanto ,vinculum'. Il vincolo di reciprocità tra vincolante e vincolato è una condizione irrinunciabile per il fine stesso della retorica. Il retore come il mago utilizza quale ,medium' il vincolo: come il primo utilizza i ,vincula' per legare a sé l'interlocutore e piegarlo al proprio potere, così il secondo, attraverso questi, afferma la sua volontà sulla natura.

Nel primo saggio poi Cambi prende in considerazione il *De lampade combinatoria lulliana*, primo testo pubblicato dal filosofo italiano nella città di Wittenberg e stampato nei primi mesi del 1587. Il proposito che muove Bruno a realizzare questo commentario lulliano è quello di rendere omaggio ai professori di quella città, vera e propria «Atene germanica», che tanto benevolmente l'aveva accolto. Nel presentare ai lettori tedeschi il suo trattato, egli non nasconde le difficoltà insite nell'arte del Beato maiorchino, ma sostiene con vigore che i vantaggi ottenibili attraverso l',ars' in tutte le scienze ripagano di gran lunga gli sforzi sostenuti per apprenderla. L'infalibilità dell',ars' è garantita dalla sua origine divina: Dio stesso infatti, attraverso l'illuminazione ha ispirato il filosofo di Maiorca che, «dapprima stolto ed illetterato, si dimostrò dall'eremo profondo sapiente con l'invenzione di tecniche innumerevoli». Anche il grande Cusano, uomo dall'«*admirandum ingenium*», eccelso tra i filosofi teutonici, si è ampiamente abbeverato alla fonte della logica lulliana, e l'irriverente Paracelso, «*princeps medicorum*», appare ridimensionato rispetto al «*divinus genius*» di Lullo. Il *De lampade combinatoria lulliana*, che lo stesso filosofo di Nola colloca in posizione subordinata rispetto al suo precedente *De compendiosa architectura et complemento artis Lullii*, terza tra le pubblicazioni parigine ed apparsa nel 1582, svolge lo stesso ruolo di semplificazione che il *Doctor Illuminatus* aveva concepito per la sua *Ars Brevis*, nata dall'intenzione di rendere maggiormente intelligibile l'*Ars generalis ultima*; del resto si potrebbe notare come sia l'inventore dell'Arte, sia il suo commentatore, rimandino il lettore, qualora ve ne sia il bisogno, alle loro opere maggiori.

Al di là del compito di ,semplificazione didattica' che il Nolano intende assolvere, nel *De lampade* vi sono degli interventi di implementazione dell'arte che Cambi magistralmente sottolinea. Degna di nota è l'analisi che Bruno compie sul funzionamento della *Quarta Figura*, deputata nella combinatoria lulliana al processo di «meccanizzazione delle combinazioni». Questa figura, la più apprezzata dalla tradizione lulliana perché riassume in sé le precedenti, svolge il compito di mettere in movimento le lettere presenti staticamente nelle prime tre figure. L'interesse bruniano naturalmente era rivolto al vantaggio che l'utilizzo di questa figura poteva apportare nel reperimento di topici utili alla ,compositio' del discorso. Il suo intervento in questo caso non è diretto a mutare la sostanza dell'operazione, ma mira esclusivamente ad una semplificazione della procedura, al fine di facilitare il ,combinator' nell'«*invenire medium*». Egli prospetta, a tal proposito, un diverso sistema di funzionamento della ruota lulliana, costituita, così come ideata dal suo creatore, da tre cerchi concentrici divisi rispettivamente in nove settori all'interno dei quali compaiono le nove lettere dell',alphabetum artis'. Scostandosi dall'indicazioni dell'*Ars brevis*, secondo le quali il cerchio esterno rimane immobile e quelli inferiori ruotano contemporaneamente in senso antiorario, rispettivamente l'uno di un settore e l'altro di due, Bruno propone l'immobilità dei due cerchi esterni e la rotazione di quello centrale.

Altra questione su cui Cambi ampiamente si sofferma in questo primo saggio, riguarda la ,*vexata questio*' relativa all'impossibilità di convertire oggetti che non hanno la stessa natura: «*subiectum et predicatum*» possono convertirsi solo «*in identitate essentiae, naturae et numeri*». Ad esempio la combinazione BC (le lettere utilizzate nell'esempio costituiscono l'alfabeto

del sistema lulliano, ad ognuna di esse è legato un principio o dignità), in cui B sta per bonitas e C per magnitudo può essere convertita in CB, poiché può dirsi, senza che si generi una contraddizione, sia «magnitudo bona», sia «bonitas magna», al contrario due soggetti che non hanno la stessa natura come «Deus et Angelus», non «possunt converti». Le difficoltà poi aumentano enormemente, nota il Nolano, nel momento in cui si verificano accostamenti tra virtù e vizi. A tal proposito, al fine di creare un'ulteriore semplificazione alla comprensione dei rapporti tra «vitia et virtutes», Bruno introduce quale 'instrumentativum ethicum' una figura circolare indicata appunto da una W (*Vitia et virtutes*). Questa figura, introdotta per la prima volta da Agrippa nel suo *Commentarium in Artem brevem*, è costituita da tre cerchi concentrici e, al contrario della ruota lulliana, è immobile. Nel cerchio intermedio vengono poste le virtù, nei due cerchi esterni invece trovano posto i vizi, considerati nella loro accezione eccessiva o difettiva. Il concetto di virtù come «medietas», che Bruno utilizza in questo caso, viene preso dagli scritti etici di Aristotele.

Nel secondo saggio Cambi illustra alcuni altri aspetti del Lullismo bruniano, in questo caso occupandosi in particolare delle *Animadversiones circa Lampadem lullianam*, opera in cui Bruno intende chiarire i punti rimasti oscuri nella sua opera precedente. Uno dei punti su cui il filosofo italiano si sofferma in questa sua opera è quello della necessaria memorizzazione dell'alfabeto dell'*Ars Raymundi*. A tal proposito per facilitare il processo di fissazione nella memoria degli elementi dell'*Alphabetum artis* egli ricorre agli strumenti della mnemotecnica, probabilmente mutuati dalla *Rhetorica Ad Herennium*. Richiamando dunque l'opera di alcuni tra i più importanti autori di trattati sull'*ars memoriae*', quali Pietro Ravennate, Rosselli e Romberch, Bruno consiglia di associare ogni lettera dell'alfabeto lulliano (dalla B alla K) ad un'immagine conosciuta, come quella di un parente o di una fanciulla nota, in grado di stimolare la «facoltà memorativa». Oltre a richiamare l'attenzione su questi importanti accorgimenti tecnici introdotti dal Nolano a semplificazione dell'*Ars Raymundi*, Cambi si sofferma inoltre in questo suo secondo saggio sulla questione dell'eternità del mondo. Raimondo Lullo ritiene che solo i barbari «mundum esse aeternum quasi credunt» e giudica pericolosissima la tesi dell'eternità del mondo, sposata da quelli che egli inserisce nella categoria assai ampia degli averroisti. Bruno, al contrario, ritiene che la negazione dell'eternità del mondo conduca inesorabilmente ad imbarazzanti contraddizioni. Egli, avvicinandosi in questo all'ottica cusaniense dell'infinito spaziale e temporale, ritiene indispensabile superare il «condizionamento della sensibilità» che rende impossibile cogliere l'infinito «nella maniera dell'incomprensibile». Il suo è un mondo che non ha inizio né fine, in cui continuamente l'invariabilità lucreziana degli atomi genera e dissolve infiniti mondi, a testimonianza dell'infinita potenza di Dio. Nonostante l'estrema diversità tra le visioni del mondo proprie ai due filosofi, il filosofo di Nola si serve ancora del prodigioso meccanismo ideato dal Beato maiorchino per dimostrare, paradossalmente, una tesi che l'inventore dell'*ars*' avversava nella maniera più recisa. L'ardimento del Nolano giunge sino al punto di sostituire la *Quarta Figura*, utilizzata da Lullo per la questione dell'eternità del mondo, con la *Prima*. Questa, contrassegnata dalla lettera A, che rappresenta Dio nell'essenza trinitaria, nell'ottica lulliana segue il principio per cui «subiectum mutatur in praedicatum, et e converso» e svolge la funzione di abbinare esclusivamente i nove principi assoluti o 'dignitates'; naturalmente per necessità logica l'unico soggetto al quale questo processo combinatorio di assoluta convertibilità può essere riferito è Dio. Bruno sostanzialmente «mondanizza» il sistema lulliano attraverso la sostituzione del soggetto posto nel centro della prima figura ed indicato dalla lettera A (Dio) con la lettera D, «quod significat coelum et mundum».

Nel terzo saggio l'autore si occupa del *De progressu et lampade venatoria logicorum*, opera composta al fine di confutare le dottrine di Pietro Ramo (Pierre de la Ramée, 1515-1572), filosofo e logico francese che influenzò profondamente con i suoi nuovi principi teorici il dibattito rinascimentale sul nuovo ordine del sapere, sviluppatosi con la crisi del paradigma aristotelico. Il testo, così come oggi appare nell'edizione degli *Opera Latine conscripta* si divide in due parti: il *De progressu logicae venationis* e il *De lampade venatoria logicorum*. Nelle poche pagine che

costituiscono la prima parte, vengono prese in considerazione le varie tipologie di sillogismo ed in particolare le diverse figure che nascono dalla diversa posizione del termine medio. La seconda parte si configura invece come una sostanziale esposizione dell'opera dello Stagirita, secondo le linee guida del commento di Averroè. Nel *De Progressu* i nessi con Lullo sono pochissimi, come pure gli elementi di novità se si esclude una certa originalità nella forma e nell'uso della metafora della caccia: Bruno si limita a confutare gli elementi ,ramisti' con quelli aristotelici.

Come nel *De progressu* il Nolano si è riferito in particolare alla logica, così nell'*Artificium perorandi*, oggetto di indagine del quarto saggio di Cambi, l'argomento d'interesse primario è quello della retorica. La pubblicazione di questo testo, costituito sostanzialmente da appunti da usare per le lezioni presso lo studio di Wittenberg, fu curata dal celebre enciclopedista Johann Heinrich Alsted, titolare della cattedra di filosofia presso l'università di Herborn e maestro di Comenio. Nell'opera, che è un commentario alla *Rhetorica ad Alexandrum*, indebitamente attribuita ad Aristotele, pur condividendo col fondatore del Liceo l'idea di una retorica intesa come facoltà di scoprire in ogni argomento ciò che è in grado di generare persuasione, Bruno dimostra la necessità di andare oltre i rigidi dettami aristotelici nella composizione dell',oratio'. Quello che disturba in maniera particolare il Nolano è l'impostazione logicistica della retorica; la rigida formalità del processo oratorio basato sull'uso dei sillogismi retorici (entimemi) che sacrifica inevitabilmente la capacità inventiva dell',orator' in favore della pedissequa applicazione di una ,technè'. Ancora una volta Bruno ricorre all'*Ars* del Beato di Maiorca per superare ed integrare Aristotele. Struttura infatti «la pars materialis artis» sul meccanismo di combinazione che le tre ,figure' attuano mettendo in movimento le lettere dei tre ,Alphabeta' da lui ideati. Questo meraviglioso ,artificium' avrebbe messo in condizione l',orator' di desumere i principi fondamentali in ogni argomento. È da notare come l'intento di purgare la retorica aristotelica dall'eccessivo formalismo logico abbia condotto il Nolano ad istituire un altro costituito da una foggia ancor più complessa.

Nel quinto saggio, che tecnicamente completa i precedenti, l'autore si occupa della *Lampas triginta statuarum*, con la quale Bruno porta a compimento il ciclo delle ,lampade'. L'opera che, Bruno vivente, non vide il torchio, fu pubblicata insieme alle altre opere inedite nel 1891. Lo scopo del testo è quello di integrare i contenuti del *De Lampade combinatoria lulliana* e del *De progressu et lampade venatoria logicorum* e illuminare, attraverso il radiante soccorso di questa nuova ,lampada', l'umana capacità di giudizio. Il trattato si presenta come un repertorio di idee generali, rappresentate da trenta statue-concetti, attraverso le quali si apre la possibilità al logico di indagare ogni aspetto del reale. Questa suggestiva tecnica di legare ad ogni concetto un'immagine (statua-concetto), al fine di sfruttare l'effetto emotivo quale utile mezzo per la memorizzazione, mostra ancora una volta sul Nolano il marchio indelebile della tradizione dell',ars memoriae'. Nel particolare, il modo di implementazione della *Lampada dei logici* consiste dapprima nell'aumentare quantitativamente il materiale a disposizione dell',orator', fornendogli un maggior numero di ,topoi', dipoi nel fornire immagini suggestive ed un criterio di ordine che faciliti la comprensione e la memorizzazione. Il ricorso ai concetti universali, inoltre, permette all'oratore di potenziare l'arte inventiva, intesa come capacità di scoprire ciò che non si sa. Allo stesso modo la *Lampas combinatoria lulliana*, a cui il Nolano riconosce chiari limiti sia in relazione alla mancanza di ordine nell'esposizione delle varie fasi della meccanica lulliana, sia riguardo la limitatezza delle sue ,dignitates', deve essere integrata attraverso il riferimento alle statue-concetti e alla loro dinamica capacità di produrre, combinandosi, nuovi elementi (i simulacri bruniani hanno una propria facoltà di movimento governata dalle ruote lulliane). Per quanto attiene all'impiego da parte del Bruno di temi lulliani, sembra opportuno segnalare il recupero che egli compie della metafora dell'albero, ricorrente spesso nelle composizioni del Beato maiorchino, utilizzata nella *Lampas* affianco all'idea lulliana di percorribilità discensionale e ascensionale della ,scala naturae', quale sicuro criterio d'ordine (questi due concetti rimandano palesemente a due importanti opere di Lullo: l'*Arbor scientiae* e il *De ascensu et descensu intellectus*).

Completa il volume un sesto saggio in cui Cambi si occupa delle opere dedicate dal Nolano alla magia, prediligendo tra queste il *De magia naturali*. La scelta di trattare in questo contesto tale argomento, che all'apparenza può essere percepita come un azzardato salto qualitativo, mostra la sua ragion d'essere se si inserisce la retorica ed il lullismo di Bruno nel contesto generale della nolana filosofia, permeata da una metafisica esemplaristica e neoplatonica sensibile al gusto per le immagini ed i simboli. La magia di Bruno, questo è uno degli aspetti che Cambi intende sottolineare, riprendendo dei punti già accennati nell'introduzione, rappresenta il mezzo per superare i limiti della retorica. Il retore (,incantator') ed il mago perseguono lo stesso scopo, ma utilizzano linguaggi diversi. La magia, al contrario della retorica, utilizza il linguaggio segreto della natura a cui appartiene quella ,vis' che deriva dalla somiglianza della lingua con le cose stesse. L',orator', adoperando gli idiomi costruiti dall'uomo successivamente alla scomparsa della lingua primigenia, riconducibile per Bruno agli antichi geroglifici egizi, può esercitare il suo potere esclusivamente sulle umane coscienze. Il ,Magus', al contrario, portando a compimento l'ideale, espresso nell',*Asclepius*' e fatto proprio da Ficino e Pico, di uomo quale ,magnum miraculum', realizza prodigi e attraverso il ,furor' raggiunge un livello superiore di conoscenza contemplando Dio nelle cose mondane; come canterà Campanella: «Io l'universo adempio/ Dio contemplando/ a tutte cose interno». I temi trattati in questo ultimo saggio oltre ad illuminare ulteriormente gli argomenti affrontati nei capitoli precedenti, richiamano l'attenzione del lettore sul senso del ,tema magico' nella cultura moderna. Aspirare ad una conoscenza universale in grado di consentire all'uomo il controllo sulla natura, accomuna personaggi che ordinariamente vengono considerati agli antipodi. Tanto Francesco Bacon quanto Cartesio, infatti, per limitare l' esempio a due fra i più noti, concependo la scienza come potenza in grado di trasformare la natura in servizievole ancella, mostrano punti di contatto con il mago di Bruno, da lui stesso definito come sapiente che sa operare: «magus significat hominem sapientem cum virtute agendi».

Questo lavoro di Maurizio Cambi, di indubbia profondità ed erudizione, costituisce certamente un ottimo strumento di studio ed approfondimento per tutti coloro che si occupano di studi bruniani, così come dell'evoluzione e rielaborazione rinascimentale delle dottrine lulliane. Le indicazioni bibliografiche sono abbondanti, ma distribuite solo in nota, purtroppo manca infatti al volume una bibliografia generale.

Paolo Capitanucci

Un formulari i un registre del bisbe de València En Jaume d'Aragó (segle XIV). Edició a cura de Milagros CÁRCEL ORTÍ (Fonsts històriques valencianes, 17), València, Universitat 2005, 444 pp.

La meua ja llarga familiaritat amb manuscrits medievals (i suposo que si fossin d'una altra època, els resultat seria idèntic) m'ha conduït a la convicció que aquells llibres són sempre generosos i que tornen amb escreix la dedicació que hom hi esmerça. Algunes de les pàgines dedicades a exemplars diversos en l'article *Noves dades sobre manuscrits ,espirituals' d'Arnau de Vilanova* d'aquest mateix volum en podrien ésser prova, de la mateixa manera que ho és el llibre que ara ens ocupa.

En realitat, sota aquest títol, els manuscrits escorcollats són dos, tal com ens permet d'endevinar: el del formulari, actual exemplar de Barcelona, BC 1276, procedent de Saragossa, La Cogullada (47-52, i nota 182), i el del registre, actualment a València, Arxiu del Baró de Llaurí (53-55), ambdós segurament, encara que per camins i en temps diversos, procedents de l'Arxiu Diocesà de València, i amb un comú denominador: el bisbe de València Jaume d'Aragó, nét del rei Jaume II, fill de l'infant fra Pere d'Aragó (que després d'haver fet de rei mentre el nebot Pere III el Cerimoniós era personalment a restablir la sobirania damunt Sardenya, entrà en l'orde dels framenors): a base d'aquests ,mèrits', Jaume d'Aragó fou primer bisbe de Tortosa i des-

prés de València; en començar el Cisma d'Occident, cada una de les dues obediències el volgué tenir com a cardenal, la romana potser per atenció al pare, el capdavanter en la nostra Corona a favor de la proromana d'Urbà VIè; ell, però, només quan el rei li ho permeté, acceptà el capel de Climent VII i així es convertí en el primer cardenal de València: les dues parts d'aquest volum, el formulari i el registre ens fan passar davant els ulls els afers d'un bisbe de València en la dècada del 1370 i, amb més detall, uns quants mesos del 1372.

La gran diferència entre els dos llibres rau en el fet que, mentre el 'formulari' és en realitat un exemplar per a ús privat de l'escrivà, un autèntic 'llibre de feina', en el qual els materials no són aplegats de forma lògica o cronològica, sinó, 'tal com vénen' (la traducció catalana de l'*Epistola rei familiaris*, aleshores anomenada *Epistola de sant Bernat a la seva sor* (ff. 44-47), d'En Bernat de Castellambròs, és copiada de manera que parteix dos conjunts d'anotacions del formulari, cosa que converteix aquest no tant en un 'llibre de feina', ans encara en un 'llibre d'estar per casa', en el qual l'escrivà podia trobar, ben barrejadet, tot allò que li interessava per al seu treball i això engloba també aspectes personals i privats del senyor; té raó la professora Cárceles en dir que «aquesta particularitat el fa més valuós i és, fins ara, l'únic formulari episcopal del s. XIV que coneixem, no solament per a la Corona d'Aragó, ans també per a tot Espanya» (50).

El 'registre', en canvi, és allò que resta d'un autèntic 'regestrum' de la documentació oficial del bisbe de València, Jaume d'Aragó, ai las!, limitat a menys de mig any d'aquell pontificat, el dels mesos d'agost-desembre del 1372 (263-416). Així, doncs, el 'formulari' ens ha resultat més generós del que pensàvem, perquè ens ofereix més dades d'aquell pontificat valencià, però sobretot perquè segurament per primera vegada ens proporciona un 'llibre de feina (i d'estar per casa?)' d'un escrivà, aspecte aquest que resulta altament llèpol per a molts investigadors actuals. El 'registre', per la seva banda, conté, ultra la, diguem-ne, documentació normal en la cúria d'un bisbat, peces d'alta vàlua, tal com tractaré d'explicar de seguida.

En realitat, el llibre ens ofereix, després de la bibliografia (12-19), de la presentació dels dos originals (47-54), dels corresponents d'aquell bisbe (26-31; cfr. 249-260) i de les característiques diplomàtiques de la documentació episcopal (32-35), una agrupació temàtica de les lletres en vint-i-nou capítols (37-47), i el regest fet per l'autora tant de cent seixanta-tres documents salvats en el formulari (61-87) com dels dos-cents onze del registre (91-148).

La part principal del volum, transcripció dels dos originals, comença amb la taula del formulari (151-161), segueix amb les cent seixanta-tres mostres textuais (162-248) i s'acaba amb la reproducció completa de dos-cents quatre documents, aquests pertanyents, tal com ja hem dit, a la segona meitat del 1372 (263-416). Dues taules, la d'antropònims (417-431) i la de topònims (433-438) clouen el llibre. Enmig dels texts són reproduïdes dues pàgines, una de cada original (150 i 262).

Deu ésser elemental que la majoria dels documents d'un bisbe consisteixi en nomenaments de rectors o d'encarregats de parròquia i de beneficiats per a les esglésies i altars esparsos pel bisbat i aquest llibre ho confirma. Però la generositat de l'actual aplec rau en la quantitat d'altres dades que ens proporciona sobre extrems per a nosaltres impensables, com és ara el nombre de cristians captius en terres d'Islam que es passaven al mahometisme i, tornats a terres cristianes, demanaven d'ésser reintegrats en l'Església, tal com podem veure en pàg. 63, núm. 14, a 78/108, 80/119, 81/127, 129 i 130, 83/139 i 140, i 229/119; són molts més els captius que per a recobrar la llibertat havien de pidolar, amb l'aprovació del bisbe, l'almoïna dels fidels: 82/131-132, 84/143, 85/150, 153 i 154, 86/158, 159 i 160; 146/206, 205/73, 217/95, 232/127, 233/129, 234/131, 239/143, 242/150, 244/153 i 154, 246/158, 159 i 160 i 385/174. Esmentem un cas fora del comú: el d'un esclau gentil, fet cristià, que aspirava a la llibertat (222/108); i un altre fet, aparentment més llunyà, que ens afecta: en l'Almeria encara musulmana, no hi mancava un alfòndec amb església: allí, el 26 d'octubre del 1371, «in ecclesia catalanorum Almaria», fra Gregori, bisbe de Marrocs i del regne de Granada i legat per a tota l'Àfrica, administrava la tonsura clerical a un noi (359/135), que no degué ésser l'únic.

Un altre capítol ben assortit és el dels estudis i dels llibres: el bisbe donava permís a clergues de dedicar-se un quant temps a l'estudi, un o més anys; sovint només és esmentat el fet d'estudiar, de vegades consta el tema (és ben representat el dret canònic, en relació al qual s'ha d'assenyalar que un dels estudiants rep permís d'assistir durant dos anys a les lliçons explicades per Bonifaci Ferrer [encara no ,fra' en aquell moment] dins el palau episcopal de València: 64/23; un altre tema no gaire demanat era la música: 108/64; 285/28): 94/13, 96/19, 103/45, 106/55, 109/68, 113/82, 115/89, 121/111, 132/150, 135/162, 137/170, 200/63, 295/42, 309/67 i 68, 357/132, 359/137, 392/182 i 401/193. Consta, d'altra banda, que algunes parròquies anaven curtes de llibres: a la d'Oliva mancaven el llegendar dominical i el santoral (64/21 i 22); a Alzira, el llegendar dominical, el saltiri i la consueta (68/44, cf. 366/147); a València, Sant Salvador, el missal (106/56; cf. 270/12); a Canet, el responser dominical i santoral, en un sol volum, i el llegendar dominical i santoral en un altre volum (68/96, 190/46); i a les parròquies de Calp i de Teulada, fins i tot a la Seu de València (capella de santa Llúcia), mancaven llibres en general, sense especificar (144/199 i 348/173; 228/117; 95/15).

En aquest tema d'ensenyament i de llibres hi ha novetat en la parròquia de Xulella: el bisbe, en efecte, reptava el rector d'aquella població i li manava per escrit «quod infra unum mensem haberetis scolarem sive clericum, qui vobiscum cantaret, epistolam legeret et pueros edoceret» (290/34): i així sabem que la situació normal en les parròquies valencianes era que tinguessin un clergue o un estudiant (scolarem'), que, ultra ajudar el culte, fes de mestre de primeres lletres, començant, encara que el text no ho digui, pels rudiments del catecisme, escrits en lletres ben grosses; a Albaida, consta que hi havia escola de gramàtica (l·latina, no cal dir-ho: 127/136).

D'entre les parròquies foranes, en aquest volum destaca Gandia: hi ha crescut molt el nombre de cristians i el rector cercava reforços per a l'administració dels sagraments (199/62); la junta de la Confraria de la Mare de Déu havia elaborat uns estatuts nous i el bisbe els aprovava (180/34); d'altra banda, també devia créixer l'aljama dels jueus, perquè volien sinagoga nova i el bisbe recordava les limitacions legals dels dits edificis, confirmades en la recensió al llibre de Jaume Riera i Sans sobre les sinagogues dins aquesta secció (103/46, 105/52). De tant el tant algun jueu convers passava per València i calia ajudar-lo a obtenir almoina (237/139 i 140).

Enllà d'això, tenim notícies sobre fets diversos, que completen el quadre: el 1375 València havia estat afectada de pesta i el papa Gregori XI facilitava l'atenció als empestats (241/149); hi ha mostres de vida ermitana, tant femenina (193/52) com masculina (231/123); les abadesses de Santa Clara tant de València com de Xàtiva eren excomunicades per negar-se a contribuir a una talla manada pel papa (127/134 i 272/17); davant el Vicari General una esposa acceptava vida de castedat perquè l'espòs volia entrar a la Cartoixa de Porta Coeli (112/79; 294/39) i el dit Vicari General ho comunicava al prior de la cartoixa (316/79). No sembla, però, que els copistes fossin molt amatents a tenir els registres al dia, car entre la documentació dels primers 1370 s'esmunyí una de les declaracions solemnes, amb què començava el Cisma d'Occident, del 1378 (177/31 i 225/112). En aquest mateix volum, a la secció de *Notes i documents*, un d'aquests és dedicat a la sentència de Jaume d'Aragó sobre el dissortat beguí empordanès, acusat d'heretgia, Jaume Just i l'Hospital dels Beguins (98/27 i 279/284): hi remeto.

No manquen, finalment, les notícies sobre membres diversos de la família del bisbe-cardenal, comtes de Prades i coneguts per aquest cognom: 67/39; 184/39; 187/42; 385/175; també sabem que els Marc, concretament Pere Marc, ja s'havien afincat a Beniarjó: 202/67; 277/23.

En començar em permetia de manifestar la meua convicció que els manuscrits són sempre generosos, generositat de la qual participa la prof. Cárnel per haver acceptat aquesta feina i (malgrat les faltes de llatí) la Universitat de València per l'excel·lent presentació: grans mercès!

Els llibres de comptes de la batllia de Morvedre a la fi del segle XIV. Edició a cura d'Aureli SILVESTRE ROMERO (Fonts Històriques Valencianes, 15), València, Universitat 2004, 172 pp.

El batlle era l'executor de la legalitat reial durant els segles en què existí el Regne de València i els registres de les seves actuacions, tant si es tractava del Batlle General com dels batlles de cada una de les viles reials, es troben en l'ARV, *Mestre Racional*: són 11.603 llibres i 53.700 pergamins, en els quals hom pot trobar dades sobre «el terç delme, el fons dels justícies criminal, civil, dels tres-cents sous i locals; els comptes de la mostassafia, el dret d'amortització, les dades de tresoreria de les diferents governacions, el dret del morabati i els altres drets reials» (19).

Morvedre era vila reial i són quaranta-vuit els registres de la seva batllia entre el 1382 i el 1500 (19-20), el primer dels quals, amb la signatura 3985 conté els comptes dels anys 1382-1386, ací transcrits després que l'editor ens hagi recordat què era la institució del ,batlle' o executor de la legalitat reial tant per a tot el regne (Batlle General) com per a les diverses viles reials, i la documentació sobre el dit oficial en l'ARV.

Ací són documentades aquelles actuacions de l'autoritat reial delegada al batlle del lloc, que tenien repercussió econòmica i per això cada un dels quaderns que resumeixen entrades i eixides de diner reial de tot un any tenen dues parts ben definides, una de més senzilla per a les entrades, extremadament senzilla, car es limitava a consignar les quantitats rebudes en concepte de lloguer ,de les rendes i drets del senyor rei' a qui en donava més, normalment un jueu que es deia Jafudà Legem, i les que cada any donaven al rei tant la ,universitat de la vila de Morvedre' com l'aljama dels jueus de la mateixa població o alguna altra entrada escadussera, com el sou que pagava la dona «que es feia scriure per fembra pública» (30).

Les eixides, en canvi, eren més variades car reflectien totes les inversions realitzades en béns de directa titularitat reial, com podia ésser un molí o un bany públic. L'anàlisi o estudi d'aquestes anotacions podrien ésser importants per al coneixement de la situació de l'erari reial, car hom es pot preguntar per què a Morvedre s'ha de reparar directament un molí: no havia estat possible de llogar-lo? O per què calia reparar-lo? Havia estat anys inactiu?

En aquest cas m'he preguntat si el text ofert és prou fidel: en posaré dos exemples:

«Primerament, reebí de Jafudà Legem, juheu de la dita vila, al qual per mi axí com a batle desús dit en públich encant, axí com a més donant, totes les rendes e drets pertanyents al dit senyor rey en la dita vila e en son terme; e n l'any present foren venudes...» (29).

Segurament caldria haver transcrit així:

«Primerament, reebí de Jafudà Legem, juheu de la dita vila, al qual per mi, axí com a batle desús dit, en públich encant axí com a més donant, totes les rendes e drets pertanyents al dit senyor rey en la dita vila e en son terme, en l'any present foren venudes...».

Després he trobat almenys tres vegades aquesta frase:

«...e tal que no tenia prou ares...» (dues vegades en la pàgina 35 i una almenys en la 36).

Crec que la transcripció hauria de dir:

«... e tal que no tenia prou a res...», és a dir: «no servia per a res».

El darrer quadern és en molts punts divers dels anteriors, ni que només sigui perquè fou presentat el 1399, tretze anys després de l'immediat anterior, i englobava els comptes del dit

batlle Bonafonat de Sant Feliu, des del gener del 1391 al 28 de maig del 1396, en què morí (155); i entre aquells anys hi havia hagut el cèlebre ‚pogrom‘ del 1391 contra els jueus; i els de Morvedre, per indicació del rei, havien estat protegits dins el castell, però havien hagut de pagar «lo salari de mig any de les guaytes del dit castell», servei que els costà mil setanta sous (121); també ho serien els de València, protegits per vuit guaites durant tot un any, que cobraren dos mil dos-cents sous (133; cf. 138, 143, 151, 155); el 1395, de més a més, les rendes resultaren afectades «per ocasió de les morts qui eren en la terra» (126), ja que molts dels drets reials no trobaren arrendador i per això les anotacions d'entrades menudes, cobrades directament en espècie i no pas en diners equivalents, es multipliquen en aquestes pàgines. D'altra banda, l'encant de subhasta global de rendes i drets reials ja no fou guanyat per un jueu com en els anys i quaderns anteriors, ans per «en Francesch de Monçó, notari» (117).

Les dues darreres pàgines del darrer fascicle contenen la liquidació dels comptes de Bonafonat de Sant Feliu, signada pel mestre racional de Martí l'Humà, Pere d'Artés (155-156).

Veig repetit el verb ‚accitar‘ (145, líns. última i terça del final: ‚accitats‘), quan sembla que hauria d'ésser ‚actitar‘ i, doncs, ‚actitats‘.

Al final hi ha taules onomàstica (157-163) i toponímica (165-167).

El curador de l'edició i la Universitat de València ens han posat a l'abast de la mà doble informació, que cal agrair sincerament: d'una banda sabem com el fisc reial requeria damunt una vila directament senyorejada pel rei; de l'altra som informats de com foren salvats els jueus de l'aljama de Morvedre (i almenys alguns de València) en el deplorable pogrom del 1391: acollint-los en el castell i posant-los guardes, que les dues aljames acollides hagueren de pagar.

Josep Perarnau

Ramon SOLER, *Doctrina compendiosa. Francesc Eiximenis discutint ètica professional amb els jurats de València. Per un anònim, potsar Ramon Soler, l'any 1396*. Edició a cura de Curt WITTLIN (Col·lecció Bàsica, 9), Paiporta, Editorial Denes 2006, 152 pp.

Francesc EIXIMENIS, *Llibres, mestres i sermons*. Antologia de textos a cura de David GUIXERAS i Xavier RENEDO. Estudi introductor de Xavier RENEDO (Biblioteca Barcino, 2), Barcelona, Editorial Barcino 2005, 268 pp.

Presentem dos títols on figura d'alguna manera com a autor Francesc Eiximenis, no pas pel fet de tenir en comú el dit nom, ans perquè són mostra de l'interès que l'obra del framenor gironí segueix suscitant en els nostres àmbits universitaris, més enllà de la comprensible voluntat gironina de fer conèixer una pròpia glòria, ai las!, possiblement més reconeguda que coneguda.

I començaré per la *Doctrina compendiosa*, perquè l'amic Curt Wittlin ha tingut la valentia, per no dir la gosadia, d'encapçalar-la no pas amb el nom del mestre venerat, ans amb el d'un jurat en cap de la Ciutat de València: i ho faré d'aquella manera amb què s'encetaven les ‚disputaciones‘ en les universitats, en les quals estudià el mestre framenor i en les solemnes i còsmiques disputes, en les quals almenys hauria assistit, si ja no intervingut qualche vegada, això és, amb un «videtur quod non»: el recompte que Josep Hernando acaba de donar-nos d'exemplars d'obres d'Eiximenis en inventaris ‚post mortem‘ de barcelonins del segle XV («ATCA». XXVI (2007), 401), ens permet de saber que els protocols notariais actualment conservats informen de l'existència de catorze exemplars del text esmentat, quatre dels quals l'atribueixen explícitament a Francesc Eiximenis, un trenta per cent; tot seguit, també ens podem informar del detall que els exemplars del *Llibre dels àngels*, documentats en els mateixos protocols notariais, puguen a la seixantena (seixanta-un, si no m'he descomptat), només tres dels quals són atribuïts a ell: un cinc per cent. És massa fàcil treure'n la conclusió, evidentment sofística, que la *Doctrina compendiosa* seria obra sis vegades més autènticament atribuïble i atribuïda a Eiximenis que el *Llibre dels àngels*. L'autèntica conclusió seria la que, almenys en aquest cas, l'estadís-

tica només ens pot proporcionar la veritat en temes d'estadística, no pas en els d'història literària fàctica (si hi ha dos pollastres per a dos homes, toca un pollastre per a cada home, encara que, si es tracta d'un pobre i un ric, la realitat autèntica no coincideixi amb l'estadística).

Això no obstant, l'autor, seguint «la pista dels trets redaccionals, costums d'escriure deguts a la formació escolar», arriba «a la hipòtesi que l'autor de la *Doctrina* era laic, jurista, connectat amb l'Ajuntament de València» (13).

Un primer argument es basa en una anàlisi de les fonts escrites utilitzades per a demostrar la necessitat d'actuar amb justícia, fins i tot envers els capitans de lladres, font que per a Eiximenis hauria estat Joan de Gal·les i que per a l'autor de la *Doctrina* hauria estat Albertano da Brescia, d'on deriva la doble conclusió que «el *Regiment* i la *Doctrina* no tenen el mateix autor» i que el d'aquesta «es deixa influir més, quant al lèxic, per la seua font... i usa una llengua més moderna» (15-18); també arriba a la conclusió que «l'extensió de les obres era l'única faceta de fra Francesc que no agradava a l'autor de la *Doctrina*» (21).

Qui era aquest ,nou' autor?: el jurat en cap de la ciutat de València que hauria estat prou valent i agosarat per a presentar a la cara del mateix rei Joan I i de la reina Violant el *Memorial de greuges* de la capital del Regne demanant foc nou en la cort del sobirà, on un dels inculpatos, nominalment o no, era el mateix Bernat Metge; la gosadia valgué al jurat en cap la detenció i empresonament immediats, però també la presidència de la comissió del procés contra els oficials reials immediatament després de mort el rei Joan: «aquest autor, propose, era el jurista, jurat i ambaixador de València, Ramon Soler» (27), el qual a la presó hauria tingut, el 1396, temps per a recordar, reelaborar i qui sap si fins i tot escriure, el seu diàleg, que seria «anterior, una mica, a l'*Apologia* i, de tres anys, al *Somni*» de Bernat Metge; Soler, així, hauria estat l'autor del «primer diàleg filosòfic modern a la Península Ibèrica» (27), diàleg en el qual l'autor hauria refet una o unes converses amb Eiximenis i hauria «donat al frare el paper de protagonista i... preferit l'anonimat» (21).

Segueixen unes pàgines que no sols exposen, sembla, la metodologia d'una edició d'un text ,valencià' (27-33), ans encara ens fan saber que l'any 1929 en la col·lecció «Els Nostres Clàssics» el pare Martí de Barcelona hauria preparat l'edició de la *Doctrina compendiosa* «en valencià modern» (29): n'eren conscients el P. Martí i el venerat senyor Josep M. de Casacuberta, que en fou l'editor? I no deixa de sobtar l'existència d'un text ,valencià', quan «set manuscrits de la *Doctrina* es conserven al nord dels Països Catalans i es mencionen còpies, avui perdudes a Perpinyà i a Poblet [i els catorze barcelonins] (també a Mallorca); a València no n'hi ha cap» (26): aquells almenys set copistes catalans s'imposaren l'obligació de transcriure i, doncs, deixar-nos, un text ,valencià'? Veig en els llavis de l'amic Wittlin un incipient somriure davant aquestes preguntes.

Considero que, malgrat allò que diuen els manuscrits barcelonins, l'atribució de la *Doctrina compendiosa* al jurat en cap del Consell municipal de la Ciutat de València, Ramon Soler, ha d'ésser presa en consideració, de la mateixa manera que l'amic Curt Wittlin ha d'ésser cordialment remerciat per aquesta edició tan digna.

* * *

Nacionals i estrangers, tothom es queixa del fet que a hores d'ara encara no tinguem cap edició crítica no sols de les *Opera Omnia* de Francesc Eiximenis, ans ni tan sols una edició fiable ni de tota la seva obra ni de la que més interessa, que és *Lo crestià*. Mentrestant ens hem d'anar servint del volum del prof. Albert Hauf, que aplegà per a les «Cent millors obres de la literatura Catalana» aquells capítols de l',obrada', que li semblaren més indispensables per a un coneixement a l'abast de tota la societat.

Per al framenor gironí dedicar-se a l'estudi previ i a la feina de redactar *Lo crestià* i els seus altres llibres representà un problema que havia estat fortament debatut dins l'orde de framenors, el de la dedicació professional a l'estudi; per això els editors intenten «presentar el punt dolç d'equilibri que va intentar trobar Eiximenis entre la ciència i la pietat cristiana» (20).

Els professors David Guixeras i Xavier Renedo han seguit un camí semblant i complementari alhora del del prof. Hauf: semblant perquè han posat a les mans dels possibles lectors no pas una obra completa del polígraf gironí, ans una tria de capítols o de fragments.

Els, en efecte, han aplegat i posen ací a disposició dels lectors els fragments, sobretot dels *Terç* i *Dotzè del Crestià*, del *Llibre de les dones* i del *Llibre dels àngels*, que contenen «les idees del menoret gironí sobre l'educació i la cultura» (7), facilitant d'aquesta manera al possible lector el coneixement directe de les afirmacions del mestre framenor. L'estudi introductori emmarca els fragments eiximenians en la valoració d'ambdós temes en autors medievals. El cos del llibre és precedit per unes pàgines que resumeixen la biografia i presenten les obres principals del polígraf gironí, de les quals han estat extrets els fragments del present conjunt.

El nucli temàtic és exposat a base de fragments de mestre Eiximenis reunits en quatre apartats, cada un dels quals presenta una explicació inicial i el grup dels corresponents extrets d'Eiximenis: la primera secció porta per títol *Del Paradís a les ciutats* (13-66); segueix el dedicat a *L'educació a la llar* (67-142); el títol de la terça és *Educació i societat* (143-208) i la quarta finalment s'intitula *L'educació a l'escola* (209-244). El llibre es completa amb la bibliografia (245-251) i glossari dels mots dels texts eiximenians que o ja no s'usen o han desplaçat llur sentit —després que la majoria de notes a peu de pàgina coincideixen en idèntica finalitat pedagògica— (243-265).

La lectura de les introduccions i explicacions ens esbossen un idèntikit del framenor gironí, clarament partidari de les formes de vida urbana, entre les quals hi ha la cultura literària com a bé comú de tota una societat, que cada dia va més a escola i, també cada dia més, és escolaritzat en ,romanç', que entre nosaltres és exclusivament en català; per això durant aquell segle (1280-1380) Lluïl·li escriu el *Llibre de contemplació* i Francesc Eiximenis, *Lo crestià*, i a l'altre extrem, els comerciants les seves lletres de mercaderia, passant pels escriptors i notaris que escriuen en català les actes municipals o els *Testaments dels consellers*. Eiximenis sap descriure aquella necessitat social de ,saber de lletra' i justificar-la; i el llibre de Guiteras-Renedo posa en safata a l'abast del lector actual les seves percepcions socials i els raonaments amb què les eleva a fet de civilització.

Josep Perarnau

Stefano Maria CINGOLANI, *Bernat Metge. Lo somni. Edició crítica* (Els Nostres Clàssics), Barcelona, Editorial Barcino 2006, 302 pp.

Vet-aquí l'edició crítica de *Lo Somni*, que Cingolani havia promès en una obra en el seu moment ja comentada en aquest anuari (cf. «ATCA», 22 [2003], 778-781). Aquella obra, escrita el mateix moment que Cingolani ultimava l'edició crítica, és el pròleg veritable d'aquesta, perquè les pàgines introductòries del volum, en la part que van des de la 13 a la 105, són un resum i només ocasionalment un complement del que ja quedava dit en el llibre anterior de Cingolani sobre Metge.

Moltes de les coses dites aleshores necessitaven una verificació, una confirmació o una prova. Cingolani les aporta ara. Començarem fixant-nos en els criteris referents a la crítica del text adoptats i exposats amb tot detall per l'autor. En aquesta matèria, Cingolani s'ha decidit per innovar. Les edicions anteriors de *Lo Somni* (Miquel i Planas, Casacuberta, Riquer, Badia) havien pres com a text base el ms. de la Universitat de Barcelona (U), complet, però potser el més modern i manipulat des del punt de vista de la llengua. Cingolani pren com a base el ms. de l'Ateneu Barcelonès (A), que conté algunes llacunes, bo i essent el més acostat a l'original. L'existència d'un arquetip es dedueix per la tradició d'una sèrie d'errors que presenten tots els mss. L'arquetip es bifurca en dues famílies: *U* (ms. 17 de la BU) i *OAP* (mss. BC 831, Ateneu Barcelonès 3, BNF esp. 305); dins la segona, *AP* es configura com una subfamília. Cingolani estudia i discuteix detalladament les característiques de les dues famílies, per tal d'arribar a

poder establir amb convicció l'*stemma* bipartit, dins el qual s'aprecia la subfamília formada pels manuscrits referits. Finalment l'opció per a prendre com a text base el ms. A es deu a tres motius: «A presenta, en general, un estat de la llengua —de la grafia, de la morfologia i de la sintaxi— més arcaic, més llatinitzant i més proper a les fonts» (p. 119).

L'ecclòtica de Cingolani és neolachmaniana, és a dir, no mecànica. Ha arribat a aquesta conclusió gràcies a l'estudi de les fonts, del qual parlarem més avall. Cingolani erigeix en criteri d'edició la fidelitat als models textuals: quan hi ha varietat de lliçons, tria aquella que correspon més fidelment a una citació identificada. La llatinitat lèxica i sintàctica és un altre criteri per l'elecció de variants (i, en aquest aspecte, demostra la superioritat de la subfamília AP davant U). Sobre la preferència a favor d'una lliçó arcaica contra una d'actualitzada, no cal insistir-hi.

Per aquest sol fet, l'edició de Cingolani ja valia la pena que fos empresa, perquè no s'ha tractat d'un refregit amb quatre retocs ocasionals, sinó d'un replantejament a fons del problema. Cingolani ha obviat de presentar en aquesta edició un estudi del medi on prosperaren les còpies de l'obra decisiva de Bernat Metge, estudi que probablement li hauria fornit pistes per a entendre alguns dels fenòmens de la tradició del text. Tanmateix l'exposició molt meditada de l'ecclòtica que utilitza i el treball sobre les fonts medicianes constitueixen un bon punt de partida per a l'estudi de la recepció textual de *Lo somni*, inseparable, a parer nostre, de la recepció de l'obra en un sentit cultural més ampli.

Seguint el que ja havia dit en el seu estudi anterior, Cingolani presenta novament els resultats obtinguts en l'estudi de les fonts de *Lo somni*, amb l'avantatge que ara el text íntegre d'aquestes es publica en aparat específic. Cingolani recull les fonts directes (directament traduïdes) i les meres al·lusions, sempre que el seu origen sigui del tot inequívoc, distingint així unes fonts indirectes. Com a resultat, i per a fer-ho curt, tenim un Metge molt més ciceronià i petrarquià, sense que es pugui dir si és Ciceró qui portà Metge a Petrarca o si fou a l'inrevés. I encara més llegit que no semblava.

Tot això ja havia estat dit. Ara Cingolani sorprèn per la radicalitat amb què s'ha pres algunes de les seves conclusions anteriors. Elevar a criteri crític la voluntat estilística de la llatinitat de Metge és un pas irreversible per al coneixement de l'escriptor. Perquè fins avui, i que nosaltres sapiguem, no s'han menat estudis sobre el llatí de Metge, ni la seva evolució —si n'hi hagué—, ni estudis comparatius entre el llatí de Metge i el d'altres secretaris o funcionaris reials, i escauria almenys de fer una comparació en aquesta matèria entre Metge i Sirvent. Cap on anava el llatí de Metge? En qui s'inspirava? Quins eren els seus models? La voluntat de depuració lingüística influïda pel llatí només es pot remarcar en *Lo Somni*? Aleshores ens trobaríem amb un cas de consciència estilística prou interessant: la d'un escriptor que intenta aplicar al vulgar els procediments d'un llatí depurat, clàssic? Si purificava la seva prosa amb el recurs a l'estilística del llatí —encara que només fos gramatical—, aquesta tècnica només la podem constatar en l'obra escrita per Metge en català? Vet-aquí un camp d'estudi obert, que, si hem de jutjar pels avantatges aportats en l'edició crítica que comentem, pot contenir sorpreses ulteriors.

En un altre ordre de coses, Cingolani diu que el *Valter e Griselda* de Metge «representa un gran pas endavant pel que fa a models, perquè suposa la introducció de la veritable novetat cultural del segle, del tot necessària per arribar a l'*Apologia* i a *Lo Somni*: Petrarca» (24). I en un altre lloc, parlant del *Llibre de Fortuna e Prudència*, no té cap empatx a dir que Metge «ha operat de bon començament una altra manipulació de les seves fonts, transformant la filosofia, que alligona en tant que posseïdora de veritats eternes, en la prudència, directora de les capacitats ètiques: davallam, doncs, d'una dimensió transcendent i teològica en una altra d'immanent i ètica, i canviem d'objecte d'investigació per passar de Déu a l'home... Aquesta substitució de plantejaments absoluts per uns altres de més relatius és un clar preludi de l'operació que Metge practica en *Lo Somni*» (23).

Voluntat de llatinitat (depurada) com a model lingüístic, voluntat de transformar la filosofia de les Escoles en un tipus d'investigació ètica, amb tot el que això comporta (interès per a la història, la literatura, la poesia, els mites, l'observació sociològica, les matèries polítiques,

etc.) són característiques de l'humanisme, avui admeses arreu. A desgrat de la qual cosa, Cingolani roman aferrat al criteri que *Lo Somni* es pot i s'ha de reconduir «al terreny de la reflexió ètica i humana i no pas humanista» (38). El que sorprèn és la precisió. Ja he dit abans que no em consta que tinguem una idea gaire exacta del capteniment personal de Metge davant el llatí com a llengua que en el seu temps es renova per obra i gràcia dels humanistes, i com a instrument per a enfortir o simplement renovar el vulgar, per al qual ell opta per escriure per les raons que Cingolani coneix i exposa, encara que a parer nostre, com veurem, no té en compte un aspecte essencial. Tot el que ha estudiat i documentat Cingolani porta a definir un intel·lectual de primera línia, del qual, però, no es pot 'dir' que sigui humanista. No hi fa res que es mogui en l'òrbita de Petrarca i que ell en sigui l'introduïdor en les lletres hispàniques, no hi fa res que tingui coincidències amb el que després serà qualificat com la filosofia de l'humanisme. No hi fa res. No es pot dir que sigui humanista, és i resta un medieval. Un gran medieval, però no un humanista. Ni tan sols un filohumanista o un protohumanista, com havia proposat Joan Fuster, amb molt menys informació que la que avui tenim a disposició gràcies precisament a Cingolani. Creiem que aquí hi ha quelcom que no lliga.

És perfectament clar qui i quan va posar el 'divieto' de considerar Metge un humanista. És perfectament clar que aquell 'divieto' no partia d'una anàlisi de fets culturals o literaris, sinó que es presentava principalment com una crítica a una idea anterior, que tampoc no havia partit de la corresponent anàlisi, encara que no reposava sobre el no-res total. El 'divieto' afectava la 'camarilla' Sirvent-Guitard i, per extensió, la Cancelleria en pes —s'entén la Cancelleria del pas del segle XIV al XV—, aquella a propòsit de la qual Martí de Riquer havia escrit: «Hem dit que en començar la novena dècada del segle XIV —vers el 1382— als documents de la Cancelleria apareix un estil nou, que podem anomenar clàssic en el sentit estricte, si no volem anomenar-lo humanístic» (cf. *Història de la Literatura Catalana*, vol 2, Barcelona, Ariel 1964, 354). Així, exclòs que a Catalunya hi hagués un fum d'humanisme precoç, l'època medieval (deu segles d'uniformitat) es perllongava fins als llatínistes de ben entrada la segona meitat del segle XV.

Aquesta tesi, un pur constructe cultural, obviava la definició d'una Edat Mitjana prou complexa perquè pogués abrigar gent prou distinta, i limitava l'humanisme a un sol dels seus aspectes: el filològic. En el cas de Catalunya, n'obviava un altre: L'esforç que havia fet l'Estat catalano-aragonès per arromancar els coneixements i la cultura del seu temps, amb un esperit profundament renovador, que només per badada no s'ha tingut suficientment en compte en la història de la liquidació precoç del nostre feudalisme. La temàtica insinuada per Riquer a propòsit de la formalització i la unificació de la llengua en els ambients de la Cancelleria —és a dir, del rei—, ha estat repetida ara i adés, però no s'ha treballat a fons. Al capdavant, no hi ha història innocent, i tot té el seu sentit. Ara no és el moment de demostrar que la fixació d'una gran llengua de cancelleria és una tasca d'Estat, a la qual el nostre país no es va sostreure, perquè l'envergadura que va prendre en l'escenari històric del seu temps no li ho hauria permès. La qüestió essencial és veure quan, com i amb quines finalitats comença, com es renova, quins impulsos rep en el seu trajecte, amb quins materials treballa, quin és el pes de l'obra morta que arrossega i quins són els estímuls que rep, assimila o rebutja al llarg de la seva trajectòria, i quines són les causes que van precipitar el seu desenllaç. Aquest camí el vam fer els catalanoaragonesos i altres nacionalitats; es va fer a Espanya i a Itàlia i, per tant, conté moltes diferències. Això és el que cal estudiar abans de dictaminar sobre el que no ha estat investigat a fons.

Cingolani descobreix un Bernat Metge molt més complex que no s'havia vist fins ara, molt més amarat de textos i cultura clàssica, més literat que mai. Però el considera un cas aïllat, sense tenir en compte que l'aïllament de Metge no es deu només a l'altura i a l'excepcionalitat del personatge, sinó sobretot al fet que el fons sobre el qual destaca és buit perquè no ha estat prou moblat. El dia d'avui hi ha prou més testimonis i coneixements sobre la difusió dels llibres dels clàssics entre la classe mitjana de Catalunya, i Cingolani en cita un d'espectacular. Repeteixo que els estudis sobre l'evolució de l'*ars dictandi* a Catalunya són a les beceroles. Comencem de tenir edicions dels humanistes de finals del s. XV (Jeroni Pau, Joan Margarit),

però no hem editat mai un bon grapat de documents en llatí (llevat de dues correspondències privades) del temps en què, segons Riquer, a la Cancelleria s'hi aprecien aures de renovació. En realitat, tampoc no tenim quadres prou elaborats de les carreres que van fer a la Cancilleria els principals secretaris i protonotaris que es van dedicar a escriure, traduir o encarregar llibres, i figuren ara en un o altre apartat de la història de la nostra literatura medieval. I, a més, hi ha una qüestió que ens sembla essencial: Si en aquest país les ordres eren d'arromancar els coneixements ja des del principi del segle XIV, potser hauríem d'entendre que la nostra reacció històrica —tardana— a l'aspecte purament filològic de l'humanisme era deutora de l'esforç i la decisió amb què el país havia escomès la promoció de la llengua vulgar com a vehicle no d'entreteniment, sinó del coneixement i la ciència, en el sentit més dilatat de la paraula. Cingolani entreveu el fet, quan diu que Metge opta pel vulgar en atenció al públic que buscava. En el moment de l'aparició i la glorificació de Petrarca, el nostre país duia una embranzida cultural consistent, amb el català com a proa lingüística. L'embranzida no era la d'Itàlia, és cert, i per això era la catalana. Quan Cingolani accepta que Metge s'ha convertit a aquell tipus de filosofia que serà l'habitual en els humanistes que han filosofat, quan aprecia la seva atenció a una llatinitat depurada, quan el veu com a home interessat en les qüestions històriques típiques dels humanistes, fins al punt d'atribuir-li l'autoria del discurs del rei Martí a les Corts de Perpinyà, hom esperaria que el personatge fos posat en relació amb el món humanístic, almenys amb el món Petrarquesc, amb pertinència. Però no. Ni tan sols a títol d'hipòtesi i assenyalant les llacunes que encara són mal conegudes com a mesura de precaució. Contra les expectatives més raonables, el 'divieto' funciona amb regularitat, i així hom llegeix sense creure-s'ho que Metge és un humanista que no ho és.

Si hom prescindeix d'aquest 'non sens', la lectura del llibre és molt profitosa. Hom es troba immers de ple en l'atmosfera del primer humanisme, del petrarquisme avinyonès, d'un món naixent empeltat i impregnat de les essències del món anterior, encara robustes i que només s'aniran dissolent amb el pas dels anys. La descoberta de Cingolani de noves fonts ciceronianes en *Lo somni* ens han cridat particularment l'atenció; a aquest aspecte i a la definició pròpiament literària que fa Cingolani del nostre primer prosista antic esperem dedicar-hi algun lleure amb més detall. Perquè configuren l'element de novetat en un món on la gaia ciència encara era apreciada, com tantes altres coses relativament velles: un món on el nou i el vell estan en una relació que costarà de definir bé en tots els seus aspectes. I a la qual Cingolani ha fet aportacions decisives.

No dubtem que l'edició crítica de *Lo Somni* de Cingolani és la millor contribució que fins avui ha fet l'autor al coneixement de Metge. Les reserves que hem exposat, més sobre un ambient que no pas, esperem, sobre les conviccions últimes de l'autor, no són de cap manera un judici pejoratiu sobre el treball dut a terme. Al capdavant les coses sempre són molt més importants que les paraules, i l'esboç de la figura de Metge que ha traçat Cingolani s'assembla tant a l'esboç que ell mateix faria d'algun humanista italià del XV, que no val la pena d'amoinar-s'hi. Les coses aniran caient pel seu propi pes.

Jaume de Puig i Oliver

San Vicente FERRER, *Sermonario de Perugia*. (*Convento dei Domenicani mss. 477*). Introducció, edició y notas a cargo de Francisco M. GIMENO BLAY y Mª Luz MANDINGORRA LLAVATA. Traducción castellana a cargo de Daniel GOZALBO GIMENO con la colaboración de Rebeca SÁNCHEZ ROMERO (Colección Sant Vicent Ferrer, s.n.), València, Ajuntament 2006, 654 pp. Edició acompanyada de la reproducció del manuscrit de Perugia en petit volum independent, sense portada ni cloenda pròpies.

En la transmissió textual dels sermons de sant Vicent Ferrer es donà un fet digne d'ésser tingut en compte: les dues setmanes centrals del març del 1404, en efecte, a Friburg de Suïss-

sa, un framenor que no formava part de la comitiva de mestre Ferrer, el també mestre en teologia, Friedrich von Amberg, escrivia unes seves ‚reportationes‘ dels sermons predicats per aquell ‚preguere‘ que atreia tantes multituds, i les deixava en la biblioteca del seu convent, on tothora es troben.

Només un parell d'anys més tard, cap al final del 1406, el grup que acompanyava el predicador i cal suposar que almenys amb la seva aquiescència, començà d'aplegar en un volum unes prèdiques que feia ja set anys que s'anaven repetint d'acord amb el curs del temps litúrgic: ho diu una breu nota inicial escrita amb la mateixa lletra de tot el llibre de Perugia, que, si no és autògrafa, deu ésser almenys dictada per mestre Vicent:

«Post quam per diuersas nostri ordinis prouincias septem annis continuis discurrissem continue predicando et nichil inde scribendo, tandem in fine septimi anni, qui fuit .1406.(?) annus gratie, incepti breuiter scribere que sequuntur» (f. 1v).

El resultat de la dita escriptura ‚breviter‘ és l'actual volum manuscrit conservat a Perugia, San Domenico, ms. 477 (salvat, per dir-ho així, de la voracitat de l'Estat Italià en apropiari-se dels manuscrits del dit convent per a la biblioteca pública de la Ciutat, perquè no es conservava a la ‚libreria/biblioteca‘ ans a la sagristia, en qualitat de relíquia de sant Vicent Ferrer), en el qual la qualitat de ‚breviter‘ hi és completa en grau triple, començant pel final, on els darrers folis conserven una colla d'anotacions temàtiques, destinades a ajudar el predicador tant a l'hora de fer el sermó com a l'hora de prendre els corresponents apunts: *De Trinitate personarum in Deo*; *De incarnatione Filii Dei*; *De mutatione sabbati*; *De mutatione sacrificiorum et Eucharistiae*; *De adventu Messie preterito*; *De cessatione Legis mosaice*; *De imperfectione Legis mosaice*; *De necessitate et utilitate baptismi*; i *Argumenta anticristianorum contra nos* (621-641).

En un segon pas (563-619), els materials que ja coneixem i tants d'altres, prenen la forma d'esquemes de sermons, amb els punts principals del seu desplegament, que, però, no tenien la configuració de sermó, ans podrien servir per a qualsevol altra forma d'exposició, com la d'un curs o d'una lliçó magistral. Normalment comencen amb la paraula ‚Nota‘. Són les peces que val del núm. 431 al 476.

I així arribem a al pas terç, que és aquell, en el qual les anteriorss ‚notes‘ són presidides per les característiques del sermó, sobretot la d'ésser encapçalades per una frase bíblica, entorn a la qual se suposa que girarà tota l'estructura de la prèdica: són quatre-cents vint-i-nou esquemes, que ocupen la part principal del volum (43-551).

He d'afegir només que entre les parts primera (o terça, segons per on comencem) i la segona, concretament entre les pàgines 552-562, tenim transcripció i traducció de la lletra de mestre Vicent a Benet XIII, *De tempore Anticristi et fine mundi*, datada a Alcanyís el 27 de juliol del 1412; aquest, diguem-ne tascó, entre les parts primera i segona, té importància més que purament cronològica, car ens certifica que sis anys després d'haver començat el volum ara de Perugia, havia arribat a aquest punt i que tot allò que segueix fou copiat en temps posterior.

L'edició que ara presentem als possibles lectors conté i per partida doble (o triple) els tres graus de texts que acabem de diferenciar: i dic per partida doble (o triple) perquè la tenim en la reproducció fotogràfica del volum original embolcallat en una enquadernació que vol reproduir la medieval en tots els seus detalls i que, sobretot, proporciona l'avantatge de poder controlar el text de l'edició amb el del manuscrit; tenim, doncs, en primer lloc la reproducció fotogràfica del text original; en segon, la seva transcripció evidentment en llatí; i, en terç, la traducció al castellà, que no sé si aportarà gaire res a una edició evidentment destinada a estudiosos, per no dir a especialistes.

Cal, doncs, fixar-nos en l'element segon, el de la transcripció de l'original llatí. I sobre aquest punt, cal dir, d'entrada, que els responsables de l'edició han fet un treball que els ha d'ésser agraït i lloat, ni que només fos per què cap dels qui en temps anterior s'havien ocupat d'aquells esquemes o només n'havien donada alguna mostra (H. D. Fagès) o, un servidor mateix, només n'havia reproduït alguns (en el volum XVIII d'«ATCA»), perquè «no havent

intentat mai en aquest meu estudi publicar tots els esquemes de Perusa, ans només aquells que no han passat a sermons posteriors» (*ibid.*, 158-159), només hi havien d'ésser transcrits quan l'esquema de Perusa era l'única cosa que teníem d'un sermó de mestre Vicent, no, en canvi, quan els manuscrits o les edicions dels segles XV-XVI ens havien fet arribar tot el desplegament complet de l'esquema en forma de sermó; en altres paraules i, dit en plata, només hi havien de figurar els esquemes ‚a falta de millor’. Per això, si de cada un dels esquemes de Perusa els editors fan constar (detall que els agraeixo) pàgina i número on cada un consta en la meua *Aportació a un inventari de sermons de sant Vicent Ferrer: temes bíblics, títols i divisions esquemàtiques*, del citat volum d'«ATCA», de molts, en canvi no poden fer constar que un servidor n'he donat el text.

Els editors, doncs, ens proporcionen en completesa un text realment important que permet de refer l'iter' dels sermons de mestre Vicent Ferrer, com si diguéssim la darrera etapa abans d'arribar a la situació final que seran les sèries de temporades senceres o d'unitats cronològiques o de viatges com els manuscrits de la Seu de València (*Quaresma* de 1412), o de l'anada a Castella (Col·legi del Patriarca de València), o del darrer viatge de València a Barcelona (Biblioteca de Catalunya, ms. 477) o de estada a Lleida i a Balaguer després de la rendició de Jaume d'Urgell (Manuscrit d'Ayora) o de la missió a Mallorca (Biblioteca d'Avinyó) o de la darrera quaresma per Occitània (Clarmont-Ferrand).

Afegiré que en gairebé el 100% de la transcripció, aquesta és plenament satisfactòria, almenys per al crític, al qual, però, li resta un dubte, sorgit davant la transcripció del f. 8r. del manuscrit en les pàgines 82 i 83 del llibre: hi trobem, en efecte, en el darrer paràgraf de l'esquema núm. 30 «interpretatur delectatio», amb referència a la nota 156, que diu: «„interpretatur delectatio’ en el margen derecho»; i un servidor hauria afegit: «amb signe de remissió, tant dins la línia com en el marge, immediatament abans de les dues paraules»; un altre cas es dóna en l'esquema següent, el núm. 31, pàg. 83: en la línia 4 del paràgraf primer trobem una referència a la nota 158, que diu així: «Desde ‚Is 42’ hasta ‚iustum, etc.’ en el margen derecho»; però ací, a diferència del cas anterior, ni a l'interior de la línia manuscrita ni al marge abans de la nota no puc veure cap signe que indiqui que les frases bíbliques «Is 42, [4]: «Ponat in terra iuditium», etc., Ier 23, [5]: «Ecce dies veniunt, dicit Dominus, Et suscitabo David germen iustum, etc.»», formin part del text, d'on dedueixo que no consta que aquesta frase pertanyi al text i que, doncs, els editors han introduït en el text de mestre Vicent unes línies que ell no havia destinades a completar el dit text, ans només a oferir al lector alguna referència bíblica favorable a la seva tesi, és a dir, en nota; el text, doncs, d'aquell primer paràgraf no consta que sigui de mestre Vicent i els editors hi han afegides dues línies sota la seva exclusiva responsabilitat. Segurament per aquesta raó, la de no voler-me prendre la dita responsabilitat, aquelles dues línies no figuren en la meua transcripció de l'esquema, tal com es pot veure dins «ATCA», XVIII (1999), 263, núm. 8, ‚De primo’.

De més a més, sense cercar-les, he vist faltes de llatí, tot i que no tinc cap mica de dubte que els editors dominen la llengua mare: a la pàg. 82, esquema núm. 30, ratio 2^a, primera línia: «rebellem castrum» (neutre!), per tant ‚rebellem castrum’ i el text llatí no porta l'abreviatura final; i nota 155: «Vide Iacobus Voragine», potser millor ‚Iacobum de’; mateixa pàgina, ‚ratio 3^a»: «uniquique», falta doble, de transcripció i de règim en datiu: «Unicuique»; pàg. 83, ratio 2^a, línia penúltima: «antequam sibi», també doble falta, de transcripció i de llatí: «antequam ibi» (la ‚s’ no figura enlloc i en comptes de ‚sibi’, el manuscrit només té una ‚i’ amb ratlla d'abreviatura damunt: ‚ibi’); pàg. 90, núm. 36: tema bíblic: «an alius expectamus» deu haver d'ésser d'acord amb el text bíblic i amb l'‚aliu’, amb línia d'abreviatura damunt la ‚u’ final: «an alium expectamus. Ja he dit que es tracta de falles copsades sense cercar-les, però certament són sobreres en un text de la importància del petit volum de San Domenico de Perusa.

Em resta un dubte, que no per mínim deixa d'ésser important: quan un servidor pogués estudiar a Perusa directament el volum manuscrit, en descriure'l, vaig manifestar el meu convenciment que els folis del llibre eren «I-114-II» («ATCA», XVIII (1999), 160/II/4); els editors, en canvi, afirmen que el volum «cuenta con 116 folios» (21) i en els esquemes de com-

posició tant del primer quadern com del darrer col·loquen l'actual f. 1 dins l'esquema de la composició del primer plec i els dos darrers en el del setè (22 i 28). No puc fer altra cosa que preguntar-me sobre quina base han feta la descripció de la materialitat del volum i de cada un dels quaderns, en particular dels dos primer i darrer: sobre la materialitat del llibre de Perusa o sobre les reproduccions fotogràfiques, amb les quals cal suposar que ells han treballat.

El fet substantiu és que ara, gràcies a la feina ímproba dels editors, del responsable de la col·lecció «Sant Vicent Ferrer» i de les autoritats del Consell Municipal de València, tenim a l'abast de la mà un text que fins ara no hi era en la seva totalitat, la importància del qual hem intentat d'explicar en aquesta recensió, també perquè gairebé en el cent per cent és feina ben feta. Les petites falles, que el crític acaba d'exposar, demostren que, tot i la seva qualitat, aquesta ha estat feina realitzada per persones humanes: i «humanum est errare». Grans gràcies!

Josep Perarnau

Mirificus praedicator. À l'occasion du sixième centenaire du passage de saint Vincent Ferrer en pays romand. «Actes du Colloque d'Estavayer-le-Lac, 7-9 octobre 2004. Études réunies par Paul-Bernard HODEL OP et Franco MORENZONI (Dissertationes Historicae, XXXII), Roma, Istituto Storico Domenicano 2006, 336 pp.

Encara que algunes almenys de les col·laboracions del llibre que ens ocupa seran objecte de resum en la secció de *Notícies bibliogràfiques* d'«ATCA», XXVII, crec que és enraonat de fixar-nos en el seu conjunt, ni que només sigui per allò que representa en el devenir dels estudis ferrerians.

Potser algun lector recorda que en el volum XVIII del nostre anuari un servidor posava punt i final als *Cent anys d'estudis dedicats als sermons de sant Vicent Ferrer*, p. 61, assenyalant la novetat, impensable al començament del segle XX, que el sermonari de mestre Vicent finalment havia fet l'entrada a la Universitat per la porta gran.

El volum que ara presentem als lectors d'«ATCA», vist en conjunt, ens posa davant els ulls una altra novetat: la de la recepció dels sermons de mestre Vicent Ferrer en diverses universitats europees, a les quals pertanyen els professors que signen els estudis, recaients en alguna de les grans tradicions culturals del Vell Continent: la italiana, la francesa, l'alemanya i la catalana-valenciana.

No cal dir que aquesta extensió del tema: «Mestre Vicent Ferrer predicador», a les diverses àrees culturals europees, que el *Mirificus praedicator* ens posa davant els ulls (i no és el primer, però per ventura el més representatiu), és un fet que només pot ésser no sols saludat, sinó galejat amb plena satisfacció. Precisaré: no és pas la primera vegada que algun treball 'europeu' irromp en el camp d'estudi de mestre Vicent; cal només recordar el llibre de Siegmund Brettle, *San Vicente Ferrer und sein literarischer Nachlass*, que a més de vuitanta anys de la seva publicació, segueix tenint no sols tota la vàlua, ans encara segueix essent el punt de referència indispensable en tot estudi seriós sobre el tema ferreriana en la seva multiplicitat d'aspectes. Allò que fa saludar amb goig el nou volum és el conjunt de col·laboradors, car llur suma és quelcom més que un conjunt d'individualitats i alguns d'aquells noms almenys (esperem que tots) semblen permetre esperar sòlides aportacions en un futur no llunyà.

Per la mateixa raó, cal suposar que ens trobem davant un primer pas d'uropeïtzació del tema, davant el qual potser no és excessiu de formular alguns desiderata.

El primer seria que els possibles 'ferreròlegs' es miressin l'objecte d'estudi de fit a fit, sense servir-se de mestre Vicent per a desplaçar les seves aportacions a d'altres temes; i fins i tot és desitjable que tots els 'ferreròlegs' es poguessin mirar mestre Vicent a través dels sermons escrits en les seves dues llengües principals: el llatí i el català, per no dir en català, present o amagat sota revestiment llatí, però català (o valencià) en el fons.

No cal dir que per a això caldria acabar de seguida, tant com fos possible, l'edició de texts; també la qualificació dels manuscrits, car no és exactament igual ni té la mateixa vàlua una sèrie cronològica clara com la *Quaresma de València 1413* o els setze sermons quaresmals de Fribourg, que donen una sèrie de quinze dies, o una altra quaresma artificial com és la de Clarmont-Ferrand, resultat del treball d'una persona individual, que volgué tenir una quaresma ,normalitzada' a base de sermons de mestre Vicent Ferrer de procedència diversa, però no són testimoni d'allò que digué el mestre en un moment i dins un conjunt datat; així, per exemple, no serviria la *Quaresma* de Clarmont-Ferrand per a treure'n la conseqüència que el tema escatològic desapareix dels sermons de mestre Vicent després del concili de Constança, primer, perquè no desapareix del tot, car almenys n'hi ha un, i segon perquè aquell seguici de sermons no respon a cap tongada cronològica en la predicació del mestre.

Tant com fos possible caldria que l'estudi de ,Mestre Vicent Ferrer predicador', es concentrés en la seva predicació posterior al 1399; l'anterior existí, potser no se'n pot saber gaire cosa, però allò que dóna dimensió europea a la intervenció de mestre Vicent és la seva activitat individual de predicador itinerant, en compliment de missió jurídica del papa Benet XIII i amb personalitat jurídica pròpia dins l'orde dominicà, pels camins d'Europa d'obediència avinyonesa posterior a la vivència del 1399.

Caldria que la consciència d'allò que fou per a la psicologia profunda de mestre Vicent aquella vivència resultés ben coneguda i acceptada com a punt unificador de tot allò que pot venir després, perquè ell mateix ho donà com a moment fontal de la seva predicació itinerant, i perquè, en conseqüència, per a ell ni una de les manifestacions que s'anaren succeint vivia desconnectada d'aquella vivència i totes i cada una n'eren una manifestació o aplicació o conseqüència, o, qui sap si fins i tot correcció. Aquesta línia unificadora no pogué evitar que entressin en la predicació vicentina temes demanats pels oients (el cas més clar dels quals és el de la predestinació, problema de moda en aquells anys inicials del segle XV: el sermó predicat a Tortosa sobre el tema fou demanat pel comte de Cardona), però hauria de resultar ben clara la connexió extravagant de tals temes.

Un esforç a evitar anacronismes seria molt benvingut. En encarar-se amb mant problema, l'europeu del segle XXI sembla donar per descomptat que aquells primers anys del segle XV la realitat, sobretot política, europea (o, si voleu, el mapa polític d'Europa) era exactament igual com la o el d'ara (i per a mant europeu, fa l'efecte d'estar convençut que, des que el món és món, ja era així), però resulta que l'activitat pública de mestre Vicent tingué per escenari localitzacions radicalment diverses de les actuals i suposar que aquestes eren ja les d'ara és una caiguda frapant en l'anacronisme més analfabet. Prenem per mostra una ciutat que fou almenys dues vegades escenari de la seva acció pública: Perpinyà, ciutat que ni el 1408-1409 ni el 1416 no es deia ni Perpignan ni Perpiñán, perquè ni La France ni la España no hi tenien absolutament res a veure: era només una ciutat catalana, sota sobirania catalana i de ningú més. Un cas semblant seria el del comtat de Savoia. I si aquest és un ,desideratum' que es pot estendre a tota la realitat medieval i a la major part de la moderna, és indispensable que sigui tingut en compte en l'estudi de vida i actuació de mestre Vicent: els futurs col·laboradors faran sàviament mirant de saber de cor el mapa polític d'Europa en el pas del segle XIV al XV i procurant de no ésser presos en flagrant anacronisme.

Benvingut, doncs, aquest *Mirificus praedicator*, per allò que és i sobretot per allò que significa, promet i permet d'augurar per a un futur no llunyà.

Josep Perarnau

Diplomatari Borja 2. Documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (1416-1429). Direcció: Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ. Localització dels documents: Cristina BORAU I MORELL. Transcripció dels documents: Beatriz CANELLAS ANOZ, Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, Gloria LÓPEZ DE LA PLAZA, Ramon J. PUJADES I BATALLER. Assessor: Jaume RIERA I SANS. Coordinació editorial: Maria TOLDRA I SABATÉ, València, Editorial 3 i 4, 2004, 400 pp.

Diplomatari Borja 3. Documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (1429-1444). Direcció: Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ. Localització dels documents: Cristina BORAU I MORELL. Transcripció dels documents: Beatriz CANELLAS ANOZ, Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA (†), Gloria LÓPEZ DE LA PLAZA, Ramon J. PUJADES I BATALLER. Assessor: Jaume RIERA I SANS. Coordinació editorial: Maria TOLDRÀ I SABATÉ. València, Editorial 3 i 4, 2005, 416 pp.

El lector del present anuari coneix el primer lliurament d'aquesta col·lecció de documents per la recensió publicada en el volum XXIII-XXIV (2004-2005), 561-563. Els dos que ara ens ocupen són aplec complet de les lletres d'Alfons IV Trastámara conservades en l'Arxiu Reial de Barcelona (ACA), relacionades amb Alfons de Borja entre els anys indicats en els títols respectivament; els texts són reproduïts 'in extenso' encara que la referència a aquell personatge sigui mínima, com pot ésser el fet de figurar com a testimoni d'un acte, o el de fer constar que li ha estat enviada còpia d'una lletra.

Malgrat la completesa, no es pot considerar base per a una biografia completa, car en els anys per als quals hi ha tant de material en l'Arxiu Reial, resulta que també hi trobem buits, com és el cas de la guerra entre els Trastámara de Castella i els de la Corona catalanoaragonesa, tan relacionada amb un altre fet, aquest sí ben representat, que és la legació papal encomanada al cardenal Pèire de Foix, que influí en la pau entre les dues corones i posà punt final al Cisma d'Occident. De més a més una de les línies polítiques més explícites d'aquell regnat durant la dècada dels anys 1420-1429, la de fomentar problemes al papa Martí V, mantenint en territori de la pròpia sobirania un pretès successor de Benet XIII, o afavorint posicions gairebé cismàtiques en el pretès concili de Pavia-Siena, o plantejant si el fet de la supervivència del grup de Peníscola es podia instrumentalitzar per exigir l'abdicació del legítim papa Martí V en aplicació del decret *Frequens* del Concili de Constança, no té correspondència en la documentació que ens ocupa, cosa que vol dir que aquell rei no se serví d'Alfons de Borja per a les esmentades seves finalitats tèrboles, raó per la qual el volum segon del *Diplomatari*, primer dels dos que ara ens ocupen, no conté lletres que hi siguin relacionades.

Però malgrat els buits, sí que permet que hom es faci una idea de successives etapes del primer dels Borja, començant pels seus anys lleidetans, dels quals sabem dues coses: que durant nou anys professà càtedra de dret a la Universitat de Lleida, extrem recollit en aquesta 'laudatio': «utriusque iuris doctor -quem, ecclesiastice unitatis fructuosum athletam, literario discipline ineffabiliter educatum alimentis, adeo ut iura canonica et civilia in Studio llerdensi hora doctorali legeret cathedrans novem annos» (12 VIII 1419: 141/93); i que el rei se li adreçà algunes vegades demanant-li que (en la seva qualitat d',officialis/executor' del bisbat de Lleida) s'afanyés a dictar algunes sentències, alhora que li encarregava una visita circular per les comarques a fi d'informar-se i informar-lo sobre les pràctiques usuràries, però simultàniament li demanava d'assuaujar en multa de diners la pena imposada a un usurer (48-50, núms. 9-10).

La primera ocasió de fer lluir amb abast internacional aquell professor il·lustre de la universitat de la corona no es féu esperar: l'abril del 1418, en efecte, hom sabia que al cap de poc arribava el cardenal de Pisa, Ademaro Alamanni, legat apostòlic del nou papa Martí V i del Concili de Constança, a fi de solucionar i posar fi a la tossuderia de Benet XIII i al Cisma d'Occident en la Corona: Alfons de Borja havia d'ésser un dels dos que l'havien d'acompanyar, però sobretot espisar, aconsellar i convèncer a complir els desigs del rei, el primer dels quals era el d'ésser ben pagat per haver abandonat papa Benet i haver-se afiliat al Concili de Constança; el bloc dels documents que reflecteixen aquell intent va del núm. 13 al 92 i ocupa les pàgines 53-141, enmig de les quals només hi hauria un moment de distracció, el de l'estada a Cervera a posar pau entre els bàndols locals, enfrontats davant l'elecció de nou consell municipal: sembla que demostrà posseir el do de la concòrdia (núms. 67-70, pp. 113-117): començaria, en conseqüència, la lluita reial a favor de la promoció episcopal de mestre Alfons de Borja (141, núm. 93; 160, núm. 108, *Primo*; 174/120; 175/121; 189/131; 192/133, on s'enceta la proposta al papa i als electors a bisbe de Mallorca: 5.XI.1420), que, però, encara trigaria deu anys a arribar, tants com caldria armar-se de paciència abans la paraula 'finis' no pogués ésser estampada

en l'afer del Cisma d'Occident a les nostres terres; de conseqüència n'hi hauria una altra, la dificultat a convèncer bisbe i capítol de Barcelona a fer efectiva la privació de la canongia barcelonina a Simó de Prades, entestat a seguir amb Benet XIII a Peníscola (155, núm. 104; cf. 227, núm. 162).

I com que, en un moment determinat, al rei Alfons IV Trastámara se li escapa de dir que «cum... dictus Alfonsus nostre conformis sit voluntati, prout semper fuit» (314, núm. 238; cf. 316, núm. 239, lín. 2), assistim a un intent d'acumulació de beneficis eclesiàstics damunt la persona d'Alfons de Borja, ultra el càrrec de regent la cancelleria reial (145, núm. 96, lín. 4), cosa que ens fa conèixer algunes de les seves sentències judicials, com la de la pàgina 200, núm. 145: s'acumulen, doncs, damunt la seva persona els nomenaments de canceller de la Universitat de Lleida, títol de concessió reial (198, núm. 138; 211/152; 219/155; 223/158 a 226/161), i el rei li gestiona, fins i tot amb amenaces (169-170/116; cf. 180/123, líns. 4-5; 187/129, lín. 13), una colla de beneficis eclesiàstics: de nou la canongia de Barcelona (227/162), la rectoria de l'Alguer i l'arxiprestat de Tuïli, a Sardenya (229/164; 251/184), l'ardiaconat de Xàtiva (235/169; 255/188), la promoció aquesta vegada a bisbe de Vic (246/179), un intent de posar en les seves mans tot un grapat de beneficis eclesiàstics per via d'arrendament (256-260/189-192), i finalment una operació, que causarà una corrua de malsdecap: l'administració del bisbat de Mallorca ‚in temporalibus‘, mentre resta a mans del titular, Lluís de Prades, refugiat i malalt a Roma, el govern ‚in spiritualibus‘ (268/202; 274/207; 287/218; 292/293; 297/226; cf. 329-335/244-246; 345/253); l'encàrrec a un ambaixador indica com n'era d'obsessiva la voluntat reial de recobrir de beneficis eclesiàstics Alfons de Borja (179/123).

I així arribem a la que serà la gran ocasió per a fer conèixer i reconèixer la vàlua del vicecanceller: l'acabament de la situació per totes bandes insostenible del grup fidel a la memòria de Benet XIII, al voltant de Gil Sánchez Munyòs (Climent VIII), a Peníscola: Alfons de Borja és present a l'hora de fer públics els capítols d'entesa entre rei Alfons i papa Martí a través del legat papal Pèire de Foix (317, núm. 241; 347/254) i sobretot és ell el qui ha d'obtenir a Peníscola mateix la col·laboració dels interessats, atès que el rei ja ha pronunciat la paraula ‚prou‘; no fou fàcil, però se'n sortí, tal com demostren els documents núms. 255-256 (349-353); i 355-369, núms. 259-274; i just en aquest moment en què els canonges de Mallorca posaven a les seves mans el bisbat, s'interposen els fets de Peníscola, que col·loquen damunt el cap d'Alfons de Borja la mitra, no pas de Mallorca, ans de València. I així s'acaba el volum segon del *Diplomatari Borja* (369/274).

* * *

Si el volum anterior s'acabava amb un fet de transcendència històrica com era el punt final del Cisma d'Occident en les nostres terres, que n'havien estat tan afectades, el següent comença amb una autofotografia de la raguèlia dels Trastámara, la de passar factura immediatament i amb un dring estrident d'exigència, a favor de clergues benvistos en la casa reial, escrits en llista, «la cèdula de les dites nominacions», tal com ja diu el segon dels documents ací transcrits (42); en aquest sentit, sense eixir d'aquest volum, hom pot comparar la paciència amb què Martí l'Humà, que es podia fer valdre davant Benet XIII el mèrit d'ésser gairebé l'únic rei que continuava en la seva obediència, encaixava les successives negatives del dit papa abans d'eixir amb la seva, per exemple en l'elevació del monestir de Montserrat a abadia, tal com explica Xavier Altés en l'article dedicat al primer abat de Montserrat, Marc de Vilalba; subratllem, però una pàgina que honora el rei: aquella en què isqué a favor dels darrers fidels a Benet XIII que, acabat el Cisma, es trobaven en situació desesperada de pobresa extrema (50-51, núm. 11); i si d'una banda, demanava prebendes grasses per als seus fidels, per l'altra parava la mà, en la qual volia que el papa col·loqués 150.000 florins d'or en agraïment per la política reial a favor de l'acabament del Cisma i fins aleshores només n'havien caigut 44.190 (78/31: 24 V 1430).

El bloc central (i el més voluminós) és format pels documents que afecten Alfons de Borja pel fet que ell era un dels membres de la comissió paritària dels regnes de Navarra, d'Aragó i

de Castella encarregada de precisar els límits comuns dels dits tres regnes (75/28; 82/33ss.; 375-378/238-241). I, encara no acabada la tensió amb Castella, en començava una altra connectada amb la presència i l'activitat bèl·lica del rei Alfons IV Trastámara en terres del regne tant continental com insular de Sicília, a l'interior de la qual s'esdevingué la cèlebre captura del rei, també coneguda com la ,Comedieta de Ponza' (179/101), i la temporada del seu empresonament a Milà; un document precisa els punts polèmics entre el rei Anjou i el rei Trastámara (246-250/152); val a dir que per al rei Trastámara el problema prioritari era el de trobar diners amb què mantenir la guerra, ja que havia arribat a l'extrem de la inòpia, atès que fins i tot se li havia acabat el crèdit, cul de sac des del qual ell es queixa més d'una vegada, i si no pot complir la paraula donada de pagar en un termini determinat, ell serà un rei sense honor (107/51); per això, com que Alfons de Borja més d'una vegada l'havia tret del mal pas sortint fiador per ell, calia cercar camins normals i no tan normals a fi de rebaixar el deute (68-73/25-27 i bon nombre dels documents entre 221/134 i les pàgines 246-250 i 268-371). De la lectura d'aquest segon conjunt (i potser és una pura figuració meva) en surto amb la pregunta de si la relació entre el rei i el nostre bisbe potser no havia estat la de submissió absoluta que semblava predominar en el bloc primer.

Des del moment que el rei marxava a Itàlia i volia que Alfons de Borja l'acompanyés, aquest no participa amb ell de les accions bèl·liques, sinó que li assegura l'administració de justícia; per això, la darrera part d'aquesta documentació abunda de sentències o de pàgines que s'hi assemblen; n'esmentarem només dues: les denúncies per tota mena d'abusos d'un abat sicilià, del qual la gent comptava fins a dinou fills de procedència diversa (303/190); i el cas, potser no tant anormal per a aquells temps, en el qual el bisbe de Girona, Bernat de Pau, havia fet empresonar el seu cosí i abat de Sant Esteve de Banyoles, Guillem de Pau (339-345).

En el curs del segon dels volums objecte de la present recensió, són reportades d'altres decisions que mereixen ésser recordades, com l'atenció reial al possible matrimoni d'Elionor d'Urgell, filla de Jaume d'Urgell, amb el rei de Xipre (47-48/9); o el beneplàcit reial a la nova Facultat de Teologia de la Universitat de Lleida (65/24); o el servei de l'orde de la Mercè en la capella reial (77/30); o foren els anys 1430-1431 uns ,mals anys' «ex sterilitate temporis»? O la presència d'uns ,freres bigots', qui sap si relacionats amb fra Felipe de Berbegal, per terres de la corona ((117, línia 1; 122, núm. 61, i 128, núm. 66); o la decisió imposant delme també sobre el canyamel, fins aleshores no pagat (221/134 i 289/182); o les notícies sobre repercussions dels problemes del Concili de Basilea en les nostres terres (278, 288, 313/197 i 333/208); i la notícia de la mort el desembre 1439 del fòsfor i jurista Pere de Figuerola (265/165 i 271/170).

Els documents del present aplec s'acaben en el moment en què Alfons de Borja és a punt o ja ha esdevingut cardenal (351/219-364/230, 367/233 i 371/237).

El lector pot llegir directament molts dels documents del present recull perquè són reproduïts en fotografia dels registres de l'Arxiu Reial (ACA). Les transcripcions tant de text llatí com del català són fetes amb condícia i donen gust de llegir, cosa que dissortadament no es pot pas dir de totes les que gosen publicar-se els darrers temps. Això no obstant, alguna vegada he tingut la sensació d'entrebancar-me en la lectura: en dono alguna mostra, començant pel primer: 182/125/2: ,predicti < prediti'; 3: ,decori < decore'; 203/145/16: ,mutuauit < mutauit'; lín. penúltima: ,vitalium < victualium'; 213/153/9: ,necta < recta'; 217/154/6 del final: ,dicere < dicere'; 219/155/14: ,conatistis < conati sitis'; 325/6°/2: ,regni, regine < regni regine'. I no manquen en el següent, com els ,theologia < theologica' (65, darrera línia), ,incitorum < initorum' (68/25), ,obstantis < obstantibus' (ibid., lín. darrera), o ,kalendas < kalendis' (79/9).

Aquests comptats casos, amb els quals s'ha de comptar en qualsevol obra humana, en els dos volums que ens han ocupat en l'actual recensió, són en els nostres temps una ,rara avis', que posa a l'abast del possible recercador un conjunt de vàlua i de qualitat excepcionals, pel qual l'editor i tots els qui hi han contribuït han de rebre la més cordial enhorabona.

El treball de recerca aplegat en aquests dos volums i en els altres de la sèrie, té una nova manifestació i complement en la publicació periòdica «Els Borja. Revista Borja. RB. Revista de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians» (<http://www.elsborja.org/revista.php>), el primer volum de la qual, corresponent als anys 2006-2007 és ja a disposició dels interessats. N'assenyalem els estudis, que seran objecte de les corresponents notícies bibliogràfiques en el volum següent d'«ATCA»: Joan Requesens, *Vaticinis borgians o vicentins a major glòria de...*; Marià Carbonell, *El sepulcre de Calixt III Borja: hipòtesi atributiva. Una contribució al Vè centenari de la mort d'Andrea Bregno*; Júlia Benavent, M. Josep Bertomeu, Alessio Bonafé, *Le battaglie date a Faenza dal duca Valentino*; Ivan Parisi, *La famiglia Escrivà, parente dei Borgia: Àngel Escrivà, figlio del maestro razionale del regno di Valencia, compagno di studi di Cesare e Giovanni Borgia*; Eulàlia Duran, *Quatre Àngeles Borja coetànies, entreparentes i conspícues*; i finalment Ivan Parisi, *Il regesto dei protocolli del notaio Camillo Beneimbene: i volumi nn. 175 e 176 del fondo del Collegio dei Notai Capitolini dell'Archivio di Stato di Roma*. Saludem el nouvingut i li augurem llarga vida i rica aportació a un camp d'estudi tan important com ho fou la família Borja.

Josep Perarnau

Jaume ROIG, *Espill*. Edició, transcripció i comentaris d'Antònia CARRÉ. Pròleg de Lola BADIA (Sèrie gran, 25), Barcelona, Quaderns Crema, 2006,

La fortuna de l'*Espill* de Jaume Roig ha fluctuat considerablement al llarg de la història. Aquesta obra va gaudir d'una continuïtat de favor només comparable a la d'Ausiàs March i de Joanot Martorell: almenys tres edicions al segle XVI, una al XVIII, una altra al XIX, i nombroses al XX. No solem tenir gaire present que obres tan cabdals com *Lo somni*, *Curial e Güelfa*, i la producció de l'extraordinari Joan Roís de Corella, van ser feliçment ignorades pels catalanoparlants dels segles XVI, XVII i XVIII, i que només l'estrenu esforç dels nostres erudits romàntics va aconseguir que aquelles coneguessen la impremta a partir del XIX.

Jaume Roig va ser una vegada considerat nom literari de primeríssima fila en un món que havia oblidat l'obra del seu opositat retòric, Corella. El mestre en teologia havia pogut lluir-se en prosa d'art perquè confiava en una transmissió escrita dels seus textos. En optar per les tradicionals noves rimades, en canvi, Roig havia apostat perquè els seus versos, si agradaven, fossen (almenys en part) memoritzats. La fórmula venia d'un món en què el suport d'escriptura era més escàs: no hi ha dubte que, formalment, l'*Espill* s'assembla molt més a la *Flamenca*, al *Chevalier de la charrette* i a la *Belle Dame sans merci*, que no a *Lo jui de Paris*. Els primers són memoritzables; el darrer no.

Roís de Corella va ser molt admirat (i manllevat) en vida, però no va tenir successors estètics. En canvi, tot i no ésser 'innovativa', l'opció de Roig va agradar a la posteritat immediata. Emili Casanova i Giuseppe Grilli han estudiat diferents textos en tetrasíl·labis apariats, fets 'a la manera de Jaume Roig'. Sembla que, als lectors de l'edat moderna, no els importava gaire que els usos literaris d'aquest autor no fossen moderns.

En l'atles de la història literària que hem fet els estudiosos contemporanis, aquells autors medievals que havien optat per la prosa, en narracions de format extens, figuren com a visionaris apostant pel futur: Martorell com a precedent de Cervantes, per exemple. Els que no 'innovaven', els qui seguien traient partit a fórmules literàries ben establertes, aquests els hem considerat arcaïtzants. La història, per a nosaltres, ha de mostrar evolució, i no involució. Valorem com a elements evolutius aquells del passat que s'han avançat a les nostres opcions estètiques, i involutius aquells que n'han elegit d'altres que nosaltres hem descartat. Ambdós, Corella i el seu opositat estètic, Roig, han caigut en aquesta darrera categoria.

En general, comprenem millor, i per tant valorem més, aquells autors antics que van optar per fórmules que el nostre món contemporani aprecia. I això, en narrativa, significa l'opció per una prosa de format llarg, predominantment informativa, amb dosis de retòrica en grau mode-

rat: la novel·la. El segle XX, el segle que inventà el paper químic i el llibre barat de butxaca, no ha manifestat gens de comprensió cap a la narrativa en vers. Que jo sàpiga, dels escriptors catalans del segle XX, només Salvador Oliva s'hi ha atrevit —publicat, per cert, per Quaderns Crema, la mateixa editorial del llibre objecte del present comentari.

Però malgrat l'aposta de Roig per una forma no valorada pels nostres contemporanis, al segle XX l'*Espill* s'ha beneficiat de l'admirable esforç de recuperació del passat històric que ha fet la cultura catalana. S'hi han publicat l'edició de Chabàs, la d'Almela i Vives, la de Miquel i Planas, i, en les últimes dècades, la de Gustà a la MOLC, la d'Escrivà a la Biblioteca d'Autors Valencians, i la d'Almiñana (que inclou facsímil del manuscrit) en l'editorial secessionista Del Cènia al Segura. Són especialment admirables les de Roc Chabàs i de Ramon Miquel i Planas, ja que van representar un esforç extraordinari, en una època en què els estudis culturals i literaris sobre l'edat mitjana catalana eren escassos (i sovint poc útils), i ens van aportar moltíssima informació sobre l'extensa i espessa obra de Roig.

Ara, cent anys després de l'edició Chabàs, ens arriba una nova edició comentada de l'*Espill*, de la mà d'Antònia Carré; edició de caire divulgatiu i no crítica, per la qual cosa aquesta no supleix la necessitat d'una edició filològica profunda, encara pendent. Però, tenint present aquesta limitació, l'edició Carré és una gran edició.

Rere el pròleg de Lola Badia, el llibre presenta una àmplia introducció posant en context l'autor i la seua obra. A continuació hi trobem el text de l'*Espill*, acarant la transcripció regularitzada del manuscrit amb una adaptació al català modern prosificada. A aquestes segueixen més de dues-centes pàgines de comentaris culturals al text, un glossari, i dos índexs analítics: un de referències bíbliques, i l'altre de noms i títols. Tant a la introducció com als comentaris, l'editora remet a passatges del text, no per la seua localització en versos, sinó per unes més àmplies unitats que ella fixa al marge. (Malauradament, l'absència d'aquestes unitats de la taula de continguts obliga el lector a buscar a ull entre les pàgines per localitzar els passatges.)

Antònia Carré s'ha distingit per la continuïtat en l'estudi de Jaume Roig al llarg de dues dècades. Doctorada amb una tesi sobre la cultura mèdica de Jaume Roig, ha dedicat bona part dels seus esforços professionals a l'estudi d'aspectes mèdics i científics en la cultura catalana medieval, essent, amb Lluís Cifuentes, qui més s'hi ha distingit. Això fa que siguin, precisament, les observacions d'aquesta àrea les més reeixides del seu estudi, de les quals n'esmentaré tot seguit una petita selecció.

Carré ens hi parla, per exemple, del procés de medicalització de la societat en la baixa edat mitjana (30) i de la importància social dels metges (28-29). Diferents tipus de febres, malalties i terapèutiques són exposades en pàgines 699-700. La importància de les dosis dels medicaments, la diferència entre receptor i antidotari, els quatre graus medicinals (779-80); el significat mèdic de les pilositats en dones segons la medicina arabogalènica (653-54); l'explicació mèdica medieval a per què les dones serien incapaces de saviesa (650-51); el diagnòstic per l'orina (670); l'explicació de la creença del verí de la dona quan menstruaria (670-71); la puntualització que, el que es coneix com a càncer a l'edat mitjana, no coincideix amb l'actual (671); l'explicació medieval a la fisiologia de la lactància (662); la dieta sana medieval (663), i moltíssimes altres observacions de gran interès per comprendre la cultura científica medieval, són exposades amb perícia.

La intel·lecció de Carré queda lluny de limitar-se als seus coneixements científico-mèdics. «La Bíblia, els miracles, els exemples, la història, el món clàssic», segons diu ella mateixa parlant de les fonts de l'autor (712-13), han estat resseguits per l'editora; localitzades per ella noves fonts, i referides amb precisió, especialment en el cas de la història sagrada, on el volum de treball aportat resulta impressionant. Carré ens hi mostra, per exemple, la localització de tots els passatges emprats com a font en la lloança de la Mare de Déu, en més de cinquanta pàgines de comentaris (736-90).

L'editora mostra, així mateix, la seua familiaritat amb molts altres temes del món social i cultural de l'edat mitjana. En jurisprudència medieval hi inclou, per exemple, uns molt bons aclariments sobre la condició de les vídues en els seus drets econòmics, a pàgina 680. El lector

pot arribar a trobar-se amb sorpreses erudites tan agradables com la distinció dels diferents tipus de ceps medievals per a vi (766). Amb un interès botànic tan marcat, resulta un poc xocant, per cert, que l'editora excloga, de la sèrie d'arbustos espinosos amb què són comparades les dones (vv. 8464-69), el ginjoler (702). El ginjoler (*Zizyphus vulgaris*) sí que té espines; unes espines similars a les del roser, però més llargues i fines (més viciosament feridores).

Com que no hi ha res perfecte, doncs, han d'ésser notades en aquesta edició algunes incorreccions, de les quals em limitaré a donar alguns exemples en diferents àrees.

La transcripció resulta, en conjunt, considerablement acurada, més encara si considerem que l'editora no és valenciana. Ha estat molt savi de la seua banda respectar, en l'accentuació, el vocalisme occidental, sense el qual es donaria una falsa impressió d'assonància en molts passatges. A continuació presentaré unes poques mostres de discrepància en aquesta àrea.

«En missa entrava / com ja precaven; / si no es llevaven / per ella totes, / ,sí feia botes» (v. 2560), que l'editora interpreta com 'feia el bot' (157). Jo hi hauria transcrit «s'hi feia a botes». El que exposa el protagonista ací són les males maneres de la seua primera esposa a l'església. Entrada a missa començada, obliga les altres dones a apartar-se per fer-li lloc. Com? Mamprenent-les a cops de peu: fent-s'hi a botes. És una acció agressiva similar a la denunciada en la beguina més avant (vv. 3978-90): «Mai se movia / si es vol vingués / qui més valgués / e fos quisvulla. / ,Ab una agulla / totes punxava, / e barallava». En el primer cas, la que entra tard a l'església agredeix les ja assegudes perquè li facen lloc; en el segon, és la ja asseguda qui impedeix que la facen moure les nouvingudes, punxant-les amb l'agulla.

«Tengués' a glòria / que el decebé!» (vv. 5634): «es vantava d'enganyar-lo» (p. 257). Sintàcticament sembla més lògic transcriure «,tengué's a glòria», en perfect simple d'indicatiu (acompanyat d'un datiu d'interès), que no en imperfecte de subjuntiu.

En les eleccions de desaglutinació, jo hauria escollit per al v. 219 «e ,febra' aguda», en comptes del fabrià «e febre aguda» per què opta l'editora. La pronunciació valenciana de la paraula ha estat sempre acabada en una inequívoca ,a' (vegeu el DCVB); és precisament aquesta similitud de pronunciació de ,febra' amb ,fembra', la que va alimentar el metonímic (i paronomàsic) tòpic medieval de la dona com a font de maldecaps i malalties per a l'home.

Al v. 3430 hi ha el que sembla una errata: "carcre" per "carçre", 'càrcer, presó'.

Les *Cent Novel·les* de Boccaccio esmentades al v. 2860 (per què la N majúscula?), haurien d'ésser, al meu entendre, pronunciadades amb palatal i no amb geminació: *Cent novelles*, com ho indica la rima amb el ,meravelles' del vers anterior. *Novelles*, doncs, és sinònim de ,noves', ,narració fictícia'; així ho especifica el mateix Roig quan torna a aparèixer aquest títol, al v. 8795: «És poesia, / ficta falsia, / com *Cent novelles* / als oents belles». Hauria estat anacrònic que un escriptor del XV parlés d'un gènere literari modern. El DCVB no dóna, per al cultisme ,novel·la', datació anterior al segle XIX.

Tanmateix, en conjunt, l'edició Carré resol una sèrie de passatges que havien romàs confusos en anteriors transcripcions. Llegiu el seu propi article, llistant aquests passatges de resolució, dins «Llengua & Literatura», 18 (2007).

Els lexicògrafs s'horriritzaran de trobar, en aquesta edició, un glossari que no sols no respecta la referència a parts de l'oració, sinó que substitueix l'inveterat ús dels dos punts, pel signe aritmètic d'igual, en presentar la definició de cada paraula. Això a banda, la informació del glossari és molt útil, i mostra un bon treball al darrere, per a una no especialista en llengua. És necessari, tanmateix, aclarir alguns punts lèxics:

En la *Consulta* a Joan Fabra, per exemple, trobem el passatge «e mostrar no subtilment, / sols rimat portant l'estil, / les dones tenir en vil / ,comportant'-les virilment» (vv. 17-20), adaptat com: «que tinc les dones per vils però que les ,tolero' des de la virilitat» (p. 71). Jo no hauria adaptat ,comportar' com ,tolerar', ja que, si una cosa no exhibeix l'*Espill*, és tolerància cap a les dones. ,Suportar' hauria resultat, a la meua manera de veure, una elecció més acurada. Un altre element discutible, en aquesta tercera cobla de la *Consulta*, és l'opció d'interpretar-ne tots els infinitius i el gerundi (,tenir', ,comportant', ,tembre', etc.) com a formes de primera persona de present d'indicatiu ('tinc', 'tolero', 'temo', etc.). Cal tenir present el previ ,mostrar' del v.

17: Roig està explicant el propòsit de l'*Espill*, i en aquesta tercera cobla ens diu què pretèn mostrar, 'ensenyar', amb el seu llibre. En la interpretació de primera persona de present que fa l'editora, l'autor només parlaria de mostrar la seua posició personal, sense implicar ningú més en la seua actitud. Però, si veiem el 'mostrar' com 'ensenyar', i no modifiquem els infinitius que hi segueixen, comprem que Roig està presentant la intenció didàctica de la seua obra, intenció que es detallarà àmpliament en la segona part del prefaci, on el vell narrador demana al receptor de la dedicatòria, Baltasar Bou, que faça conèixer la seua obra als joves, perquè aquests estiguen previnguts respecte de les dones i n'eviten les suposades males arts. És això el que s'avança en aquesta cobla de la Consulta.

«En Saragossa / buidí la bossa, / tant ,aturant' / ,strados' cercant» (vv. 3815-18): «A Saragossa vaig buidar la bossa, de tant aturar-m'hi cercant les estrades» (197). Aquest passatge presenta dos punts lèxics a matisar. D'una banda hi ha l',aturar', que l'editora sembla haver comprès en l'accepció habitual avui dia al Principat. Tanmateix, l',aturar' valencià correspon al que el DCVB ofereix com a tercera accepció de la paraula: 'Fer permanència de durada', és a dir, 'quedar-s'hi'. El que diu el narrador és que no s'hauria hagut de quedar tant de temps a Saragossa, ja que, per causa de quedar-s'hi, va despendre-hi molts diners, en coses vanes com visitar ,estrados'. Els estrados de Saragossa devien ser particularment atractius, car el narrador ja els havia freqüentat prèviament, en el viatge d'anada a Sant Jaume: «Aní per strados / de les senyores» (v. 3412-13), llocs plens de dames ensafranades que no es dignaven a fer feina de mans (a diferència de Carré p. 646, jo diria que les dames de què s'hi parla són les dels interessants estrados saragossans, i no les de l'hostal de la Nau). Aquesta paraula és important a l'*Espill*, com ho era en la vida ciutadana de la societat benestant al segle XV. Per això no hi veig la necessitat de canviar en la prosificació, com fa l'editora, ,estrados' per ,estrades': el DCVB no ofereix per a ,estrada' el mateix significat.

L',estrado' medieval és la 'sala on s'estan les senyores' (DCVB): on s'hi estaven i on rebien visites; on es feien tertúlies, també. Els ,estrados' són al segle XV el precedent dels ,salons' francesos dels segles XVIII i XIX, aquells que va retratar Marcel Proust: petites corts ciutadanes, llocs on es reunia la bona societat (fos aquesta quina fos), comportaven fama per a la dama amfitriona. És al que aspirava, patèticament, la primera esposa del narrador, en aquelles reunions a casa seua, en què es parlava de literatura i on «qui menys sabia / més hi mentia» (v. 2869-70). L'estrado de l'esposa és qualificat de ,negre' pel narrador (v. 2875), que veu en aquelles diversions cortesanes només que vanitat i luxúria, naturalment.

M'ha sorprès, per cert, que Carré no esmente, en els seus molt interessants aclariments literaris al passatge susdit (639-40), que les ,tragèdies' de què parlaven els tertulians (v. 2866) havien de ser les de Sèneca, la traducció catalana de les quals va ser àmpliament divulgada en la Corona d'Aragó, com ha mostrat Tomàs Martínez, el seu editor modern. Les *Tragèdies* senequianes eren el tipus d'opció retòrica que havia de rebutjar l'autor d'una obra com l'*Espill*.

Gràficament, jo no hauria presentat l'*Entrada* com a part final de la *Consulta* a mossèn Fabra. Més aviat veig aquests sis versos que precedeixen el tema «Sicut liliū inter spinas, sic amica mea inter filias», independents d'aquella, i funcionant com a introducció al prefaci: per alguna cosa s'anomenen *Entrada*. Aquesta comença: «Spill, llum e regla, / hòmens arregla, / dones ,blasona'». Carré entèn aquest darrer verb en l'accepció ,celebrar-ne els mèrits' (73), i per això ho ha d'interpretar en sentit irònic, com una mostra d'ambigüitat i doble sentit a l'obra de Roig (605). Però ,blasonar' és també ,manifestar, evidenciar': vegeu la segona accepció de la paraula al DCVB: ,ostentar, manifestar amb senyals' («Mirau sa dolor quant gran se blasona», *Passi en cobles*). La meua opció per ,dones blasona' seria ací ,posa en evidència les dones', sense necessitat de suposar-hi cap ironia. El mateix es pot dir de l'ús de la mateixa paraula en un altre passatge, ús també considerat humorístic per l'editora: «e, sens mentir, / de mot a mot / m'ho contà tot, / llarg raonant / e ,blasonant' / la sua escola» (v. 5344), que Carré adapta com ,celebrant els mèrits de la seva escola' (p. 247), quan bastaria ,posant en evidència la seva escola', sense suposició irònica.

El curiós ,cateminat' del v. 3849 també demana atenció. Carré novament veu aquesta paraula com a instrument d'ironia lingüística, «hàpax que construeix mesclant el substantiu ,catecumen' (...) i el verb ,catequitzar'» (v. 650). A banda que aquestes dues paraules unides no donarien ,cateminar', sinó ,catecumitzar', jo considere que pot fer-se una interpretació més econòmica de l'hàpax. El passatge expressa la sorpresa del narrador en assabentar-se, «a posteriori», que la dama padrina del nadó batejat a Saragossa era en realitat mare de la criatura, i s'admira que, malgrat haver parit la nit abans, ella no havia mostrat cap signe d'estar partera: havia donat plaent conversa al narrador mentre passejaven camí de l'església («Abdós anant / e passejant, / cercant esgleia», vv. 3841-43), i s'havia estat de peus en el bateig, sense haver d'asseure's en cap moment: «Mostrant-se sana, / ,cateminat' / e batejant / de peus s'estec, / cert mai se sec». Pel context, doncs, és més fàcil entendre aquest ,cateminant' com ,caminant': la dama s'havia mostrat sana, tant mentre caminava amb el narrador cap a l'església (,cateminant'), com després, en la cerimònia del bateig (,batejant').

L'adverbi ,tard' no és ben entès per la curadora al v. 4480: «com qui vell cep / empeltar vol, / ,tard' n'ha mallol» (li esdevé com aquell que vol empeltar un cep vell, que n'obté el mallol ,molt tard", 219). El sentit ací no és el del català actual ,tard' sinó el de l'expressió ,rara vegada, poc sovint' (vegeu-ne accepció II, 2 del DCVB).

El ,merlina' del v. 5622 és explicat per Carré com: «Mot inventat per Roig amb una barreja de ,merla' i ,beguina' molt efectiva» (p. 667). Però no s'entèn per què beguina, si del que s'hi parla és de monges. I per què merla? Em sembla molt més econòmic suposar ací no un hàpax, sinó una simple antonomàsia vossiana («És un Mecenes de les arts», per exemple). Merlina seria, així, el femení de Merlí, aplicant-hi l'autor el nom propi en comptes de l'apel·latiu ,màgica', ,fetillera'. Al cap i a la fi, el fragment previ (vv. 5590-621) s'ha dedicat a explicar les males arts de les monges, capaces de fer creure que són ,sibil·les' i ,profetes', mentre sedueixen tots aquells que es creuen al seu camí; s'hi diu que és ,angelical' i ,més que Papa' l'home capaç de sostraire's a les seues arts de seducció. No pot estranyar, doncs, que la monja capaç de fer creure al seu enamorat que el coit que li proposa és ,amor pura' (v. 5629) siga considerada maga, Merlina, amb l'ús d'aquesta figura retòrica.

Pel que fa a l'interessant ,brui-xellat' del v. 4463 («lo cap tenia / ja brui-xellat, / lo front ruat, / e no paria», Carré l'interpreta com ,blanquinós', i el veu com a hàpax (655). La paraula ,brui-xellat', però, no és insòlita en català. El DCVB n'ofereix una altra mostra: «Vna cota de ,brui-xelat' forada de tela negra trepada», doc. a. 1443», i com a significat ens dona «classe de tela (de Brussel·les?)». De fet, també existeix, en català medieval, el topònim ,Brui-xelles' associat al camp semàntic del vestit: «Unum capucium ,de bruxelles' nigrum», doc. a. 1390», registra novament el DCVB, que també hi cita el v. 2070 del propi *Espill*: «perles, robins, / velluts, setins, / conduits, marts, vairs, / vervins, duais / per cots, gonelles, / angles, b r u i x e l l e s / e bell domàs». Llavors, com hauríem d'entendre ,brui-xellat' en el passatge assenyalat?

Sabem que els medievals tenien en gran consideració la randa (vegeu abundants mostres antigues de l'ús d'aquesta paraula al DCVB). També sabem que, encara ara, és difícil que cap turista abandone Bèlgica sense haver comprat alguns d'aquells mocadrets amb aplicacions de randa de boixets típics del país. Si considerem en aquesta llum el medieval ,drap brui-xellat', llavors podem entendre'l com 'tela amb aplicacions de randa de boixets'. I si la tela de Brussel·les, doncs, presentava el calat propi de la randa, això vol dir que, a través del color del fil d'aquesta (fos aquell blanc o negre), es podia apreciar el color de la tela del fons (fos aquesta negra o blanca). L'efecte del cabell entrecanós de la vídua de l'*Espill* era aquest: blanc a través de negre, o negre a través de blanc. Des de la meua perspectiva, doncs, el ,cap brui-xellat' de l'*Espill* apareix en sentit figurat, en relació al món de les teles, i per tant s'empra en sentit metafòric i no literal, per la qual cosa no hi ha necessitat de considerar-lo hàpax.

Algunes observacions de l'editora sobre temes socials i culturals, necessiten també ser corregides:

Sobre la beguina: «Un menor frare / li deia m a r e / davant la gent» (vv. 4047-48). L'editora ha entès que el framenor és, literalment, fill de la beguina (651), però això és un error. El

tractament de ‚mare’ era aplicat a dones de vida santa. Ubertí de Casale havia donat aquest tractament a Àngela de Foligno, i a la tardor de l’edat mitjana aquest ús va augmentar. Així, també rebria sempre el tractament de ‚madre’ el personatge de Celestina en la *Tragicomedia de Calisto y Melibea*, i és aquest tractament el que revela a l’audiència que l’alcavota feia, en aparença, vida de beguina. Fa anys vaig publicar un article aclarint aquest punt en l’obra valenciana i en la castellana (*Dos preguntas sobre la Celestina: concordancias con obras catalanas medievales*), ara consultable a internet.

En el viatge d’anada a Compostel·la: «com me n’eixia, / fel companyia / e f e n t p e r m i / de cert trobí» (vv. 3269-72): «el protagonista-narrador continua el camí (...) amb una companyia fidel que no torna a aparèixer més. Hem de suposar, doncs, que es tracta d’un altre pelegrí que apareix només per necessitats de la rima» (644). Però el narrador hi puntualitza que la companyia amb qui s’uneix ‚fa per ell’; és a dir (en un ús valencià encara viu de l’expressió), els companys que troba són ‚de la seua classe’, de la seua categoria social; probablement gent benestant que va a cavall, com hem de suposar que viatja ell.

Certament, el narrador no explicita mai que faça el viatge a Galícia cavalcant; però no tenim per què suposar que algú que havia cavalcat en la guerra francesa, i que hi havia tornejat; algú que havia comprat un palafre a l’esposa perquè aquesta es passegés pel mercat, hagués de peregrinar a peu, com un vulgar peó. Recordem que el pròleg dels *Canterbury Tales* de Chaucer inclou, en la presentació dels personatges, la descripció dels cavalls amb què peregrina cada un: la manera de viatjar, cal recordar-ho, és també un indicador de la categoria social. Per això els versos comentats són, a la meua manera de veure, molt més que fruit de necessitats de rima: ens mostren la consciència de rang del narrador, que no uniria el pas amb qualsevol.

El fet que el narrador viatge a cavall, per cert, explica també que aquell puga cobrir el tram València-Requena en una sola jornada, i que no calga veure-hi exageració amb efectes còmics com suposa l’editora (643).

Per què la jove esposa del narrador es nega a alletar el seu fill? «La novícia és una mala mare perquè rebutja alletar el seu fill, però a més la seva negativa havia de donar a entendre al públic de l’*Espill* que no renunciava pas a l’activitat sexual» (662). No és més fàcil suposar que, el que vol l’antiga novícia amb la seua negativa, és mostrar-se com a senyora? Les dames no alletaven els fills; ja tenien dides que ho fessen per elles. I així conservaven les glàndules mamàries joves i dures. Si és per activitat sexual, l’alletament sempre ha donat (si no a totes, sí a un afortunat percentatge de dones) protecció anticonceptiva, per la qual cosa negar-se a alletar difícilment podia veure’s com a rellevant per a l’activitat sexual.

Un dels aspectes socialment més interessants de l’*Espill* és l’enèrgica denúncia que fa Roig de les falses converses jueues; d’aquelles dones del carrer del Trenc i voltants, com les sastreses que treballen diumenge i ballen dissabte, després d’haver guisat ‚hammins’ divendres a porta tancada (v. 7414-21). La còlera que avança Roig per boca de Salomó, contra gent que ha demanat ésser batejada en la fe cristiana només per conveniència, i que continua mantenint en secret la cerimònia del sabbath, es manifestarà, passades dues dècades, en la persecució que la Inquisició de planta castellana iniciarà a València: una persecució abassegadora, que comporta el convenient desposseïment econòmic de molts prohoms benestants valencians, d’origen convers. Carré, que explica acuradament que ‚hammim’ és paraula hebrea (688), hauria pogut fer més èmfasi en el clima de dubte sobre la sinceritat dels abundants jueus conversos valencians que Roig hi explicita, indicatiu que, a mitjan segle XV, ja existia un ambient d’hostilitat, que més tard quallaria en la cruel persecució de senceres famílies valencianes converses, com la de Lluís Vives. A propòsit, no sé veure que el redundat plural ‚hammims’ emprat per Roig hagués de tenir efectes còmics (688) en un públic catalanoparlant sense particular instrucció en morfologia de l’hebreu.

No puc posar fi a aquesta recensió sense constatar que en abundants ocasions, per exemple, l’autora omet com a font dels seus aclariments a passatges de l’*Espill* el meu llibre *Els cards i el lli: una lectura de l’Espill de Jaume Roig*. Unes quantes mostres inclouen el comentari a «uns

mates baten, / los altres maten», que hi vaig identificar com a procedent del *Facet*, informació que l'editora publica sense reconèixer-ne font (614-15). Igual ocorre, per exemple, amb els passatges sobre lectura i escriptura de dones medievals (635), sobre la relació entre l'abstinença sexual en Quaresma i l'episodi del *Decameron* (638-39), o sobre el tòpic de la suposada incapacitat femenina per guardar secrets (640). També constata l'absència de referència a publicacions meues precisament a la secció *El debat sobre la condició femenina a la literatura*. Constate, finalment, que, en algunes ocasions, ella remet l'autoritat d'un passatge explicatiu a una publicació seua, quan la informació ja havia aparegut molt abans en publicacions meues; així, en el passatge en què presenta la *Vita Christi* d'Isabel de Villena, i el *Triunfo de les dones* de Corella, com a contestacions a l'*Espill*, remetent a una publicació seua de 1996 (37-38), quan en 1987 jo ja havia fet pública aquesta informació, tant en la tesi doctoral, com en l'antologia villeniana amb Lluïsa Parra, com en la comunicació al congrés de Segòvia de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval, les tres del mateix any.

A banda les correccions indicades, tanmateix, aquesta és una edició en molts sentits exemplar, útil tant per a l'estudiós com per al no iniciat; obra que devem no sols al zel i a la constància de la seua curadora, sinó també al compromís cultural de l'editor Jaume Vallcorba, que ha tingut el coratge de patrocinar-la.

[Nota del director. Després de demanar perdó per intervenir en aquest afer, crec que he de posar una hipòtesi sobre el sentit de ,cateminat' del vers 3841: la primera part del ritus del baptisme en la Vetlla Pasqual, celebrada a tocar les fonts baptismals, la del diàleg entre el o un dels celebrants i el catecumen o el qui o els qui responien per ell, pares i padrins, en el llatí d'entorn l'any mil s'anomenava ,catezizare', almenys en la frase: «...surgat unus ex presbiteris senioribus et pergat ad fontes catezizare infantes, qui sunt in ipso die baptizandi...»; el fragment complet es pot veure en el meu *Arnaldi de Villanova opera theologica omnia*, IV, *Alphabetum catholicorum...* (Corpus Scriptorum Cataloniae. I. Scriptores), Barcelona, IEC i Facultat de Teologia de Catalunya 2007, 88, transcrit de Josep Romà BARRIGA PLANAS, *El Sacramentari, ritual i pontifical de Roda. Cod. 16 de l'Arxiu de la Catedral de Lleida, c. 1000* (Publicacions de la Fundació Salvador Vives i Casajuana, XXXVII), Barcelona 1975, 432; cal suposar que el ,catezizare' arribà a València amb la conquesta i la decisió del rei Jaume que ciutat i bisbat s'integressin dins la Província Eclesiàstica Tarraconense, cosa que algun *Rituale Valentinum* dels segles XIII-XV segurament confirmaria. El desplaçament de ,catezizare' a ,cateminat' ja és tema de filòlegs, però la frase de Roig té sentit ple: «ella es mantingué d'empeus tant en el ,catezizare' com en el ,baptizare'». I altra vegada, perdó. J. P. E.].

Rosanna Cantavella

Berenguer de PUIGPARDINES, *Sumari d'Espanya*. Edició a cura de Joan IBORRA (Fonts Històriques Valencianes, 3), València, Universitat de València 2000, 272 pp.

Ja d'entrada, l'autor se'ns presenta com a successor d'uns invasors de Catalunya col·laboradors d'Otger Cathaló i dels Nou Barons de la fama (35); i només de llegir aquesta declaració inicial, el lector se sent particularment interessat a repassar una ,història de Catalunya', que creia en aquells orígens heroics, en d'altres ,heroicitats' prèvies i en tot allò que se'n seguí.

És estrany que després de les *Cròniques* catalanes dels segles XIII, XIV i potser de començaments del XV, ens trobem, al cap de pocs anys (el darrer esdeveniment recontat en aquest *Sumari* és la reunió de la noblesa catalana a Molins de Rei, tot just encetat el regnat del aleshores jovicel Alfons IV, a fi de fer-lo anar pels camins rebuts de l'antiga i autèntica dinastia; l'apèndix (227) arriba a la successió d'Alfons IV Trastàmara pel seu germà Joan i al 1468 en plena guerra entre aquest i Catalunya) amb un resum ,historial' que accepta tota mena de narracions, vinguin d'on vinguin i valguin el que valguin, sempre, però, com si es tractés de fets docu-

mentalment confirmats, començant per les dels primers temps bíblics i continuant per les afirmacions de Rodrigo Jiménez de Rada; i així ens dibuixa una trajectòria que, començant pel Paradís Terrenal i seguint per les primeres generacions bíbiques, en arribar a Jafet ja es desvia per Grècia i Roma, pels gots i les primeres invasions musulmanes, i només després d'haver passat per França, desemboca en les actuacions d'Otger Cathaló i de Carlemany i de Lluís el Pia-dós en les nostres terres. Una bella ziga-zaga, a fe de món. Però una no menys taxativa tesi genètica: «los catalans no són exits dels gots ne d'altra gent, sinó de la gent de Oger Cataló e de l'emperador Carles Mages» (cap. 40, p. 71): en el moment que agonitzava l'edat mitjana, hom almenys tenia una idea clara: els catalans som d'Europa.

El fet de tenir en un volum ara a l'abast de totes les mans una síntesi en estat pur de les exposicions de Rodrigo Jiménez de Rada i de Pere Tomic i qui sap si una contra-tesi dels humanistes i en particular de Pere Miquel Carbonell, mereix tot l'agraïment i no mancarà el nostre tant al curador de l'edició com a l'editora, Universitat de València. Ací som informats que els 'precursors' de l'existència de Catalunya (sembla que ni tan sols hauria existit la Marca Hispànica) foren realment Otger Cathaló i els Nou Barons, però que el pare fou indubtablement Carlemany, el qual, en un part polític genial, hauria fet néixer Catalunya amb tots els seus comtats, vescomtats, varvessories i baronies, fins i tot saltant per damunt els segles, car d'aquell part n'haurien sorgit fins i tot el Comtat de Tarragona (81) i el Marquesat de Tortosa (82); i sota les successives sobiranes el poble o hauria estat tot visigòtic o tot sarraí o tot carolingi, de manera que, per exemple, per enlloc no competeix cap 'hispa', ni Girona s'hauria autolliberat el 785, ni hauria existit en el comtat d'Urgell una població cristiana tocada d'adopcionisme. Tot és o blanc o negre.

I aquesta bipolarització de colors no sols es troba en els segles heroics de la inicial Reconquesta, ans també en esdeveniments dels segles XIII i XIV, ben documentats en les *Cròniques* reials de Jaume I o de Pere III el Cerimoniós: Pere el Catòlic, tan catòlic ell, ni de lluny tingué cap problema amb l'Església Catòlica, tal com dóna a entendre la breu narració del desastre de Muret:

«E lo rey en Pere anà ab molta gent d'armes a posar setge al castell de Muret, qui era del comte de Montfort, son cunyat, per tal que havia molt maltractat a sa muller e germana del rey En Pere. E lo dit rey amava a sa germana perquè era molt virtuosa. E lo dit comte de Montfort era mal hom, de què-s seguí que estant sobre lo dit setge, lo rey en Pere morí a gran culpa del comte de Foix, qui no-l socorregué axí com eren de acort. E fonch en l'any MCCXII, lo qual cos del rey en Pere fonch portat a soterrar en lo monestir de Xixena» (109).

Potser seria difícil de trobar línies que amaguessin fins a tal punt la veritat i, en conseqüència, definissin amb tanta de precisió el concepte d'història imperant en la ment d'En Berenguer de Puigpardines; ni l'any no és veritat, car el desastre de Muret fou el 12 de setembre del 1213 (cf. «ATCA», XXV (2006), 589-592). És veritat que si saltem de Pere el Catòlic a Pere el Gran, almenys sabrem que aquest s'hagué de defensar d'una 'croada' que envaí Catalunya (124; cf. 215). Però cap al final, després de la batalla de Sant Luri contra els sards, Martí el Jove, el vencedor, encara «combaté dos castells e pres-los molt valerosament» (149), però ni una paraula de la seva mort, almenys en el text principal (cf. 148, nota 4), on només som informats que, tot i haver estat «donada muller al dit rey [En Martí] perquè la terra no restàs sens hereter» de fet morí «sens fills descendents» (149).

Tampoc no és gaire més precís el resum del compromís i de la sentència de Casp:

«...los regnes e terres concordement elegiren VIII persones e que aquelles regoneguesen diligentment, e bé, e curosa; e, certificats de la veritat, fonch vist i trobat per tots los drets que tota la justícia era de l'infant don Ferrando de Castella, com aquell qui era la més acostada persona que fos a la casa d'Aragó...» (149-150).

Evidentment, en 'tots los drets' no es devien trobar els testaments de tots els comtes i reis de la Casa de Barcelona, on era repetit sense excepció que tota successió havia d'anar per via masculina.

La impressió amb la qual hom acaba la lectura d'aquest *Sumari d'Espanya* és la d'haver tingut davant els ulls un conjunt de records més o menys personals, que configuraven la idea molt triada i agradable a la casa reial (i qui sap fins a quin punt imposada per aquesta), que hom s'havia de fer de la història de Catalunya en acabar el segle XV, ja ben establerta la raguèlia dels Trastámara.

Abans d'acabar aquest apartat, m'agradaria de subratllar dos punts: el primer és la versió 'aragonesa' de les condicions d'unió entre Aragó i Catalunya, en concret la de les 'armes' (escut i bandera): «que per tos temps lo rey hagués a portar les armes d'Aragó», versió contrària a la que donaria Martí de Viciana, reportada dins «ATCA», II (1983), 357-361.

L'altre és que Puigpardines coneix la jugada amb la qual Pere el Gran reeixí a penetrar en terres franceses fins a Bordeus sense ésser descobert pels espies dels reis de França i de Sicília per al desafiament amb Carles d'Anjou, cosa que el convertí en vencedor ja que l'Anjou no es presentà (123-124).

* * *

L'editor Joan Iborra resumeix en les pàgines inicials el sentit del *Sumari...*: «Preservar de l'oblit la legitimitat històrica dels nobles a finals del segle XV..., a la vista de la greu crisi social de Catalunya, de l'enorme minva en les rendes que patia aquest estament i de l'ofensiva pacifista contra el poder, organitzada per la mateixa noblesa» (9). L'obra és conservada en dos manuscrits de El Escorial, Y-III-4 i Y-III-5, i en una transcripció del segle XIX, inicialment a partir del segon, i, si després ha calgut, del primer (17-18). Les diferències textuais entre els dos manuscrits han aconsellat, amb encert, de reproduir cada una de les dues versions, en les pàgines 35-152 la primera, i 155-227 la segona, diferenciades, entre d'altres punts, pel fet que la primera conté títols per a cada capítol.

Tal com ja ha estat dit, el *Sumari...* és bàsicament una reelaboració de les *Històries e conquestes dels reis d'Aragó e comtes de Catalunya*, completades amb d'altres lectures que van del *Compendi historial de la Bíblia...* (*Gènesi de Scriptura*)..., del també ja esmentat Rodrigo Jiménez de Rada, de literatura trovadoresca diversa i del *Llibre dels fets* de Jaume I, a la *Crònica General del rei Pere el Cerimoniós* (19-25). L'edició del text es completa amb bibliografia (26-30) i taules onomàstica (229-246) i toponomàstica (247-255).

La lectura del text m'obliga a preguntar-me si el tantes vegades repetit 'mes', participi de passat del verb 'metre', no resultaria més clar per al lector si anés accentuat amb accent greu: 'mès' (p. e., pàg. 38, línia 16: «mès los pexos en les aigües»).

L'editor i la Universitat de València mereixen tot reconeixement per la dignitat de l'edició.

Josep Perarnau

M. Montserrat DUCH I TORNER, *La Concòrdia dels Apotecaris de Barcelona de 1511. Estudi, transcripció i traducció*, Barcelona, Fundació Uriach 2000, 464 pp.

Al llarg del segle XVI, el Col·legi d'apotecaris de la Ciutat de Barcelona edità tres concòrdies sobre medicines compostes, totes tres en llengua llatina: la primera fou impresa l'any 1511, en els últims anys del regnat de Ferran II Trastámara; la segona l'any 1535, quan regnava Carles I, i la tercera l'any 1587, durant el regnat de Felip I (II de Castella). El mot llatí *Concordia* és 'acord', ja que els dits llibres són fruit dels acords presos pel col·legi d'apotecaris de Barcelona a fi de normalitzar la forma de les receptes dels medicaments compostos.

La doctora en farmàcia i llicenciada en història Maria Montserrat Duch i Torner ha dut a terme l'estudi de la primera d'aquestes concòrdies barcelonines, o sigui la del 1511, el qual estudi comporta la transcripció i traducció del text llatí al català. L'obra s'estructura en dues parts: l'estudi pròpiament dit i la transcripció i traducció de la *Concordia*. Al final és aplegada la bibliografia i hi són afegits tres apèndixs dedicats als autors de les receptes (el primer), a les errades detectades en el text original (el segon) i a la llista dels simples (el terç).

En una breu introducció històrica, l'autora es refereix a les concòrdies de Barcelona, al redescobriments de la del 1511 i als pocs estudiosos que se n'han ocupat; a continuació enumera les parts, en què es divideix la que és objecte d'estudi, fa un repàs a l'autoria de les receptes (Mesué, Arnau de Vilanova i un llarg etcètera), revisa les fonts i parla de les receptes en concret; en un altre apartat explica com es presenta dividida la *Concordia*, seguint els grups de preparats farmacèutics ja establerts per autors anteriors: *De confectionibus*, *De speciebus lobot*, *De sirupis*, *De colliriis*, *De trociscis*, *De pillolis*, *De unguentis et cerotis*, *De emplastris* i *De oleis*. Hom dedica tot un apartat a enumerar les *Errades detectades en el text* (errors d'impressió del text llatí), classificades en quatre tipus: de paginació, de transcripció (interpretació defectuosa del manuscrit original), dels pesos d'algunes receptes, i d'altres. Sota el títol *La matèria farmacèutica*, l'autora explica els dos grans tipus dels remeis de la *Concordia* (els simples i els compostos), abans de cloure l'estudi amb uns comentaris finals.

La segona part, tal com ja hem dit, és la transcripció i traducció catalana de la *Concordia*. Aquesta versió moderna té un interès lingüístic comprovable, per exemple, en la correspondència no sempre transparent a primer cop d'ull de termes llatins d'espècies de la *Concordia* (amb un ,sic' per a cada un), com ,garioffoli' (clau d'espècia: ll. ,gariofilus', ,Eugenia cariophyllata'); ,scordey' (all silvestre; ll. ,scordeum', *Allium scordium*), etc.

Parlant encara en termes estrictament lingüístics, s'haurien pogut evitar en la primera part del llibre, algunes mancances gramaticals (com ,degut a que', ,del qual n'hem seleccionat', ,parlar', ,verosímil', etc.).

Amb tot, disposem ara d'un estudi de la *Concordia* del 1511, de la transcripció i traducció del text, la qual cosa significa una contribució a la bibliografia de la història de la farmàcia i, de retop, una aportació al llenguatge farmacèutic antic i modern.

Carles Riera

Montserrat LAMARCA MORELL, *Llibres impresos a Espanya durant el segle XVI. Biblioteca de la Universitat de Barcelona. Catàleg abreujat*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona 2007, 169 pp.

Si en temps de Plató la oralitat fou considerada en aspectes decisius superior a l'escriptura, ara ja som de ple en aquell temps que la primacia de l'escrit imprès ha estat desplaçada per una altra mena d'escrit: la comunicació ,on line'. Ho demostra el volum que, finalment, fruit d'una feïnada pacient i difícil, l'autora acaba de posar a les mans del públic. Des de la primera pàgina ella informa del fet que el llibre i les informacions que vehicula són abreujades, és a dir, secundàries, i que per a obtenir la informació completa sobre cada entrada cal recórrer al Catàleg d'impresos de la Biblioteca de la UB, al Catàleg Col·lectiu de les Universitats catalanes, al Catàleg del Patrimoni Bibliogràfic de Catalunya i al del Patrimonio Bibliogràfic Español, tots catàlegs ,on line'. Remarquem el fet, perquè té una significació òbvia: el llibret podia perfectament no haver existit. És un simple recordatori de l'existència i de la necessitat d'acudir als catàlegs ,on line' esmentats, si es vol una informació bibliogràfica completa. El llibre que comentem, doncs, és un producte secundari, un simple recordatori, una obra que remet a una altra, d'una manera semblant com en Plató l'escrit remet a l'ensenyament oral. En el futur aquesta mena de llibres s'enrairà, engolida per la marxa impel·lent de la informació ,on line'. I si no s'acaba, serà en qualitat de producte succedani, com és el cas del llibre de Montserrat

Lamarca. El món que s'obre davant nostre és així, i serà per bé: quan les coses es tornen complexes, hi ha un període d'adaptació incòmode, però a la curta i ja no diguem a la llarga les oportunitats no fan res més que multiplicar-se, i això sempre ha estat positiu.

Cal agrair, doncs, a la Universitat de Barcelona la deferència de facilitar als bibliòfils i bibliòlegs el volumet que conté la versió abreujada del catàleg dels llibres impresos a Espanya durant el segle XVI, ara custodiats a la BU de Barcelona. Potser era un acte de justícia, atès el temps que ha calgut esperar perquè un esdeveniment com aquest es produís. El fons catalogat prové dels convents desamortitzats, fons que nodriren la UB amb les col·leccions de manuscrits, incunables i llibres anteriors al segle XIX, que avui constitueixen la riquesa bàsica del seu fons bibliogràfic. Escauria ara de recordar les vicissituds extraordinàries pels camins de les quals aquests fons preciosos arribaren a la Universitat, però ens sembla més adequat recordar el fet encara més extraordinari que durant cent cinquanta anys la Universitat en va fer un cas que sembla mentida. Tant és així, que, quan es constituí, durant el Govern de la República i de la Generalitat de Catalunya republicana, la Universitat Autònoma de Barcelona, aquesta proposà al dr. Jordi Rubió, director de la Biblioteca de Catalunya, que aquesta es fes càrrec d'aquells llibres, aleshores tancats en una sala inaccessible i deixats totalment de la mà de Déu des que hi havien arribat. Jordi Rubió coneixia el fons i es va espantar, entre d'altres raons perquè ja tenia greus problemes amb la ubicació i sistematització dels fons que ell governava. Al·legà que no era bo que les institucions docents i acadèmiques renunciessin a les seves tradicions, la qual cosa era una manera educada de dir a la Universitat que els seus problemes se'ls havia de resoldre amb els seus mitjans i no traspasar-los a qui ja tenia prou maldecaps. Maldecaps que se li multiplicaren amb l'anar i venir dels fons antics de diversa procedència salvats l'any 1936 gràcies a la seva diligència, a la del dr. Pere Bohigas, a la d'Agustí Duran i Sanpere i d'altres, naturalment, començant per determinades autoritats polítiques del moment.

Però la Universitat Autònoma, almenys, va tenir consciència del problema greu que constituïa el fet que els fons de la desamortització, en la seva gran massa, no haguessin tingut cap tractament tècnic bibliogràfic i estiguessin en l'abandó total. Existia, això sí, un fitxer de manuscrits, incunables i llibres antics, i amb això hom anava tirant. Després de la guerra, només la curiositat d'algun erudit, per exemple, la tesi doctoral de la malaguanyada professora Maria Josepa Arnall, que va reconstruir el catàleg de la biblioteca del convent de Sant Josep, donava fe en cercles del tot minoritaris de la persistència del problema dels fons universitaris de la desamortització. La publicació del catàleg dels manuscrits de la Biblioteca Universitària, obra de Francesc Miquel i Rossell (1958-1969), i molt posteriorment l'aparició del catàleg dels incunables (1995) pal·liaren en part l'abandó incompreensible d'aquells fons a la seva sort. L'abandó fou total durant anys per part dels responsables de la biblioteca i de la Universitat. Als responsables bibliotecaris els bastà tancar la porta amb pany i clau, als responsables de la Universitat la notícia de l'estat d'aquells fons ni tan sols els arribà. En pot donar fe el qui signa aquestes ratlles, que un dia dels darrers anys setanta o primers vuitanta del segle passat va preguntar ocasionalment al rector, l'estimat dr. Antoni M. Badia i Margarit, què pensava fer amb els fons de la desamortització i va rebre la resposta que tots estaven incorporats al fons de la biblioteca universitària. El qui signa va indicar-li que sobre les sales de la biblioteca n'hi havia una altra de tancada i barrada amb una gran quantitat de llibres desamortitzats pendents de catalogació, i va poder constatar la sorpresa amb què el dr. Badia rebé la notícia. És evident que la ignorància del fet no era culpa seva. L'existència d'aquells fons havia estat ocultada sistemàticament i amb eficàcia, i no només durant l'època franquista, sinó ja molt abans.

És desagradable evocar uns records tan desanimadors, cert, però també és necessari que mirem les coses de cara. I cal afegir que és bo que els catalans no oblidem mai que les coses no passen perquè sí, ni sobretot per la culpa sistemàtica d'uns 'altres'. Dit això, fa de bon recordar que, finalment, la Universitat, en el marc de la seva reorganització i desplegament durant els anys vuitanta, va escometre la recuperació dels fons desamortitzats i desemparats. I no va caldre res més que prendre la decisió i deixar-la en mans dels professionals. El qui signa havia pogut escoltar raons peregrines que intentaven justificar la inaccessibilitat, sem-

pre provisional, és clar, dels fons a causa d'unes suposades dificultats gairebé invencibles per a escometre llur catalogació. Eren, tanmateix, les raons de la incapacitat i de la desorientació mental més completa. Avui tots aquells fons són catalogats i accessibles normalment. El personal bibliotecari de la BU de Barcelona ha dut a terme la tasca amb la competència professional que li és pròpia. Així ha estat possible de recuperar i descobrir impresos del cinc-cents que havien escapat a una primera i sumària indexació en fitxa. Sense voler entrar en un cofoisme gratuït, alguns fets van demostrant que les forces alliberades pel procés de la Transició i assenyaladament el restabliment de les institucions nacionals han fet emergir la possibilitat de viure i de treballar en un altre país. És la normalització vers la qual Catalunya ha volgut tendir des de temps literalment immemorials, i que si no s'ha dut o no es duu a terme en grau més satisfactori és per raons de febleses, claudicacions, tares i defectes ben nostres i intransferibles.

El catàleg dona ara notícia de 3660 exemplars d'edicions cinc-centesques aparegudes en l'espai que avui conforma l'Estat Espanyol i representen 1952 títols absoluts. Són alfabèticament ordenats per llocs d'impressió i sota aquestes rúbriques locals les obres són disposades en l'ordre alfabètic de llurs autors i, en el seu cas, del títol de les obres anònimes. Una taula única, al final, recull tots els noms dels autors dels llibres, dels traductors, dels títols d'obres anònimes, d'impressors i de llibreters-finançadors. Aquest índex remet a les pàgines del volum, atès que les entrades bibliogràfiques que el constitueixen no han estat numerades.

Val a dir que el catàleg no exhaurix el fons de llibres del segle XVI presents a la BUB. Tal com el lector haurà apreciat pel seu compte, el catàleg té un objectiu heurístic perfectament delimitat: no surt de la geografia de l'actual Reino de España. Per tant, no contempla cap d'aquells territoris que durant el segle XVI formaven part de la monarquia hispànica en la mateixa Europa (Portugal, els Comtats Catalans, Sardenya, Nàpols, Sicília, els Països Baixos, etc.) o a Ultramar. Tampoc no recull els llibres del XVI editats en altres estats i ciutats d'Europa: París, Venècia, Lió, etc. És, doncs, un primer tast de la presència de l'imprès antic en la BUB, que podria ésser completat amb catàlegs complementaris i tant de bo que ho fos. Per a la història de la impremta hispànica, és bàsic de tenir presents aquells llibres que autors i editors peninsulars van fer editar en altres dominis europeus de la monarquia per raons, que, en tot cas, cal escatir; i tots aquells llibres produïts en els mateixos dominis extrapeninsulars, que llurs autors van escampar, un cop editats, per la península. Per tenir una idea formal de la història d'una cultura, les visions diacròniques són indispensables. El temps, doncs, i treballs successius hi diran la darrera paraula.

Hem trobat en manca un índex de matèries, objectiu que no entrava en els interessos del projecte catalogador. Però l'hem trobat a mancar, perquè hauria augmentada la utilitat del llibre. Queda sempre el recurs als catàlegs 'on line' esmentats i a l'enriquiment progressiu d'aquests catàlegs, on els recursos de la informàtica supleixen molt diversament els instruments tradicionals d'accés al contingut dels llibres. Això no obstant, encara que el producte imprès sigui secundari en relació amb el producte 'on line', un cop s'ha pres la decisió d'elaborar el succedani, s'ho val que contingui un complement d'informació específica. Aquesta observació és un desideratum, no un retret, perquè l'objectiu central del llibre era donar una llista fiable dels exemplars cinc-centescs de la BUB, i això no era gens fàcil, atès que molts impresos desamortitzats havien perdut pàgines inicials i finals per raons que hom pot comprendre fàcilment. Com que l'objectiu fonamental sembla atès de forma molt falaguera, la recança d'un índex de matèries resta en segon terme. Encara que sigui persistent, perquè l'accés al saber, com més ràpid, millor.

Jaume de Puig i Oliver

Un detall sura per damunt qualsevol altra consideració entorn aquest llibre: ens informa i ens posa a l'abast de la mà un volum manuscrit fins ara desconegut, del qual només sabem que «es troba a Sueca, en la biblioteca particular de Joan Fuster» (32); del temps anterior només suposem, amb fonament ben objectiu, que pertangué a la comunitat valenciana de Sant Josep abans del 1556 (31).

Entre la forma inicial del manuscrit i la seva situació actual hi ha alguna variant, deduïble de l'anàlisi codicològica del còdex, inicialment de noranta-vuit folis de pergamí, actualment reduïts a vuitanta-sis, als quals mancava el full extern del primer plec i tot el segon quadern antic, de quatre fulls o vuit folis (33); la reproducció de la pàgina inicial (62) ens permet d'admirar-la i d'endevinar la qualitat de tot el còdex.

Hi són copiats cinc texts: 1) traducció catalana parcial de la *Regla de sant Agustí* (63-65); 2) traducció catalana dels capítols II-XXX de les *Constitucions de Ratisbona* (65-102); 3) *Benedictio habitus antequam novitia induatur* (103-104); 4) *Officium professionis monialis* (104-106); i 5) pregària d'ajudar una monja a ben morir (106-110).

Ultra la transcripció dels texts, assenyalada en el paràgraf anterior, el doctorand Joan Fuster i Ortells, esbrinà dos punts: el moment politicoreligiós de la València de mitjan segle XVI, que emmarcava la vida de la comunitat femenina augustiniana en el moment en què rebé els nous texts reguladors de la vida col·lectiva; i les característiques de la llengua de les dues traduccions catalanes: «Si des de l'angle merament lingüístic, de 'llengua d'època', ofereix poques novetats..., sí que invita, per contra, a continuar i a reajustar les indagacions fins ara projectades sobre el procés de castellanització de la societat valenciana» (11); la bibliografia aplegada per l'autor és, si calgués tractant-se d'ell, garantia del seu coneixement del tema (55-60).

Després d'unes pàgines dedicades a explicar el fenomen de la 'Decadència' amb la corresponent castellanització (11-19), Fuster resumeix l'impacte de les 'reformes' dels ordes religiosos en la relació entre llengua i església en el País Valencià del segle XVI. N'hi ha prou de recordar que els Reis Catòlics es feren reconèixer pels papes la capacitat d'iniciativa en les reformes i observances dels ordes religiosos, reformes que, com la Inquisició Espanyola, sempre foren protagonitzades en la Corona Catalanoaragonesa per religiosos castellans (recordem el cas de Montserrat) durant tot el segle XVI i més enllà, amb la consegüent irrupció de llengua forastera (19-26); el 1569 arribaven a València, de Castella i Andalusia, cinquanta agustins que foren «Prioros y Subprioros de los Conventos, y Visitadores que visitaron la Provincia» (22), i deu anys més tard els jesuïtes (26). Res d'estrany que la 'fogarada' de mossèn Francesc Jeroni Simó, fos atida per dos no valencians: Antonio Sobrino i Miquel de Molinos (23). El nostre còdex hauria estat la darrera manifestació de valencianitat explicable per la major passivitat de les monges a assumir l'altra llengua (en general no eren 'lletrades') i per la personalitat dels dos germans Montanyès, Vicent, provincial augustinia, que resistí l'allau dels cinquanta ja coneguts, i Jaume, carmelita autor de l'*Espill de ben viure i per ajudar a ben morir...*, València 1559 (22, nota 63); ni Tomàs de Villanueva ni, sobretot, Juan de Ribera, bisbes de València entre el 1545 i el 1611, deixaren de fer-hi llur aportació.

Les darreres pàgines resumeixen notícies sobre els tres successius monestirs de monges augustinianes de València: el medieval de Sant Julià, el de la Mare de Déu de l'Esperança, fundat per privilegi de l'emperador el 1509, i el posterior de Sant Josep, que passà de comunitat masculina a femenina, per al qual fou copiat el manuscrit que ens ocupa abans del 1556 (27-31).

Els texts catalans del volum són objecte d'una anàlisi global (43-49) i d'un glossari per als mots que «ens han semblat que tenen un interès específic» (50-54). Globalment considerada, la traducció de *Regla augustiniana* i de les *Constitucions de Ratisbona* presenta «un 'model d'idioma' considerablement conservador» (46), davant el qual el copista del nostre còdex tingué nombre de vacil·lacions, no en canvi, en relació a castellanismes, només dos de segurs: 'sendos' i 'ligera' (46-49). Recordem que la forma d'acompanyar una monja a l'hora de la mort barreja les indicacions rituals catalanes i les fórmules llatines de pregària (106-110).

Començàvem dient que el pes específic d'aquest llibre rau en haver-nos posat a l'abast de la mà un volum manuscrit fins ara desconegut; ara sabem que és possiblement el darrer de la

vitalitat valenciana un moment abans que damunt València i en particular damunt les comunitats augustinianes caigués aquella allau dels cinquanta ,reformats' de Castella i d'Andalusia, que, en imposar-se ells i llur reforma, també imposaren llengua forastera.

És, doncs, un llibre en el qual se sumen tres valors: el d'un còdex abans desconegut; el d'ésser la darrera manifestació d'una religiositat que venia des de la conquesta; i la d'haver-nos-en posat tot el contingut a l'abast de la mà en una pulcra edició, que honora el doctorand i totes les institucions (Consell Municipal de Sueca, Universitat de València) que l'han patrocinada.

Josep Perarnau

Honorat NAVARRO, *Fundació de la Cartoixa d'Ara Christi*. Edició a cura de Jesús VILLALMANZO CAMENO (Fons Històriques Valencianes, 16), València, Universitat 2004, 264 pp.

Darrerament ha augmentat l'interès pel tema de l'antiga cartoixa valenciana d'Ara Christi, tal com demostren les notícies bibliogràfiques d'«ATCA», XXV (2006), 675, núms. 18.923 i 18.924, i sense cap dubte el llibre que ara ens ocupa podrà contribuir de forma qualitativa al coneixement d'aquella institució, perquè en documenta els orígens en els darrers anys del segle XVI i primers del XVII, els de la gran florida i bullidera de formes diverses d'espiritualitat en la València contemporània; recordem només que aquells són els darrers anys del pontificat del futur sant Joan de Ribera, els de la vida del discutidíssim mossèn Francesc Jeroni Simó i els de la maduració doctrinal de Miguel de Molinos.

Dins aquell marc, el 1585, una rica dama, Elena Roig, vídua Artés (quins dos noms de l'herència cultural de València!: Roig ens fa recordar Jaume Roig, i el seu *Espill*, Artés, Pere d'Artés, ens porta a recordar Francesc Eiximenis, perquè era el seu home de confiança a València), decideix, aconsellada per diversos ,espirituals', entre els quals destacava Andreu Capella, bisbe de la Seu d'Urgell (cf. pp. 39-41, núm. 17; 92/159; 101/174; 125/195), i pels de l',escola dels recollits' particularment vinculats a Porta Coeli, destinar tots els seus béns a la fundació d'una cartoixa prop el Puig de Santa Maria. Durant la primera meitat del segle XVII foren a poc a poc construïdes cartoixa i església i aplegada la seva sèrie de relíquies, sobretot de la Sagrada Família.

Aquells primers passos i etapes de construcció són coneguts pel *Llibre de les coses més notables que han succeït en aquesta cartoixa de Ara Christi y dels benefactors d'ella*, d'Honorat Navarro (34 i 74: pàgines autògrafes), conservat a València, ARV, *Clerecia*, llibre 2.951 (26), escrit entre el primer terç del s. XVII i darrerries del s. XVIII (27); consta de cent cinquanta-quatre folis de paper, que formen set plecs; essent destinat el llibre a ésser successivament escrit, ho foren vuitanta-sis i seixanta-vuit resten en blanc (26-27); les anotacions formen tres seccions: la del *Llibre dels benefactors*, que abasta fins al 1674 (ff. 1-17), el *Llibre de la Fundació*, que va del 1580 al 1794 (ff.22-76); i el *Llibre de les professions*, on consten en llistes separades els sacerdots (1641-1796), els llecs (1626-1796) i els donats (1611-1791), obra d'Honorat Navarro fins al 1640, continuada per als anys posteriors per una dotzena de monjos, entre els quals destaca el P. Joan Bta. Giner (25), el qual, de més a més, s'inspirà en el recull de Navarro per a elaborar en castellà la *Fundación y progreso de Ara Christi...*, inèdita a Madrid, AHN, *Clerecia*, còdice 1.372B; també s'hi inspirà Josep Vicent Ortí Mayor, del qual la *Fundación del real monasterio de Ara Christi...* fou publicada el 1732 i ha estat fins ara la principal font de notícies d'aquella cartoixa (25-26). Les anotacions de les tres seccions del llibre són numerades de forma contínua amb 515 paràgrafs (35-217).

El *Llibre d'Ara Christi* s'enceta amb el *Llibre dels benefactors*. I cal subratllar ací el detall, d'agrair, que els primers anys del segle XVII el llibre dedicat a una institució, sobretot religiosa, no comenci cercant l'aigua de les seves glòries en els primitius temps heroics ni entre els profetes de l'Antic Testament, ans en la documentació d'arxiu de la pròpia institució o en els records contrastats dels contemporanis, sobretot dels mateixos cartoixos. El *Llibre dels benefac-*

tors és com un dietari del successiu enriquiment de l'església monacal amb peces d'art com retaules o construccions complementàries com altars o capelles o com una munió d'objectes per al culte, començant per càlzers i custòdies, campanes i campanetes, vestidures sagrades, portapaus, reliquiariis i frontals d'altar; tenim, fins i tot, el resum econòmic de la llanterna del cimbori, que s'hagué de refer (67-69), com també hi trobem la suma de les donacions del ja conegut Andreu Capella, bisbe d'Urgell (39-41, núm. 17). Aquesta primera part és rica en informacions sobre mestres d'obra, pintors i orfebres i sobre els preus pagats per llurs obres, sobretot per les artístiques. És transcrit tot el text de la sentència llatina de la Reial Audiència de València atribuïnt a Ara Christi l'herència de Pere Pau Bernich del 30 maig 1614 (45-50).

La part principal és el *Llibre de la fundació i priorologi*, en el qual copsem més al viu certes característiques de la societat valenciana en el pas del segle XVI al XVII, com la multiplicació de visions de persones molt 'espirituals', que encaminaren la fundació d'Ara Christi i l'acompanyaren en els seus primers passos i l'autor es guareix en salut protestant «que no diré cosa que ho haya treta de l'archiu d'esta sancta casa, de tradició fel dels religiosos d'ella o que no la haya vista de mos ulls o oÿda a persones molt verdaderes y christianes» (75), entre les quals, ultra la fundadora, Elena Roig, destacà el jesuïta Martín Alverro, la visió del qual sobre Ara Christi és exposada amb detall (77-78; cf. 93/162).

Recordada la fundadora (75-80), la secció central del llibre és dedicada als successius seixanta-cinc priors d'aquella cartoixa, des del 1585 fins a l'acabament del segle XVIII (resten en blanc els fulls per a les notícies dels priors del segle XIX fins a l'exclaustració); les desiguals informacions sobre cada un dels priors fan el cim en les més de quaranta pàgines dedicades als deu anys (1615-1624) del priorat de Francisc Almenar (98-140), en què la cartoixa d'Ara Christi estigué en real perill d'ésser decapitada per sospites segurament interessades que la dita casa, per la seva localització al costat del camí reial, al mig de l'Horta de València, davant per davant del Puig i a poca distància de Puzol, no es trobava en la millor situació per a una vida dedicada a la penitència i a la contemplació en solitud. Val a dir que amb la col·laboració del Prior de Scala Dei, Antoni Torremitjà (no pas 'Torremitja'), els documents presentats a la casa central dels cartoixos (la 'Grande Chartreuse'), ací transcrits sencers (entre els quals hi ha el certificat dels millors mestres d'obres de la València contemporània: 102/176), decantaren les autoritats d'aquella institució a favor de l'acabament de les obres de la nova cartoixa valenciana. Al cap de pocs anys, la Guerra de Separació de Catalunya (per cert, mai no esmentada) influiria en les relacions entre les cartoixes (totes elles de la Província cartoixana de Catalunya) i els paràgrafs dedicats als successius priors normalment es van encongint i acaben assenyalant només la successió prioral.

La terça secció del llibre es limita a deixar constància dels seixanta monjos que professaren en la dita cartoixa entre el 1641 i el 1796 (191-202), dels quaranta-un frares llecs (202-210) i dels vint-i-sis germans donats (210-217).

L'apèndix documental transcriu deu peces: testament i codicil d'Elena Roig i documentació reial favorable a la nova cartoixa (219-245).

Al final tenim dues taules: la d'antropònims (247-254) i la de topònims (255-257).

Alguna lectura, llatina o no, pot ésser millorable com la 'nova' < 'novae' (81/128, línia darrera); 'auctoritatem quod' < 'auctoritatemque' (82/133/lín. terça final); 'novella' < 'novellae' (83/134/lín. 8); 'nutrice' < 'nutrire' (84/138/lín.4); 'perficiat' < 'proficiat' (86/145/lín. 3); 'Quem' < 'Quam' (87/146/lín. 6 final); 'perferetes' < 'profertes' (93/162/lín. 4 final); 'adque' < 'ad quae' (119/primera línia); 'institutioni ac solitudine' < 'institutioni ac solitudini' (123/195/14); 'consideru cada qual' < 'considere-u cada qual' (135/lín. 6); i 'dicta' < 'dictae' (152/230/lín. 11). No és taula de possibles faltes, ans només casos advertits en el curs de la lectura, malgrat els quals el volum manté tota la seva vàlua.

Efectivament, ens posa a les mans la documentació bàsica d'una institució monàstica valenciana d'època barroca, que abasta pràcticament tota la seva existència, en la qual no mancaren alguns abusos (151).

Valentí GUAL VILÀ, *Justícia i terra. La documentació de l'Arxiu de Poblet (Armari II)*, Valls: Cossetània Edicions, 2003, 941 pp.

Valentí GUAL VILÀ, *Poblet, senyor feudal. La documentació de l'Arxiu de Poblet (Armari III)*, Valls: Cossetània Edicions, 2007, 1.117 pp.

Aquests dos grossos volums del doctor Valentí Gual Vilà són fruit d'una enorme feïnada que cal agrair-li sense escatimar-ne el mèrit, aporten el resultat de moltes hores de treball pacient dins les fredes sales de l'actual arxiu del monestir de Poblet, les antigues cambres reials. La seva publicació posa a l'abast dels historiadors bona part d'un fons documental d'indubtable interès i valor, conservat al mateix cenobi després de sofrir diversos avatars, un fons que amb tot no és sinó una petita porció de tot el copiosíssim patrimoni escrit pobletà confiscat per l'Estat espanyol arran dels decrets liberals d'exclaustració i de desamortització (1835-1836), i que avui es custodia principalment en la secció *Clero* de l'Archivo Histórico Nacional de Madrid.

Què es pot trobar en aquestes més de dues mil pàgines de descripcions i, sovint, transcripcions? L'Armari II de l'actual arxiu monàstic és l'objecte del primer dels dos volums ara presentats, aplega els documents relatius a l'exercici de l'autoritat abacial, tant la vinculada als acords del capítol conventual monàstic com la que l'abat exercia per si mateix a través dels seus oficials (amb exclusió de tot allò que ateny a l'administració econòmica i al patrimoni material, que es troba a l'Armari III). Un aspecte important de l'exercici d'aquesta autoritat la reflecteixen els 570 processos criminals i civils conservats, que des del segle XV fins a les primeries del XIX van ser instruïts sobretot pels batlles pobletans, assessorats per un jurista, en exercici de la jurisdicció del monestir. Els processos ocupen 24 dels 36 calaixos de l'armari i 417 pàgines de les 941 del volum. Es tracta d'un conjunt valuósíssim per al coneixement d'affers com és ara el bandolerisme o la repressió dels perdedors en els diversos conflictes civils del període. El mateix autor ha ofert ja una primícia de les possibilitats que ofereix l'estudi d'aquesta sèrie tan atractiva en el seu treball: *L'exercici de la justícia eclesiàstica. Poblet, segles XV-XVIII*, Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 2000.

De més a més, l'Armari II conserva algunes carpetes amb actes esparsos del capítol conventual i del consell, correspondència oficial del convent i despatxos expedits per la secretaria abacial, fruit de la qual s'han salvat també diversos registres, que contenen decrets, preses de possessió, visites i prestacions de sagrament i homenatge en els diversos indrets de l'extensa senyoria de Poblet. Mitjançant el batlle general o governador de les baronies, l'abat autoritzava les ordinacions aprovades pels consells dels municipis que li eren sotmesos i també molts d'altres assumptes rellevants, com per exemple manllevar diners o fer talles al bosc, de tots els quals resten alguns testimonis escrits. Si el calaix 33 reuneix vora un centenar de documents entorn d'affers pròpiament eclesiàstics, als calaixos 34 i 35 es troben vestigis documentals de les funcions polítiques d'alt nivell exercides només per qualche abat: Miquel Delgado, Joan Payo Coello i Francesc Oliver de Boteller foren diputats eclesiàstics i per tant presidents de la Generalitat en els segles XV i XVI, mentre que l'abat Francesc Dorda fou president del Consell d'Hisenda i almonier de l'arxiduc Carles d'Àustria a l'inici del XVIII. Finalment el darrer calaix de l'armari guarda notes escadusseres d'alguns dels experts monjos arxivers, que van mantenir controlat i endreçat un vastíssim fons, utilitzat sempre com a eficaç panòplia en la defensa dels drets i prerrogatives del cenobi.

Descrit en el volum més recent, l'Armari III aplega sobretot documents relatius als innombrables litigis en defensa dels interessos de l'abadia i en l'administració del seu patrimoni. Els plets pobletans eren eminentment contra els senyors i els municipis veïns dels seus amplis dominis o contra els propis vassalls i arrendataris. S'hi troben conflictes que s'eternitzen durant segles, com per exemple sobre l'ús de les llenyes, aigües i pastures del bosc, sempre en disputa amb els de Prades, Montblanc, Vimbodí (amb la controvertida interpretació del dret dels emprius de Siurana); o també les cròniques usurpacions de la jurisdicció de l'abat i dels seus oficials; o les discòrdies arran dels delmes i d'altres tributs eclesiàstics; o els desacords entorn dels límits i afrontaments dels dominis; o encara controvèrsies d'honor, tan peregrines com la

del dret de precedència mantinguda contra Santes Creus, fruit d'una primmirada susceptible que alhora fou feliç causa de rigoroses investigacions històriques. A través dels plets es pot recórrer l'ampla geografia de les terres i llocs sotmesos a la senyoria de Poblet, des de les Garrigues i la Conca de Barberà fins a València o a les comarques de Ponent. Els papers aplegats per a la resolució d'un litigi qualsevol són variadíssims (escriptures, al·legacions, testimonis, proves, sentències, etc.) i a voltes reserven autèntiques sorpreses. Als setze calaixos, que contenen les causes ordinàries cal afegir-ne dos més amb els arbitratges i les concòrdies, és a dir, amb els testimonis escrits de la manera tradicional de buscar privadament l'avinença, al marge del rígid i car aparat judicial públic.

El tercer armarí de l'Arxiu és també dedicat a la documentació generada pel complex àmbit econòmic d'un gran monestir a l'època de l'antic règim. S'hi poden trobar títols de propietat, principalment en còpia, escriptures dels nombrosos establiments emfiteútics (que guardats al calaix nº 27 van ser catalogats per Jaume Felip Sánchez), dels contractes d'arrendament i de creació de censals, i també de les rendes fixes dedicades a la fundació d'aniversaris en bé d'ànima o de diverses causes pies. El control i gestió de tot aquest variat front d'interessos materials requeriria una comptabilitat ben organitzada, que ha deixat molts vestigis escrits (albarans, rebuts, èpoques, debitoris, llibres de comptes, inventaris, llevadors de censos, registres del boser, etc.). D'entre els documents patrimonials que subsisteixen, són fonts utilíssimes per a la història local els capbreus, on partint d'un determinat territori els mateixos subjectes obligats reconeixien els pagaments i drets que havien de satisfer al monestir.

Com ja hem reconegut de bon grat, la quantitat dels documents estudiats i la mateixa grandària dels dos toms impressiona favorablement i és indicatiu clar de l'enorme feïnada enllestida. Així doncs, és des de l'admiració i l'agraïment ben merescuts que és possible apuntar algunes limitacions explicables. Per tal de justificar com ha abordat la descripció de tot aquest paperam l'autor en la brevíssima introducció al primer volum declarava: «He donat a la documentació un tractament d'historiador, no pas d'arxiver.» Amb aquests mots sembla voler aclarir que es va guiar força per l'interès historiogràfic de cadascuna de les peces descrites i que va ser més o menys exhaustiu segons la importància que els reconeixia, cosa que dóna raó de la desigual extensió i estil de les diverses entrades. És clar que es tracta d'una opció ben legítima, però, cal indicar que no hauria anat gens malament complementar tanta d'anàlisi proporcionant alguns elements des d'una perspectiva més sintètica, justament més pròpia de l'historiador que de l'arxiver. En no haver posat en evidència l'estructura i l'ordre temàtic de l'arxiu, la tasca del doctor Gual corre el perill de passar als ulls del lector apressat com una mera compilació de fitxes escadusseres, on els documents són descrits l'un darrere l'altre tal com apareixen desats en les carpetes i calaixos, de manera que l'atenció centrada en els arbres fa més difícil la percepció del bosc.

És un significatiu indicatiu d'aquesta restringida orientació de l'obra, el fet que cap dels dos volums no ens ofereixin ni tan sols una taula general dels continguts dels armaris analitzats, i que en un i altre cas els capítols successius només vagin encapçalats amb el número de cada calaix, quan hauria resultat bastant més orientador aprofitar senzillament els epígrafs de la classificació general del fons pobletà, tal com figuren a la: *Guia de l'Arxiu de Poblet*, dins «Analec-ta Sacra Tarraconensia», 71 (1998), 841-863; o en la més breu: *Arxiu de l'Abadia de Poblet*, dins *Guia dels Arxius Històrics de Catalunya* 7, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1998, 177-186. Sortosament la incorporació al final del segon volum de les taules de noms de persona i de noms de lloc, a cura de fra Xavier Guanter, permet una consulta àgil de les descripcions quant als temes d'interès concret i fa ambdós toms molt més útils i practicables. Afegir-hi un índex cronològic també hauria valgut força la pena, així com incrementar i millorar les referències bibliogràfiques per als documents ja estudiats i publicats.

Tot i que l'autor afirma en la introducció: «Entre novembre del 1998 i febrer del 1999 vaig classificar, catalogar i descriure els calaixos de l'1 al 24. [...] He dut a terme l'ordenació, la catalogació i la descripció dels armaris II i III», cal suposar que la seva tasca va partir dels treballs realitzats a l'arxiu abans de la seva intervenció. Sense haver d'al·ludir a tot el que hi van fer i

van donar a conèixer entre d'altres el senyor Eduard Toda, mossèn Jaume Barrera, el pare Agustí Altisent o el doctor Gener Gonzalvo, no es pot oblidar que durant els anys vuitanta els papers havien estat separats dels pergamins, que van ser catalogats, i que els còdexs i llibres manuscrits van reservar-se a part de la resta de la documentació, i també se'n va fer un catàleg sumari; encara més, tal com ho mostren les guies esmentades abans, cal notar que ja des de l'any 1993 era enllestida l'actual (i perfectible) classificació i ordenació dels documents en paper de l'arxiu, la mateixa classificació que l'autor es va trobar i a la qual s'ha cenyit en l'obra que ens ocupa.

Per acabar aquesta recensió, més que insistir en alguna de les comprensibles limitacions assenyalades, convé renovar sincerament l'enhorabona per aquest gran i bon treball, posat ara a l'abast dels estudiosos com una gran pedrera que fornirà d'abundosos i sòlids materials per a futures investigacions. Qualsevol investigador que d'ara endavant hagi d'escriure sobre el pasat del monestir de Poblet i dels seus dominis podrà amb tota raó fer-se seves les paraules de l'abat Josep Alegre al final del pròleg al segon volum publicar: «hem de felicitar-nos d'aquesta nova obra cultural del Dr. Gual.» Tenim, en efecte, a les mans un utilíssim i detalladíssim instrument de descripció dels fons conservats en el monestir mateix.

Josep Torné i Cubells

Eulàlia MIRALLES (ed.), *Història general de Catalunya per Antoni Viladamor*. Edició crítica d'E. M. Pròleg d'Eulàlia DURAN (Textos i documents, 40), Barcelona, Fundació Noguera 2007, 960 pp. en dos volums.

Els dos volums de la *Història general de Catalunya* d'Antoni Viladamor (1585) que ens acaba de lliurar Eulàlia Miralles a través de la Fundació Noguera, responen com sempre tant des d'un punt de vista de la factura com de la presentació analítica als criteris científics més destacables: rigor de la introducció, precisió i cura de la transcripció, profunditat de les remarques pel que fa a les comparacions històriques i historiogràfiques, claredat de la presentació editorial: tots aquests punts fan del treball de Miralles una obra de gran formació tant filològica com historiadora.

Dit això, s'ha d'agrair altre cop a la Fundació Noguera, del Col·legi de Notaris de Barcelona, de posar a l'abast del públic més ampli, professionals, estudiosos, amateurs i afeccionats de la història moderna, una font d'accés poc fàcil i de consulta poc directa. En un món de publicacions científiques d'humanitats cada vegada més difícil de finançar, és ben lloable la tasca que la Fundació continua fent des de fa dècenns. Aquestes col·leccions seves avui han passat a ésser indefugibles en el nostre món intel·lectual i desperten l'enveja de moltes institucions a Europa. Una sola nota dissonant, però, se li ha de retreure: l'editorial ha mancat de cortesia en no posar l'editora més endavant —ni tan sols en la portada.

El llarg estudi introductor d'Eulàlia Miralles (15-204) representa en realitat la part més destacable de la seua tesi doctoral duta a terme sota el mestratge d'Eulàlia Duran, qui li prologa el present treball. Ens interessarem aquí sobretot a aquesta part de la publicació, necessària per a endinsar-nos en el llibre del 1585.

La voluntat primera de Miralles era la de recuperar la feina de l'arxiver historiador Antoni Viladamor i de completar així l'àmplia llista d'edicions contemporànies que s'interessen per aquella època moderna o renaixentista. Aquesta, amb totes les posades al dia i en net, deixa d'ésser cada dia més una edat de 'decadència'. Hi descobrim una abundor creativa i una espe-llida intel·lectual, que ja la pròpia Eulàlia Duran ha posat de manifest a través de la seua obra, una obra que ha fet escola i avui es veu continuada pels seus deixebles, entre els quals cal comptar Eulàlia Miralles —de qui podem citar els quatre magnífics volums del *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, començats de publicar per l'Institut d'Estudis Catalans a partir del 1998.

Més enllà del paper de salvaguardia arxivística, que de fet representa la publicació, ens trobem davant un propòsit biogràfic i una intenció de conjunció: després d'uns quants altres estudiosos, Miralles retroba Viladamor amb una mirada i una aproximació noves: Viladamor ens genera una obra de gran disseny, però inacabada, i Miralles interpreta Viladamor i la seua *Història General de Catalunya* amb el prisma de la seua trajectòria personal. Un procediment que l'autora aconsegueix gràcies a la seua doble formació i experiència —hi vull insistir— de filòloga i d'historiadora. El coneixement transversal obre el camp de les reflexions, sobre l'home, la seua producció en el context bàsic i ineludible d'uns segles moderns, dels quals és actor de primer pla —però vora els veritables protagonistes—, tot això en un país en reestructuració, en canvi de posicionament polític constant per tal d'afrontar les relacions amb el sobirà i la resta dels seus immensos territoris, si més no ibèrics.

La publicació s'articula en dos volums, però en tres parts. Primera, Antoni Viladamor: l'home, la família, la vida privada i la pública —anàlisi completada per una tirallonga de documents personals i professionals, transcrita al final del segon volum (828-881). Segon, el paper de la *Història...*: redacció i construcció en el segle XVI, Viladamor i els historiadors anteriors i posteriors, fonts i historiografia cincentista. Finalment, la transcripció integral. El conjunt, evidentment, conté totes les explicacions necessàries i suficients de criteris d'edició, taula onomàstica, bibliografies de fonts i de consulta.

Parlar d'Antoni Viladamor és començar per fer descobrir un personatge fins ara poc conegut, i segurament ací rau l'interès de l'aportació de tota la part biogràfica. La necessitat de fer conèixer la família Viladamor, notaris, arxivers reials i escrivans de manament dels reis Carles Cinquè i Felip I (II de Castella), sobre tres generacions. Miralles inventaria, ordena, endreça l'entramat fins ara confús dels tres 'Viladamor'. Desplega ací un ventall de fets anunciats de treballs anteriors. Afegeix tota una sèrie de documents familiars, que permeten d'aclarir el destí dels qui, oriünds de Martorell, començaren essent administradors de la família Requesens al nord del Principat els anys 1530.

Joan Viladamor I, el pare, es vol continuador professional dels arxivers Carbonell, estudiats per Agustí Alcoberro en el mateix tipus de treball que el de Miralles. Antoni Viladamor, el nostre historiador, neix cap al 1529 a Barcelona, és criat prop la família Zúñiga-Requesens i les qui l'envolten entre Barcelona i algunes estades en cort reial. Miralles recull la trajectòria professional (36-48). Arxiver reial nomenat l'11 d'agost de 1553, mentre encara son pare treballa a l'arxiu reial, hom descolbreix amb especial interès els seus treballs prop el monarca i les estades a l'estranger en el seguici reial per fets de guerra: hi coneix en particular el lloctinent general de Catalunya, Diego Hurtado de Mendoza, príncep de Melito, amb qui compartirà saber, documentació i confidència. Fins i tot, Viladamor arriba a alcaid del castell de Roses, fortalesa bàsica en l'organització militar catalana i hispànica, al moment en què els enfrontaments amb França passen a ésser més àlgids, com ara el 1570, quan Perpinyà és assetjada. Viladamor té de fet càrrecs d'home de confiança. Entre 1572 i 1584, Eulàlia Miralles confessa que la biografia s'enfosqueix per manca de resultats en els arxius, mentre que, sembla, Viladamor ascendeix socialment gràcies a les seues funcions prop els protectors Requesens i Mendoza. El 1584, un any abans de morir, durant les corts de Montsó se li demana de reprendre la tasca d'arxiver a fi de posar ordre a una administració esdevinguda políticament i ideològicament estratègica.

De tota manera, és en aquells darrers anys quan redacta la *Primera part de la Història General de Catalunya*, tot i que se li poden atribuir d'altres produccions anteriors: *Építome de la genealogia dels comtes de Barcelona* (c. 1583) i *Cronología histórica de Cataluña desde 715 hasta 1123*.

En última instància (78-81), Miralles narra breument les dades del terç Viladamor, Antoni Joan, que mor jove.

Amb una tenacitat digna dels treballs que entren en la línia dels especialistes, Miralles ens descriu els llibres que han servit de base a la present edició. El primer és el manuscrit (A) de la British Library, que alguns han vist com a escrit de la mà de Viladamor, hipòtesi que Miralles contradiu, en comparar-lo amb documents autògrafs autèntics per ella amb certesa. Descrita en regist (83-84), aquesta còpia arribà a Londres via els llibreters Quaritch el

1863. El segon (manuscrit *B*) és altra còpia de l'Arxiu Episcopal de Vic: Miralles estableix que conté una part escrita pel cronista Jeroni Pujades. El terç (manuscrit *B1*) es troba en l'onzè volum dels *Sacra Cataloniae Antiquitatis Monumenta* del pare Jaume Pasqual, segle XVIII. Finalment, el present estudi es basa també en l'edició dels tretze primers capítols feta a Vic el 1880 per Jaume Collell (edició *b*). La historiadora contrasta els tres manuscrits i l'edició vuitcentista i intenta una explicació de les raons de la manca d'edició pel mateix Viladamor: una mort prematura respecte a l'endegament i a la manca d'avançament del treball fan de la *Història General de Catalunya* una empresa que no acaba essent obra total. Malgrat les intencions de l'autor, només abraça dels orígens de la nació a l'entrada dels sarraïns a la península a inicis del segle VIII. Sort, però, que puntualment uns intel·lectuals catalans (Pujades, Pasqual o encara els vigatans il·lustrats) s'hi han interessat i l'han feta sobreviure des de fa gairebé mig mil·lenni amb còpies i esments. El paper de Jeroni Pujades és bàsic en aquest cas: l'atreuen moltes coses per interès històric i per la pròpia recerca. Té disset anys a la mort de Viladamor, però és impregnat del treball el que li fa afegir anotacions precises (90-91) i, doncs, participar amb d'altres a la còpia del manuscrit *B*. Alguns erudits i investigadors seguiran la tasca: Dorca, Gallissà, Veyan, molt interessats en les produccions del XVI o del XVII, comentaran, citaran o reprendran Viladamor, com ho faran amb d'altres predecessors seus Bosch, Compte, Sala, etc.

Per tant, s'ha de veure la recepció de la *Història General de Catalunya* com a positiva, però reservada a cercles reduïts en la cronologia posterior: Pujades, Bosch, Feliu de la Penya, Marcillo, Ballot, Salat, Torres Amat o Collell la faran servir, però com si es passessin un relleu de coneixements especialitzats.

Més endavant, Eulàlia Miralles s'exercita a una 'recensió', una revisió tècnica de les quatre fonts, una feina altra vegada digna de consideració en una època en què la perfecció no és valorada com caldria. Hi compara amb un detallisme extraordinari les diferències existents entre els manuscrits des d'un punt de vista formal, ortogràfic o cal·ligràfic: les lliçons generen confusions (nom/món; st/f), omissions, addicions, substitucions (a/o; ç/ll) i errors morfosintàctics. Miralles hi veu interdependències de les fonts i conclou al relacionament interpretatiu dels copistes (109).

Per entrar en el tema de fons, la *Història General de Catalunya* té raons d'existir i objectius de publicació ben precisos, que s'han de conèixer: Viladamor té, professionalment i personalment, una relació intensa amb la història, tocada cada dia amb el dit en el prolífic arxiu reial de Barcelona, llegeix les produccions coetànies com Zurita, es troba més que probablement amb autors com Beuter o Pons d'Icard. Però Viladamor respon també i sobretot a la petició de les corts catalanes de tenir un cronista oficial de Catalunya, com s'entén perfectament que ell aprofita les relacions que té amb les persones de poder.

Amb un pare arxiver reial, Viladamor rep un aprenentatge de la història des de petit: es troba amb papers de primera mà i amb seguretat prest estima el treball en els arxius. Més endavant encara, localitza memorials i manuscrits dels arxivers anteriors, els Carbonell i els Garcia, com també consulta les *Cròniques d'Espanya* del més famós dels Carbonell, Pere Miquel. Segons Eulàlia Miralles hi ha força possibilitats que hagi vist Miquel Pujades, el pare de Jeroni, com també Francesc Tarafa i, per damunt de tots, l'aragonès Jerónimo Zurita, nomenat pel monarca el 1546 cronista reial. Aquest darrer ve a Barcelona des del 1553 a investigar el riquíssim arxiu reial barceloní amb vista a la redacció dels seus *Anales*. És encara força probable que Viladamor hagi estat un dels seus nombrosos col·laboradors, probabilitat que es reforça quan se sap que Zurita era en contacte amb els Zúñiga-Requesens, protectors de Viladamor. La noble família li ha permès possiblement també contactar amb Beuter i el castellà Florián de Ocampo, un de les fonts preferides de Viladamor, del qual tornarem a parlar.

Tot això i més coses li fan iniciar l'escriptura del llibre durant el decenni 1560. Primer, Viladamor és arxiver reial de 1553 a 1572 i de 1584 a 1585, però Eulàlia Miralles dedueix d'uns documents que ja el 1564 cercava informacions per a la seva elaboració, un fet que l'autora vincula naturalment amb la voluntat de les corts catalanes de demanar un cronista per a

Catalunya. Quan mor el 1585, el nostre historiador està escrivint la *Història General de Catalunya* i en el pròleg deixa clar que deixa de fet el càrrec, sense haver-lo obtingut de dret (117). Aquesta petició oficial s'ha d'interpretar nítidament com una resposta al nomenament de Zurita? Possiblement, però l'oficialització no s'aconsegueix pas en aquell moment i no ho serà pas de temps.

L'historiador aragonès té un altre impacte sobre el català: Viladamor comenta i critica el partidisme de Zurita, a qui retreu l'oblit dels fets gloriosos de Catalunya: «Viladamor volia rebatre Zurita», diu Miralles (119), però per dissort no sabrem mai si ho hauria aconseguit: l'obra és inacabada i allà on para, el temps dels catalans no havia arribat encara.

Viladamor vol escriure una història nacional perquè n'hi ha demanda, voluntat de promoció d'aquesta, com ho té institucionalment el regne d'Aragó. Viladamor es posiciona com a historiador polític, depenent del poder. A la vegada manipulat i manipulador, sap treure avantatge del context intel·lectual i ideològic, però òbviament no ho fa amb prou temps. Sembla que vulgui ésser un encarregat, però és un investigador no oficial en el sentit de no remunerat gràcies a les seues recerques. Miralles pensa que Viladamor redacta segurament la *Història* els anys immediatament anteriors a la seua mort (1584-1585), però evoca perfectament que porta una recollida de documents de més de vint anys, una feina feta en els fons públics i privats de grans personatges (Requesens, Mendoza) amb els erudits i els professors que freqüenta. En conseqüència projecta l'estructura en les quatre parts següents: la fundació d'Espanya i Catalunya fins al rei visigot Roderic, de l'arribada dels moros fins al comte Ramon Berenguer IV; d'aquest i els comtes reis fins a Felip I (II de Castella); més una geografia del país. Amb això, Viladamor es posiciona a l'oposat de Zurita en voler tornar als temps més llunyans, que barregen llegendes, mites i fets històrics intermitents i obscurs. També vol escriure una història total, més ben dit, una narració total: vol superar l'aragonès i trobar respostes als orígens del país i d'Espanya, sense oblidar que Catalunya és una terra cristiana i que, per tant, s'han d'explicar els fets 'nacionals' lligant-los a la perspectiva de l'Església. De la mateixa manera subratlla que no podrà prescindir d'analitzar els fets catalans a la llum dels fets hispànics. Llavors, Miralles destaca el «potencial erudit que s'amaga darrere de l'historiador» (130).

En el seu estudi, és el moment en què la historiadora-filòloga s'endinsa en una de les parts més apassionants del seu treball, la que concerneix la recerca historiogràfica, la de les fonts de la 'Història'. Miralles posa de manifest l'afany de Viladamor per explicar el seu relat mitjançant textos documents, com se sol i se vol fer en aquella època, per tal de construir una història fidedigna. Ella reprèn allò que el mateix autor esmenta com a referents principals, Ocampo, Morales i Illescas, que considera necessaris per a donar més pes al seu escrit. El primer, zamorà, és de la generació anterior a Viladamor, havia publicat el 1543 i reeditat el 1553 la *Crònica general de España*, que tant servirà al català. Morales, coetani, publica el complement de l'esmentada *Crònica* d'Ocampo els anys 1574 i 1577, i l'historiador Illescas, la *Historia pontifical y catòlica* el 1565.

A tall d'altre interès del seu present estudi, Miralles posa al descobert altres fonts usades per Viladamor. Gràcies a l'ampli coneixement que té dels autors coetanis, demostra que l'historiador fa servir Carbonell, Beuter, Tarafa i Pons d'Icard, a més de les fonts llatines (Plini), altres de castellaness, portugueses, entre les quals un munt ha estat trobat en les biblioteques de El Escorial i de Toledo. Miralles, però, reconeix que és poc ajudada en això pel propi Viladamor, poc loquaç a l'hora de designar-ne la localització: repassa una per una les diverses fonts i apunta els deutes i manlleus, així com tots els errors de confusió, traducció o còpia. D'aquí fins i tot les possibles manipulacions que hagi pogut cometre mitjançant matisos, diu Miralles (151). Ella mateixa destaca que la part inicial de la *Història* és més polida (cap. I-V) que la resta. Entre aquests deutes de fons, cal retre a Florián de Ocampo bona part de l'edificació bastida per Viladamor, incloent-hi l'objectiu plantejat a l'inici. Morales o Illescas serveixen, però els canvia o distorsiona més el text. Tot això, perquè Viladamor fabriqui una història que mescli totes les fonts i, és clar, les coetànies catalanes, procediment que pot portar a contradiccions i a una història vehement a favor de Catalunya.

Antoni Viladamor és un historiador fundador perquè amb el desig d'ésser cronista escriu d'una certa manera amb una intenció confessada per a un país que vol ésser més com els que l'envolten. Viladamor crea un corrent historiogràfic que seguiran Calça, Manescal, Diago, Gil o encara Pujades. Serveix la terra perquè la terra —i els seus representants— el necessita; en això, trenca d'una banda amb Carbonell, delerós pel rei Catòlic, i d'altra banda amb Tarafa, que escriu per a Felip I (II de Castella). Viladamor ho fa per a les institucions i el monarca, però sobretot per a les primeres, un planteig comprensible en aquella conjuntura de gestació de les nacions europees. Per tant, Viladamor escriu una història catalana, però això també vol dir limitada a Catalunya, en el sentit de Principat i Comtats, un marc que continuaran Calça, Gil o Bosch.

És encara un precursor amb el projecte de la quarta part dedicada a la descripció geogràfica del país, feta de precisió cartogràfica. Aquest objectiu es deu certament a la seua experiència de les campanyes al costat de Carles Cinquè o de quan era alcaid de Roses. La preocupació per la geografia va molt lligada a la configuració i fabricació de l'estat i aquella es relaciona més amb les intencions de la Generalitat que amb les del sobirà. Per a Viladamor i molts coetanis en molts àmbits la geografia auxilia la història. Els seus successors intel·lectuals pensaran i actuaran de manera semblant.

Finalment, Miralles clou el seu estudi introductori amb la síntesi de la tria de fonts utilitzades per ‚rebatre Zurita‘, segons l'esquema següent: primera, aprofitar Ocampo i Morales per oposar-se a l'aragonès en el terreny historiogràfic oficial; segon, utilitzar els catalans per contrarestar els castellans en llurs intencions de predomini oficial i hispànic. Viladamor vol ésser el campió de Catalunya, per a Catalunya i les seves autoritats, però de fet no ho pogué realitzar.

Tota l'edició és evidentment completada amb l'explicació detallada dels criteris d'edició (193-198), les abreviatures usades i desplegadas per l'editora (198-204); al final hom pot trobar un valuós índex onomàstic (883-924). El text, dotat de numeració de línies, és comentat en tres registres de notes a peu de pàgina: la primera de comparació de les diferents versions (manuscrits *A*, *B*, *B1*, edició *b*); la segona de desenvolupament de les fonts utilitzades per Viladamor, que també es poden retrobar en la taula d'abreviatures (198-204); la tercera, de comentaris analítics i complementaris de la historiadora —l'aportació de l'edició es llegirà encara aquí sota la ploma de Miralles.

Notarem tan sols algunes petites faltes d'edició (ex. ‚vilamadorià‘ per ‚viladamorià‘, p. 174; o ‚aparat‘ per ‚apartat‘, p. 198) o de relectura (menció a la p. 164 d'allò que sembla ésser una nota i que interromp el curs del raonament). Com que m'he justificat molt sovint sobre el tema, però en treballs més recents o a l'espera d'ésser publicats, no em puc aguantar d'esmentar les normativitzacions abusives —i sobretot molt recents— dels cognoms d'Andreu Bosch, Joan Francès o Francesc Compte o Lluís Pons d'Icard en ‚Andreu Bosc‘, ‚Francesc Comte‘ i ‚Lluís Ponç d'Icard‘.

En una paraula, aquest llibre és la publicació d'una obra que no pogué arribar a ésser mestra per una mestra en l'art de publicar textos del període modern. Cal seguir aquest camí en la manera de publicar i en l'art d'ésser mestre o mestressa.

Joan Peytaví Deixona

Pep VALSALOBRE, Joan GRATACÓS, *Agustí Eura, O. S. A. (1684-1763). Escritor y obispo. Un clásico de la poesía catalana de la edad moderna* (Historia Viva, 22), Madrid, Editorial Revista Agustiniana 2001, 336 pp.

Una sèrie de circumstàncies han retardat fins ara aquesta recensió, que hauria d'haver eixit ben abans, i han conduït al fet que el seu autor sigui qui la signa, que no li pertocaria, però ho fa (i se n'excusa a la bestreta).

Els autors ens han volgut oferir una presentació d'aquell personatge, que englobi tant la seva fesomia d'autor català al bell mig de la Il·lustració, com la d'home d'Església, encimbellat a la càtedra episcopal d'Ourense en un marc, dins el qual l'Estat afrancesat i centralista imposava les seves exigències. I val a dir que la primera impressió que el lector té en encetar la lectura és la d'haver de reconèixer que els autors no han deixat cap fons documental per remoure, tant d'ací com d'allà enllà, tal com permet de veure la llista d'arxius escorcollats (19)

I així, després d'haver-nos recordat com ha estat tractat el nostre personatge per historiografia, sobretot la catalana dedicada al segle XVIII, els autors ens endinsen en els orígens familiars, d'uns menestrals de Ribera, però de bon passament, arrelats entre Santa Maria del Mar i Sant Agustí Vell en el pas del segle XVII al XVIII, on ja rectificquen any, mes i dia del naixement, a primers de juliol del 1684. El primer capítol resumeix tot el període previ a l'episcopat, on destaquen els anys en què, destinat Sant Agustí Vell a desaparèixer, ofegat pel projecte bèl·lic borbònic de la Ciutadella, a Barcelona Eura hagué de superar totes les crítiques i contraposicions a la construcció del nou convent i església de Sant Agustí Nou (48-56), alhora que encetava la seva col·laboració a la Reial Acadèmia de Barcelona, més intensa durant els anys 1732-1734, després dels quals minvà pel trasllat a Madrid a gestionar els permisos per a la construcció de Sant Agustí Nou i a practicar l'espionatge' previ a la concessió del títol de 'Reial' a l'Acadèmia de Barcelona (56-63).

A Madrid, on és documentat el 1734, devia destacar immediatament, car per camins que no són indicats en aquestes pàgines (i que no deixen d'ésser problemàtics, atès que aquells dos anys d'estada, ell amb el *Sermó de Montserrat* s'hauria significat en la 'campanya austriacista' dels catalans de Madrid, segons les pàgines 128-129), ja el 1736 figurava en la terna reial per a la provisió del bisbat de Solsona (66), nomenament que no prosperà perquè no complia la norma de nomenar «promiscuamente en prelados de la Corona de Aragón en sugetos castellanos, y para iglesias de las Castillas naturales de la Corona de Aragón» (67); en conseqüència, el mateix 1736, pel setembre, ja era nomenat bisbe d'Ourense, però les gestions entre Madrid i Roma s'allargassaven i ell no entrava al bisbat fins pel maig del 1738; s'hi estaria fins al desembre del 1763, anys durant els quals s'anaria dibuixant en ell la figura d'un bisbe exemplar per al seu temps (100), en la qual no mancava ni alguna batusseta amb el capítol de la catedral (83-85), ja que, fins i tot en virtut de Concordat, ell havia d'ésser més amatenat a les directrius reials dels seus successius tres monarques que a les dels seus tres papes (72). D'entre els quatre apèndixs, destinats a donar elements per a comprendre el barroquisme d'aquells anys, destaca la descripció del solemníssim funeral celebrat a Sant Agustí Nou de Barcelona el dia de Capdany del 1764 amb motiu de la mort del bisbe Agustí Eura, escrit en català i transcrit del *Lumen domus* del convent, ara a Barcelona, Arxiu Reial (ACA), Monacals-Hisenda, llibre 595, ff. 547-554 (118-122).

A partir d'ací, el restant del llibre és destinat a l'obra de naturalesa literària d'Agustí Eura; la seva primera part és de presentació (125-178), seguida de la transcripció de texts, tant en vers com en prosa (181-310).

Les pàgines de presentació ens resumeixen un per un els escrits de fra Eura: primer els dos sermons publicats (126-129) i tot seguit les apologies de la llengua catalana (129-131), els texts llatins d'apologètica catòlica (131-135) les anotacions autògrafes esparses del 'codex excerptorius' de l'Acadèmia de Bones Lletres, K.9 (136-138), i el *Tractat de la poesia catalana* (139-143). Les poesies són presentades en apartat propi, primer les catalanes (145-147) i després les escrites en castellà o en llatí (148-150). Seguint en la mateixa línia de les poesies, els autors ens proposen unes notes de lectura entorn la poesia religiosa: hi té un fort influx el sentit barroc de la mort, fortament denigratori de la materialitat humana, simbolitzat en la 'mala mort' i contraposat a la 'bona mort', en una certa continuïtat amb les 'arts de ben morir', passades a través del corrent moralista posttridentí, tot integrat en el convenciment que la mort ja no és una tragèdia ans un pas desitjable (151-155).

Pastada en cultura barroca, la poesia ascètica d'Eura subratlla la inconsistència de les vanitats mundanes en la línia espiritual dels jesuïtes castellans barrocs, en particular la de Luis de

la Puente i de Juan Eusebio Nieremberg (156-169). Els autors catalans del seu temps el recorren explícitament com a poeta i com a poeta català i l'eleven a personatge del Parnàs Català (122-128)

Gairebé la meitat del volum és dedicada a l'edició de les trenta-tres composicions poètiques (181-288) i a la dels dos sermons (289-310). Les darreres pàgines són de bibliografia (311-324).

El crític confessa la seva satisfacció per un llibre que li ha fet conèixer un interessant personatge públic i un autor en llengua catalana escrita amb absoluta normalitat en un temps en què hom no s'ho esperaria.

Josep Perarnau

Joaquim NADAL I FARRERAS, *Per a una història de Girona. Una bibliografia bàsica*, Girona, CCG Edicions 2008, 191 p.

La història d'aquest llibre, per poc que hom conegui el seu autor, l'explica el mateix llibre, per poc que hom el sàpiga llegir. No és res més que un altre capítol de la passió que Joaquim Nadal sent per Girona. Atès que Catalunya és un poble molt apassionat, caldria veure, ni que fos molt per sobre, de quina mena és la passió que Nadal sent per la seva ciutat natal.

No cal dir que parteixo del concepte negatiu que Pirineus amunt hom té de les passions ibèriques, hispàniques o com se n'hagi de dir. No deixa d'ésser ben curiós que parlant de les mateixes coses, hi puguin haver valoracions molt contrastades. La major part de les passions que es manifesten a la península ibèrica i sobretot la forma extrema com s'han manifestat són considerades en general com a inútils i ridícules pels residents a França. La commemoració del bicentenari de la Guerra del Francès i de les guerres napoleòniques serà una bona ocasió per a comprovar-ho. I no és que els francesos siguin un model a seguir en les seves passions. Però els francesos són molt crítics amb les passions espanyoles pel seu insuportable volum i soroll, perquè són tan reiteratives —sempre les mateixes— i tant poc reditícies. Els francesos troben a faltar en les nostres latituds alguna passió útil, alta, positiva per a la humanitat o, almenys, positiva per a la mateixa Espanya. I parlo dels francesos, perquè és el poble que, havent-nos tingut de veïns, ens ha hagut d'estudiar una mica i potser ens coneixen.

Les passions catalanes són totalment ibèriques, no ens enganyem. La història ho demostraria amb poc esforç. Ho resumia Bernat Metge, amb una frase lapidària: «Alguna cosa no hic és presada ne requesta si no és plasant al cors e profitosa a la bossa» (*Apologia*, ed. Riquer 1959, línies 10-12). Bé: ja se sap també que aquestes afirmacions són veritat en línies generals, com a perspectives, i sofreixen les excepcions de rigor.

Una de les coses que s'han donat en el nostre país aquests darrers anys ha estat la passió de Joaquim Nadal per Girona. Alguns hem pogut ésser-ne testimonis oculars, però el fenomen no és 'de visu', perquè les seves arrels són insondables. Aquest passió és i ha estat d'una naturalesa molt divergent del que suggereix la frase de Bernat Metge. No ha estat una passió sorollosa, ni ridícula, ni inútil. Ha estat una passió completa, teòrica i pràctica, enormement cara per al seu titular, que hi ha deixat la carcanada, i que l'ha exercida en la complexitat d'un món passional —el polític— on per desgràcia abunden els estigmes denunciats per Metge i on els sentiments i conviccions es barregen amb pulsions primàries i instintives de tota mena, fins de la més baixa. Només una lectura atenta de tots els pròlegs, de totes les introduccions, de tots els discursos que han sortit de la boca i de la ploma de Joaquim Nadal podrà donar una guia per a penetrar en l'entrellat de sentiments i conviccions que ha conformat en ell la passió per Girona.

Joaquim Nadal és historiador. Ja en un dels seus treballs juvenils, posterior a la tesi, revelava una actitud que aquells anys no era pas la més corrent a Catalunya: la gran Història és la 'nostra' història, i als catalans ens convé com el pa que mengem estudiar de quina manera hem reaccionat davant les ultrances de la història i com ens hem mogut pels seus meandres. Nadal

estudiava la Revolució de Setembre a Girona, que és on els historiadors de càtedra i trona no l'estudiarien mai. Nadal volia esbrinar què havia fet de cert, és a dir, de personal, la societat gironina o alguns dels seus homes davant aquell fet, que condicionaria per bé i per mal l'avenir de la ciutat fins a l'adveniment de la II República. Nadal interrogava la societat gironina de la Revolució de Setembre, perquè estava segur de trobar-hi el fil que el conduiria fins a la societat gironina de la seva infància. Llegida avui, aquell treball és segurament molt més suggestiu per les preguntes de fons que hi deixa entreveure l'autor, que no pas pels resultats assolits, sempre limitats en el camp d'un treball primerenc on el que cal demostrar és que hom treballa bé.

Nadal, doncs, com aquell qui no fa res, posava el lector furtiu davant l'equació o proporció següent: La història de Girona és a la història de Catalunya com la història de Catalunya és a la història mundial. L'element fonamental d'aquesta proporció no és de cap manera la importància de la història de Girona per a la de Catalunya, ni la de Catalunya per a la història mundial. Allò fonamental és el principi que sosté l'equació: no puc fer cap història general sense conèixer la 'meua' història. Aquí parlem de la història com a saber i com a discurs racional, lògic fins on això és possible en realitats humanes, i controlable. Al marge de la racionalitat no hi ha història, com tampoc no n'hi ha sense els documents, els quals no són pas únicament els papers.

Ja es veu que l'actitud del jove historiador Nadal estava determinada per preocupacions d'ordre polític: les preocupacions que foren el gran revulsiu de la generació o de les generacions de la Transició. Ningú que hagi volgut un futur diferent o, simplement, un futur no ha pogut obviar la qüestió d'esbrinar amb pedres de toc adequades el present que es vol mutar. La història ben feta, la comprensió de la nostra història recent i llunyana era una eina fonamental per entendre com s'havia de dissenyar el futur.

No m'entretindrè ara en una qüestió que per als de la meua generació seria llépola: la deriva de la pseudo-racionalitat tecnocràtica que pretengueren els darrers governs de Franco i la seva substitució per un nou racionalisme on el discurs històric prenia una preponderància inesperada, que donava peu, d'altra banda, a reinstaurar la crítica de les concepcions momificades de la història i als seus representants polítics, fossin de la tendència que fossin.

Enmig d'un magma històric en ebullició, Nadal escrivia sobre la història de Girona i participava en l'organització dels materials bibliogràfics bàsics amb els quals els historiadors havien de treballar. Al mateix temps s'apoderava del govern de la ciutat. No era un tall, al contrari: era la conseqüència estricta de la seva passió per la ciutat. Nadal ha posat el nivell del que s'entén per la passió política a una certa altura. Per no fer comparacions odioses, quedem-nos en una altura indeterminada (però certament alta). I si ara entenem que la passió de l'historiador i del polític és la mateixa, haurem arribat a comprendre què és en el cas de Nadal i Ferreras la vivència d'una passió.

Nadal va voler ésser alcalde de Girona per les mateixes raons que era un historiador bibliogràficament centrat en la ciutat i les terres gironines: l'equació que hem dit abans. Jo sóc ciutadà del món en la mesura que ho sóc de la meua ciutat i del meu país. Per tant, si vull tenir una idea del món —per canviar-lo—, el meu primer deure gnoseològic és conèixer la meua ciutat i el meu país. En aquesta tesi aparentment tan simple els afeccionats hi podran trobar més d'un ressò de la història de la *Paideia* grega de Werner Jaeger. I, naturalment, més d'un antídoto contra les concepcions merament utilitàries i propagandístiques de la història, que aboquen la «magistra vitae» a totes les formes possibles de la fossilització.

El nostre tema d'avui no era la gestió de Nadal com a edil ni ho podria ésser la seva gestió actual com a conseller del Govern de Catalunya. El nostre tema era la seva passió per Girona. Potser ha quedat clar que la passió referida entraria dins els esquemes del que els francesos troben a faltar en l'apassionament enderiat d'Ibèria. Com alguns alts tipus de 'l'esprit' francès dels temps moderns, Nadal ha presentat una passió política fonamentada en unes conviccions de caràcter científic, especialment històric, i dins aquest domini passional ha estat d'una banda un home de teoria, d'escrits, un impulsor d'estudis, i per una altra banda un home pràctic, un home que ha assumit les servituds del 'discours public' i que s'hi ha enfonsat de ple. Es podran

fer crítiques puntuals, qui sap si pertinents, a Joaquim Nadal i Farreras com a gestor públic, però el qui no vegi una unitat de pedra picada en l'historiador i el polític, valdrà més que s'abstingui d'opinar sobre la persona. Els fets el desmentirien a l'acte.

Per les raons que sigui, segurament de tipus passional, als catalans ens és particularment difícil fer biografies, i per això n'hi ha tan poques que sàpiguen dissimular els elements autobiogràfics que hom penja a la biografia de ‚l'altre‘. Nosaltres ens movem com el peix a l'aigua en l'hagiografia, la invectiva i el pamflet, i això ja des de temps antics. El gènere biogràfic ens resulta molt difícil i complicat a causa de la violència de la nostra història. Potser el temps ho adobarà, però per ara és així i no se'n veu la sortida. Curiosament, en aquesta mar d'espines de la biografia catalana, rarament han atret els historiadors aquells homes que no tenen contradiccions o que presenten dificultats perquè aquestes siguin detectades. Això no vol dir que a Catalunya no hi hagi persones d'aquesta factura, és a dir, perfectament normals, corrents i homologables. Vol dir només que no ens hi hem fixat prou.

El qui hagi seguit la trajectòria dels escrits de Joaquim Nadal i Farreras durant els seus anys de dedicació intensa a les passions de la política ha pogut constatar una i altra vegada la continuïtat i la identitat del fil conductor de les preocupacions teòriques i pràctiques d'un personatge només aparentment polifacètic. La mateixa actitud que l'empenyia a preocupar-se pels gironins de la Revolució de Setembre és la que el va empènyer, un cop deixada l'alcaldia, a escriure un llibre voluminós sobre la Catedral de Girona i ara l'ha empès a redactar una bibliografia bàsica per a la història de Girona. Diguem-ho amb totes les lletres: el Nadal polític mai no ha deixat d'ésser un historiador, i l'historiador Nadal sempre s'ha posicionat políticament davant la història. Aquí políticament vol dir responsablement. I sobretot en aquest sentit, de Nadal només n'hi ha un.

La bibliografia aplegada en el volum que comentem té tres característiques: es refereix exclusivament a llibres publicats, obviant la selva dels articles historiogràfics escampats en un número creixent de revistes i altres publicacions periòdiques; és una bibliografia en forma de ‚guia‘, i ja veurem tot seguit què significa això; finalment cal dir que Nadal ha estat molt rigorós en la tria bibliogràfica, exclouent totes les obres històriques de caràcter general, encara que aportin coneixements decisius per al món gironí.

Nadal situa l'origen de la bibliografia en uns articles creuats de Jaume Ministral i d'ell mateix a la revista «Presència» el novembre del 1969. Com que aquests articles són reproduïts en annex, hi remetem el lector, no sense dir que el tema de fons dels dos articles era el misteri de la història de Girona, és a dir, les grans mancances en la historiografia gironina, la qual cosa vol dir la impossibilitat d'entendre res de res o la major part de les coses que passen a la ciutat i la major part de les que circulen per l'imaginari dels seus ciutadans. Si tot el que hem dit abans té algun sentit, l'esment que l'actual conseller (any 2008) fa d'uns articles tan reculats en el temps hauria de convèncer sobre el tall unitari de la personalitat de l'historiador i polític Joaquim Nadal. En aquells articles Jaume Ministral pledejava per una història seriosa de la ciutat, i Nadal responia proposant una llista de tot el que calia estudiar, i no era poc. L'origen de la bibliografia se situa just en aquest punt. Nadal hi recull tot el que s'ha estudiat, sobretot des del llunyà 1969 fins avui, i ho valora. Per això, la bibliografia és principalment una ‚guia‘.

En un altre moment, d'aquesta ‚guia‘ se n'hauria dit una bibliografia per matèries. En efecte, Nadal ha organitzat tot el material bibliogràfic que recensiona per capítols, temes o matèries. No ens podem resistir a reproduir-ne l'elenc, perquè ell sol dóna una idea de la producció bibliogràfica que ha esclatat els darrers quaranta anys:

I. Introduccions generals i síntesis. II. Assaigs. III. Guies i cartografia. IV. Arxius, bibliografia, documents, epistolaris. V. Dibuxos, còmics, cromos. VI. Fotografia. VII. Arts i monuments, fortificacions. VIII. Literatura i pensament. IX. Societat, costums, vida, educació i medicina. X: L'àmbit territorial: del territori de Girona a l'Àrea Urbana. XI. Els habitants de la ciutat: demografia, jueus, condicions de vida. XII. El govern de la ciutat, institucions. XIII.

Les etapes viscudes, el pas del temps: 1. Girona abans de Girona i els orígens de Gerunda. 2. Girona cristiana. Girona als segles medievals. 3. L'època moderna. Segles XVI i XVII. 4. El segle XVIII. 5. La fi de l'antic règim i els orígens de la Girona contemporània. 6. La societat del segle XIX. Els hisendats, rendistes, fabricants, obrers. 7. Els inicis del segle XX. Catalanisme, Noucentisme i República. La Guerra Civil i les seves conseqüències. 8. El franquisme, 1939-1975. Dictadura i resistència. Ressorgiment democràtic. 9. La ciutat actual, 1975-2007. El futur de la ciutat. De la ,gran Gerona' a l'àrea urbana de Girona.

El qui recordi l'article de Nadal del 1969, quan assenyalava els grans buits de la historiografia gironina, reconeixerà perfectament el sentit d'aquest esquema. Nadal remarcava aleshores que hi havia un gran contrast entre el coneixement del món medieval i el del món modern. Suposant que sigui cert que tenim un coneixement suficient del món medieval gironí, els segles moderns continuen essent molt poc coneguts. Vint-i-tres títols configuren la bibliografia de la Girona cristiana i medieval. Sobre els segles XVI i XVII n'hi ha vuit, potser compensats pels dotze referents al segle XVIII. Però continua essent veritat que el món medieval té un cert predomini, almenys des del punt de vista bibliogràfic, sobre el modern. I certament és una llàstima, entre d'altres motius perquè el desconeixement del món modern contribueix d'una manera poderosa al desconeixement del món medieval. Aquesta afirmació podrà semblar paradoxal, i espero que no ho sigui per als historiadors. Ha quedat prou clar en els estudis sobre formació de patrimonis agraris pairals que el món modern és la continuïtat i la perfecció estricta del final del conflicte dels remences, plantejat a partir del segle XIV. No es pot entendre el nostre dret civil, no es pot entendre el procés que durà a la industrialització precoç de Catalunya sense el fet originari de l'abolició dels mals usos, la instauració de la llibertat en el camp català i la formalització de la normativa hereditària i successòria en les Corts modernes. Això és clar. En canvi, no és prou clar un altre procés històric que comença en temps medievals i que s'acabarà el segle XVIII: la institució del ,carreratge'.

El carreratge és el fet jurídic en virtut del qual Sant Feliu de Guíxols, per posar un exemple, esdevé un carrer de Girona. El carreratge és una de les vies mitjançant les quals el rei planta cara a les jurisdiccions senyoriales i intenta suplantar-les, és a dir, és un del mitjans a través dels quals el rei assumeix el seu paper de construir i articular l'estat. Aquí cal considerar tres aspectes de la qüestió: com es conflueix cap a la solució ,carreratge' des de l'edat mitjana, el funcionament del carreratge durant els temps moderns i la seva abolició per part del poder borbònic. Nosaltres ara som crítics amb el poder borbònic i ,tots' els seus actes. Aquesta opinió potser no la compartien tots els destinataris d'aquells actes, i sigui dit això en forma hipotètica. Però em sembla evident que aquesta institució d'origen medieval no ha estat suficientment estudiada, ni en general ni en cada cas particular; tampoc no sabem amb massa exactitud quins inconvenients o avantatges representà la vigència del carreratge durant els temps moderns, en la mesura que el funcionament de les Corts modernes i els resultats que s'hi van obtenir són encara avui imperfectament coneguts. Què en treia Sant Feliu d'anar a les Corts com un ,carrer' de Girona? Etc. I el final del carreratge fou una imposició brutal de la unificació borbònica? O la institució havia arribat ja a ésser inservible? Ben segur que hi ha molts altres fets històrics del món modern, tot just a mig explorar o a mig descobrir que, si mai són ben definits i tipificats, obligaran a noves lectures de fets i qüestions plantejades els dos darrers segles medievals, que de medievals, com és sabut, en tenen més el nom que la cosa. En aquest sentit, cal lamentar una vegada més la falta de bones edicions d'un text històric fonamental: les Corts modernes. Per sort, Eva Serra ha fet una primera incursió molt positiva en aquesta matèria essencial.

Nadal enfila, doncs, una bibliografia composta per 607 títols diferents. No cal dir que el volum dels títols està en proporció directa de l'eclosió d'estudis històrics sobre Girona duta a terme en una quarantena d'anys. Aquest fet no té precedents. Nadal té raó quan l'associa amb la reinstauració de la Universitat gironina, però ell sap prou bé que la causa d'aquest fet singular d'atenció bibliogràfica a la ciutat és molt més difús. Aquí hi hauria un altre tema per a

una tesi doctoral: la demanda i la renovació dels estudis històrics, com a demanda social del temps de la Transició. Aquest tema encara seria més atractiu si hom comparés el que ha passat en la Transició del segle XX i les seves bases ideològiques amb les bases ideològiques i historiogràfiques que van funcionar durant la Restauració del 1876. Es veuria que en el món hispànic no passa sempre exactament el mateix, i que algun d'aquests canvis està en relació directa amb el que ha passat a Catalunya durant els segles XIX i XX.

La bibliografia gironina de Joaquim Nadal no deixa res per verd, ni els cromos, com s'ha vist, i això indica la temperatura elevada de la curiositat de Nadal per Girona, de l'obsessió que pateix pels detalls més ínfims de la seva vitalitat. A Joaquim Nadal sempre li ha agradat tenir informació. Fa pensar en un altre home cautelós que ha viscut a Catalunya durant el segle vint: el cardenal Narcís Jubany, el qual solia dir que el qui no ho sap tot no sap res. Aquesta curiositat universal, característica de l'home prudent, amara de dalt a baix la bibliografia gironina de Joaquim Nadal. Tot el que pugui servir per a conèixer la ciutat de Girona hi és recollit. Nadal no s'ha aturat davant el llibre d'un artista, davant un llegendari ni davant un *Diccionari*, que pot semblar una broma. Els dominis de la sensibilitat, de l'imaginari, de la fantasia, en la mesura que també són realitats gironines, no hi són deixats de banda, perquè el món i els homes i dones que l'habitarem som una suma de tot plegat. És el principi que hem esmentat abans: si no em conec, com conixeré el món?

La bibliografia podria aparèixer com un aplec heteròclit i temerari de materials molt diversos, si no fos que l'autor l'ha controlada des del primer moment amb rigor. Davant cadascun dels tretze apartats en què ha organitzat els 607 títols, Nadal fa balanç. El punt de partida, encara que no es digui, és sempre l'article originari del 1969, la llista de les mancances de la historiografia gironina; el punt d'arribada és la valoració de la feina feta, valoració crítica, que no amaga mai la feina que queda per fer i que situa les diverses obres en el seu moment just, entre la mancança inicial i el punt dolç assolit o encara en gestació. Nadal domina el panorama bibliogràfic gironí amb seguretat, en coneix i en distingeix tots els eixos entorn dels quals s'estructura, sap donar el punt de contenció adequada en valorar el treball divulgatiu d'un autor o en apreciar l'obra d'un erudit. Com que coneix tan bé la bibliografia que organitza, mai no es deixa endur per l'entusiasme sense fonament, ni tampoc no s'està de dir, davant els set títols dels quaderns d'*Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica*: «Mai no em cansaré de repetir que si alguna ciutat italiana o francesa o anglesa disposés d'una font de característiques similars, hauria esdevingut un model universal i una pauta a seguir per treballs similars que totes les ciutats voldrien tenir» (12). Aquí parlen al mateix temps l'historiador i l'alcalde; la unitat de pedra picada del personatge aflora una i altra vegada.

En els articles de «Presència» del 1969 quedava clar que hom pledejava per una història de Girona... fins al 1936. Efectivament, l'esperit de la Transició implicava deixar la guerra civil de banda. Això ara pot semblar a molts una claudicació, i en canvi fou un encert. La Transició va consistir en demolir tots els efectes polítics que durant quaranta anys havia tingut la guerra civil. Si en aquella etapa s'haguessin abordat també tots els efectes sociològics, la decisió hauria estat temerària. En comptes d'unir tots els espanyols en un projecte comú, una Transició no controlada hauria tornat a dividir la societat en blocs irreconciliables. En virtut d'aquell control, ara ja fa temps que és possible d'abordar aquells aspectes que en el moment de la sortida del franquisme van quedar en l'ombra. Nadal escrivia el 1969: «Deixem per a altres, per a més tard, la Història del 1936 cap aquí» (8 i 182). Nadal escriu al cap de trenta-vuit anys: «Vagi per endavant que les cauteles que jo mateix m'imposava, ara fa trenta-vuit anys, ja no tenen cap mena de sentit i que les circumstàncies han variat en el terreny acadèmic i polític de manera prou notable com per poder abordar aquella empresa que aleshores ens semblava altament improbable, en relació amb el període més recent de la nostra història contemporània. Avui, per sort, tenim ja un context que ens permet abordar la nostra història sense límits de cap mena». La bibliografia aplegada i comentada per Nadal li dona la raó amb escreix.

Hem dit que poder aplegar 607 títols de bibliografia gironina, la major part escrits en un lapse de temps relativament curt, era un fet sense precedents. També ho és, amb tota certesa,

que dels 607 títols 548 són escrits en català. Dels 59 escrits en castellà, la major part corresponen a obres aparegudes molt abans de la II República, per fer-ho curt, o els anys immediats de la post-guerra. La proporció del 9,71 per cent, doncs, encara hauria estat més baixa si la difusió del català com a llengua de cultura no hagués patit les calamitats que tothom sap. Els srs Batlle Prats i Sobrequés Vidal escrivint en castellà, quin disbarat! Subratllem aquest fet, que no és una notícia de diari, perquè potser és un procés de fons, és a dir, un d'aquells fets dels quals gairebé mai els periodistes no s'assabenten o ho dissimulen molt bé. Som prou conscients que el fet, ai làs, no és extrapolable a altres àrees, i justament per això el retraïem, perquè hauria d'ésser-ho. És a dir, per tal d'ésser justos i equànims, voldríem subratllar que avui dia no hi ha cap impediment legal ni social perquè les coses siguin així, perquè la llengua pròpia de Catalunya prengui en la societat i en la comunicació del coneixement el paper que li escau.

En la mateixa línia, cal lamentar que la bibliografia de Nadal només reporti una obra escrita en anglès. Tot és començar, però per ara l'atenció d'un cert públic estranger a les coses gironines és magre. També és veritat que l'obra de Robert B. Tate sobre el cardenal Margarit és inclosa en la bibliografia en la seva traducció catalana del 1976, com tota l'obra, posterior i francesa, de Christian Guilleré. Aquesta mancança no és culpa de Nadal, és clar, i potser és prematur esbombar-la. La consignem només per contribuir a evitar un possible cofoisme local excessiu.

L'editorial Curbet ha tingut el gust d'amenitzar aquesta guia amb unes il·lustracions llibèrrimes i gironiníssimes de Marc Vicens. A més, cadascun dels tretze epígrafs bibliogràfics és precedit per una pàgina on en blanc sobre negre hom troba estampats textos de Xavier Monsalvatge, Joaquim Pla, Joan Margarit, Narcís-Jordi Aragó, Jaume Vicens i Vives, Jaume Fabra, Mercè Huerta, George Steiner, Josep Pla, Martí de Riquer, Josep Oliver Alonso, Nahmànides, Santiago Sobrequés i Vidal i, no podia faltar-hi, Carles Rahola. És evident que Joaquim Nadal ha sabut buscar bones companyies literàries que endolceixen el rigorós escandall dels títols de la bibliografia. Així la invitació a la lectura d'aquesta guia bibliogràfica és molt difícil de resistir. Si algú se la llegeix de dalt a baix, tal com ha hagut de fer el qui signa aquestes ratlles, haurà fet la mateixa sort o major que ell.

Jaume de Puig Oliver

Reis FONTANALS, Marga LOSANTOS, *Biblioteca de Catalunya. 100 anys. 1907-2007. Presentació de Dolors LAMARCA*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya 2007, 400 pp.

Damià ROURE, *La biblioteca de Montserrat. Un espai de cultura al llarg dels segles*. Fotografies de Dani MARTÍN i de Pep PARER, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2007, 240 pp.

La Biblioteca de Catalunya ha complert el seu primer segle d'existència per la tan senzilla raó que nasqué com a biblioteca de l'Institut d'Estudis Catalans i per tant han coincidit en el mateix any els centenaris d'ambdues institucions. És doncs, ben justificat el llibre que commemora la dita efemèride.

El primer capítol, dividit en dues parts, presenta en la primera una narració gairebé entusiasmant sobre les vicissituds, les dificultats i els èxits d'aquell pom de personatges (54-57) que, convençuts que Catalunya necessitava la seva Biblioteca Nacional, no sols maldaren a fi que des del primer moment ja, pels fons que hi eren recollits, manifestés les seves pretensions, ans arribaren a constituir-se cada un d'ells fiador de 2.000 pessetes (de les del 1908), a fi que no se'ls escapés el *Cançoner Gil*, ja emparaulat amb la Bibliothèque Nationale de França. Un dels fons adquirits per l'Institut per a la seva biblioteca fou l',Arxiu Soltterra', que suposaria que no era complet, car una part l'he poguda identificar, un servidor a la Kongelige Bibliothek de Copenhague, Ny kg Sml. 1719, 2º, tal com el lector pot veure dins «ATCA», III (1984), 221-242, un dels pergamins del qual diu ja en el títol que devia pertànyer a l'Arxiu Patrimonial

dels Solterra: *Tratat de les rendes que la castllania de Solterra pren en los termes e parròquies deval scri-tes axí com deval per manut ça contén* (237-242); em pregunto si no pertanyien al mateix fons els altres documents relatius al poble d'Osor; el fons ara a Copenhague fou adquirit el 1918 a un antiquari, Egil Fischer (224-225): no es podria obtenir el retorn d'aquells 564 pergamins, ni que només fos amb microfilm o microfita?

Els anys heroics inicials donaren pas als de la sistematització de la biblioteca i de la seva posada a l'abast dels lectors, sobretot dels estudiosos, a càrrec dels primers bibliotecaris i bibliotecàries (amb la creació de l'Escola específica), sota el nom gloriós de Jordi Rubió i Balaguer (61-81); en aquells moments, els problemes semblen haver estat sobretot tècnics (com és ara el de la classificació dels títols, pel mètode tradicional o pel de la classificació decimal: 68-69) i els inherents a l'organització d'una empresa laboral, situació que es presentà amb tota la seva duresa i cruesa quan la Dictadura del general Primo de Rivera ofegà l'Institut d'Estudis Catalans i la Biblioteca es trobà deseparada de la institució que l'havia feta néixer i créixer i de la qual rebia raó i sentit d'existència (129-147): cal, però, recordar que en aquells moments les publicacions d'Institut i de Biblioteca mantenen la categoria que els pertoca gràcies a les publicacions de fons de la història de la música a Catalunya, vinculades al nom d'Higini Anglès (126, 147 i 169).

Els anys de la República desvetllaren «una tensió política, plena d'esperances» (150), però, tal com reconeixia algú, «tothom té el cap tan ple d'idees i de fets polítics, que no hi ha lloc per a res més» (151); i en aquella situació cada dia més polititzada, fins al paroxisme i la confrontació prebèl·lica, calgué dur a la pràctica la sortida tant de l'Institut com sobretot de la Biblioteca de Catalunya del Palau de la Generalitat i el trasllat i acomodació en les sales, moltes d'elles medievals, de l'antic Hospital de la Santa Creu, romanes buides per causa de la nova ubicació dels serveis mèdics en el nou Hospital de Sant Pau.

Al bell mig d'aquesta feïnada, tot resultà trastocat per l'alçament militar del 18 de juliol del 1936 i sobretot pels conseqüents tres anys de revolució anarquista primer i de Guerra Civil tot seguit. Bibliotecaris i bibliotecàries veieren trencades llurs feines específiques per les exigències de la salvació del Patrimoni Cultural de Catalunya, amenaçat arreu pels focs dels incendiàries. La Biblioteca es convertí en dipòsit on s'amuntegaven pergamins i sèries de publicacions periòdiques, venerables còdexs mil·lenaris i literatura per al Servei de Biblioteques del Front, en un edifici que tot just començava d'ésser apropiat per a continuar els serveis ben dibuixats durant un parell de decennis d'atenta aplicació professional i metòdica.

Però enmig del desori, de la manca de mans i de mitjans de subsistència, la vida de la biblioteca i dels seus ideals constitutius seguia donant sentit a totes les privacions. El gener del 1939, de sobte la fosca planava damunt tot i era foragitat de la direcció qui havia estat el nau-xer que n'havia guiada la singladura des del primer moment, Jordi Rubió i Balaguer: la nau era sotmesa a una galerna que glaçava les forces de la tripulació i l'obligava a prendre un altre rumb, en direcció al port de la España Imperial; per això li fou imposat un altre capità, Don Felipe Mateu Llopis, en relació al qual caldria un treball documentat, que certifiqués, certament, el canvi de rumb i clarifiqués si el preu de tot plegat no fou el de reduir la Biblioteca Central (217) a un cos sense ànima, però també permetés de saber si, i en cas afirmatiu, fins a quin punt i amb quines col·laboracions, el nou pilot s'assegurà que la nau no resultés tan absolutament desaborada com es podia preveure (251-287).

Del 1975 ençà, la Biblioteca de Catalunya, que d'una banda ha seguit donant el servei professional bàsic, ha estat sotmesa a considerables revisions: en primer lloc s'hagué de definir com a biblioteca no pas per a estudiants des del segon ensenyament, ans només per a estudiosos; després, restablerta la Generalitat de Catalunya, calgué desfer el trajecte que l'havia vinculada a la Diputació de Barcelona i la retornà a la institució hereva de la Mancomunitat de Catalunya, que l'havia feta créixer, la Generalitat de Catalunya; després, calgué redistribuir els espais i emprendre noves i costosíssimes (i inútils?) obres, atès que amb el retorn a la democràcia, l'Institut d'Estudis Catalans tornava a ocupar la part de l'edifici coneguda com a Casa de Convalescència; i ha estat sotmesa a massa canvis de direcció, quan, malgrat els enormes tràngols

polítics d'aquells anys (pensem només en la Dictadura de Primo de Rivera i en la Guerra Civil dels anys 1936-1939), la Biblioteca de Catalunya fou, tal com hem recordat, dirigida per una única persona; ara, en canvi, des del 1975 hem tingut els darrers temps de Felip Mateu Llopis, i les direccions de Rosalia Guilleumas, de Jaume de Puig, de Manuel Mundó, de Manuel Jorba, de Vinyet Panyella i de Dolors Lamarca; i, detall gens encoratjador (salvades sempre les persones i llur vàlua), la darrera substitució ha estat provocada pel fet, de tanta transcendència científica i biblioteconòmica, que Panyella havia estat nomenada per un govern de Convergència i Unió, i, establert un govern d'altres partits, ha estat nomenada Lamarca. Ja tenim, doncs, la Biblioteca de Catalunya sotmesa a la política.

Afegim-hi el darrer punt, al qual el llibre que ens ocupa dedica bona quantitat de pàgines (347-377), el de la informatització i digitalització de la biblioteca, punt certament indispensable, però que (i seria el primer a alegrar-me d'haver de reconèixer que estic errat) ha allunyat més la Biblioteca de Catalunya dels valors humanistes que li infongueren els seus cradors, i acompanyaren els seus primers passos: un parell de detalls poden ésser indicadors de la distància. Els creadors tingueren clar que calia una publicació periòdica que col·loqués la Biblioteca de Catalunya en les lleixes de les seccions de revistes dedicades a les que publiquen les grans biblioteques, el «Butlletí de la Biblioteca de Catalunya», que fins i tot en els temps tenebrosos tingué una certa continuïtat en «Anuario de la Biblioteca Central y de las populares de la Diputación de Barcelona»: ara és només mort, o mort i enterrat? El «Butlletí...» anà publicant descripcions dels primers dels seus manuscrits, que després foren aplegades en volum, que demana a crits els següents: el lector pot veure al començament de la secció IV de les *Notícies bibliogràfiques, Sobre arxius, biblioteques i museus*, la constància amb la qual les biblioteques alemanyes segueixen publicant els catàlegs, en particular els dels seus ‚mittelalterlichen Handschriften«. Crec que tinc no sols dret, sinó obligació d'augurar-me i d'augurar per a Catalunya que la seva biblioteca nacional trobi ‚tost, tost e ben tost‘, per dir-ho amb mestre Vicent Ferrer, la forma de casar informàtica i digitalització amb humanisme o, potser, a la inversa.

I que així encari el seu segon segle de vida: aquesta és la meua més fervent felicitació amb motiu del primer Centenari de l'estimada Biblioteca de Catalunya.

* * *

És possible que algun lector, en veure aparellats els llibres dedicats respectivament a la Biblioteca de Catalunya i a la del Monestir de Montserrat, hagi pensat que la raó de recordar-los és idèntica, la celebració del primer centenari de l'existència. I no és ben bé així: Montserrat pot celebrar, amb menor o major precisió, el centenari de l'empenta que portà la biblioteca a la situació actual, però, tal com recorda la *Presentació*, ja de bell començament, «al seu darrere hi ha una història multisecular, amb moments d'esplendor i amb moments de desfeta» (11) i de fet, alguns dels seus fons (n'és esmentat el *Llibre vermell*), fa uns set segles que pertanyen al monestir de Montserrat. És, doncs, normal que el present llibre ens informi tant de les vicissituds dels segles passats (punt que cau tot ell dins el nostre camp) com de l'empenta del darrer, del qual ens interessa en particular el creixement bibliogràfic del fons antic relacionat amb els Països Catalans.

Entre les pàgines 17-29, ricament il·lustrades, ens són resumides les notícies de llibres presents en el monestir des del moment que Ripoll hi establí un priorat, on per força no podia mancar el ‚scrinium‘ amb els llibres necessaris per al servei litúrgic monacal i els texts bàsics d'espiritualitat, sobretot de la benedictina; de més a més, és documentat un cert moviment de llibres entorn Montserrat sobretot en el pas del s. XIV al XV, en particular el dels que afectaven personatges de la casa reial, sense que manqui qualche notícia escadussera sobre confecció o còpia de llibres manuscrits a Montserrat, de la qual el *Llibre vermell* és mostra ben explícita (24). Abans del 1500, la primitiva impremta de llibres litúrgics i espirituals convertí Montserrat en centre difusor d'edicions, que durà fins ben enllà del segle XVI, tal com les pàgines de Joan Requesens en aquest volum ens informen. I una dada important: el 1799 la biblioteca de

Montserrat comptava amb 8.500 volums impresos els segles XVI-XVIII, 158 edicions incunables i 322 manuscrits (29).

Exactament igual com havia fet a Tarragona amb l'importantíssim arxiu de l'arquebisbe metropolità, el general Suchet amb les bombes de la seva artilleria triturà aquelles ja importants biblioteca i arxiu. La primera meitat del segle XIX seguí la desertització d'expulsions i desamortitzacions; durant la segona meitat s'anà refent la comunitat monàstica i en arribar el segle XX l'abat Josep Deàs i amb més empena el seu coadjutor i successor Antoni M. Marcet encaminaren la vitalitat humana del monestir fins a convertir-lo en centre també de cultura; les especialitzacions dels monjos i la potenciació d'arxiu i de biblioteca en fou una de les fites decisives. L'artífex fou el bibliotecari, dom Antoni Tobella, per l'incert i constància del qual la biblioteca féu un salt espectacular, tant en sistematització com en nombre i qualitat de les obres. Els anys entorn el 1920 el creixement fou molt elevat: 2.415 volums el 1917; 3926 el 1918; 4.840 el 1919; uns 16.000 els dos anys 1920-1921 per a un conjunt que aleshores fregava els 80.000 volums (38-43); el creixement també venia d'intercanvis internacionals procedents de la vàlua de les publicacions montserratines i del prestigi d'alguns dels seus monjos com Bonaventura Ubach o Gregori Sunyol, entre d'altres; i de donacions o compra de biblioteques senceres (cas de la del comte d'Aiamans i baró de Lloseta: 43-44) o semblants, com la del senyor Enric Pedrosa d'un «considerable lot de llibres procedents de l'antiga biblioteca del monestir i que "els seus avis recolliren després de la crema"» (38); recordem que dins la donació d'Eduard Toda hi havia [allò que havia restat] de la biblioteca de Scala Dei, i que ell «pugué salvar de la destrucció» (43).

Així, la biblioteca s'havia dotat de les grans col·leccions sobretot europees tant de clàssics grecs i llatins com de literatura cristiana i de les principals obres de les diverses branques de la ciència, on no mancava l'atenció a la temàtica catalana i a les exigències espirituals d'una comunitat monàstica. Sortosament, la guerra civil dels anys 1936-1939 no tingué altres conseqüències que la de la imposada manca d'atenció a la biblioteca, que en frenà el creixement, fins que la represa de la vida el permeté (45).

A partir d'ací, el llibre ens presenta els fons actuals de la biblioteca, començant pels més antics i orientals, que no són objecte del nostre anuari. Els que hi entren són fragments manuscrits del segle X i posteriors, copiats en o propietat de monestirs i esglésies catalanes (71-72), seguits al cap de poc de mostres de la gran literatura catalana dels segles XIII-XV (76 i 79, 81 i 83); d'ací passem als incunables montserratins (94-95 [els altres són a Montserrat només del 1920-1930 ençà: 96]) i d'ací a les edicions dels segles moderns (99-104).

És natural que la condícia a aplegar bibliografia de o sobre la pròpia abadia s'hagi manifestat en una sala específica de la biblioteca dedicada a Montserrat (107-109); hi ha seccions temàtiques, com la dedicada a les llengües i literatures romàniques, il·lustrada amb la portada del volum XXII d'«ATCA», detall que cal agrair i que el signant agraeix (136); no oblidem les tres seccions de música, globalment importants tant pels seus fons com per les edicions d'obres d'antics músics montserratins (139-143), i les que poden ésser riques en material recaient en el camp d'aquest anuari, de fulletons (147), de gravats (159-167), de portulans i mapes (173-176) i de goigs (179-181). Mereix menció especial el fons de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya (187-193).

Les darreres pàgines ens informen dels catàlegs de la biblioteca ja publicats i dels accessibles via internet o web (195-197); també de la bibliografia bàsica sobre la mateixa biblioteca (199-200).

Com en apèndix, damunt paper i amb tipografia diversa, el text del llibre és traduït a l'anglès (201-239).

Un bell i bellament il·lustrat resum de la trajectòria de la biblioteca de Montserrat fins que fou arrasada per les bales de l'artilleria francesa del general Suchet, i del seu renaixement sota l'empena (de Lleó XIII) de la Renaixença i del Noucentisme en el pas del segle XIX al XX fins a arribar a la seriosa realitat actual. Per això són de doldre les faltes que en el repàs de les pàgines no he pogut deixar de veure; n'assenyalaré dues: a la pàgina 17 llegim que el Scripto-

rium montserratí tingué «el seu punt àlgid fins als segles XVI i XV»; suposo que la lectura correcta és la que es troba en la pàgina següent, línia 6 del final, també sobre el Scriptorium: «els segles XIV-XV»; l'altra és de prou més abast, perquè comporta una falta de llatí, en la transcripció d'un text solemne, l'esculpit en l'obelisc del vestíbul de la biblioteca, copiat en la pàgina 55: «Bibliotheca maximum benedictina coenobii ornamentum...»; no em faria mal ni a la vista ni a l'oïda, si diguéss: «...maximum benedictini coenobii ornamentum...» i suposo que la inscripció de l'obelisc fa així.

Amb senzillesa, doncs, que amb l'esforç en primer lloc de tota la comunitat benedictina, no s'estronqui l'empenta ja secular vers el futur, mantenint i superant la qualitat ja adquirida i de tothom reconeguda.

Josep Perarnau